

Філософська думка

2 1976

Зміст

Характерні риси соціалістичного способу життя

Тихонович В. О.—Всебічний розвиток особи 3

Шинкарук В. І.—Науковий світогляд — ідейна основа формування всебічно розвинутої особи 12
Сухоруков Г. М. (Сімферополь) — В. І. Ленін про роль трудящих в управлінні соціалістичним суспільством 23
Сичивиця О. М. (Горький) — Розвиток В. І. Леніним марксистських принципів об'єктивності і системності в соціальному пізнанні 30
Войтко В. І.—Соціалізація молоді в розвинутому соціалістичному суспільстві 39

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Безпальчий В. Ф.—Роль передбачення в трудовій діяльності 48
Тарасенко В. І.—«Освоєння» і «привласнення» як категорії чуттєво-предметної діяльності 58

Кримський С. Б.—Зміст та функції природничонаукової картини світу 66
Зяюн І. А. (Полтава) — Естетичне почуття в структурі переконань 77
Головаха Є. І., Шульга М. О.—Особливості типології малих груп 85

Наукові повідомлення

Стратій Я. М. (Львів) — І. Гізель про співвідношення природи і мистецтва 96

Критика буржуазної ідеології

Селіванов В. М.—Організаційно-управлінський фетишизм як вияв кризи буржуазної ідеології 107
Ємельянова А. В. (Донецьк) — Реакційний характер утопічних ілюзій сучасної буржуазної соціології 116

Рецензії

Косолапов В. В., Холох В. В.—Соціальна інформація і управління суспільством 126
Черненко С. М. (Вінниця) — Специфічне в діалектичних суперечностях за соціалізму 129
Васильєв С. О., Азархіна Д. М.—Філософське дослідження природи наукових понять 130
Мандрика В. А. (Ворошиловград) — Методологія наукового пізнання 133

Про проведення конкурсу статей з актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму 135

Наші автори 136

СОДЕРЖАНИЕ

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Тихонович В. А.*— Всестороннее развитие личности. ♦ *Шинкарук В. И.*— Научное мировоззрение — идейная основа формирования всесторонне развитой личности. *Сухоруков Г. Н.* (Симферополь) — В. И. Ленин о роли трудящихся в управлении социалистическим обществом. *Сичивица О. М.* (Горький) — Развитие В. И. Лениным марксистских принципов объективности и системности в социальном познании. *Войтко В. И.*— Социализация молодежи в развитом социалистическом обществе. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *Беспальчий В. Ф.*— Роль предвидения в трудовой деятельности. *Тарасенко В. И.*— «Освоение» и «присвоение» как категории чувственно-предметной деятельности. ♦ *Крымский С. Б.*— Содержание и функции естественнонаучной картины мира. *Зязюн И. А.* (Полтава) — Эстетическое чувство в структуре убеждений. *Головаха Е. И., Шулга Н. А.*— Особенности типологии малых групп. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Стратий Я. М.* (Львов) — И. Гизель о соотношении природы и искусства. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. — *Селиванов В. Н.* — Организационно-управленческий фетишизм как проявление кризиса буржуазной идеологии. *Емельянова А. В.* (Донецк) — Реакционный характер утопических иллюзий современной буржуазной социологии. РЕЦЕНЗИИ. *Косолапов В. В., Холох В. В.*— Социальная информация и управление обществом. *Черненко С. Н.* (Винница) — Специфическое в диалектических противоречиях при социализме. *Васильев С. А., Азаркина Д. Н.* — Философское исследование природы научных понятий. *Мандрыка В. А.* (Ворошиловград) — Методология научного познания. ♦ О проведении конкурса статей по актуальным вопросам диалектического и исторического материализма. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST MODE OF LIFE. *Tikhonovich V. A.*— All-round Development of the Personality. ♦ *Shinkaruk V. I.*— Scientific World Outlook as a Basis for Formation of the All-round Developed Personality. *Sukhorukov G. N.* (Simferopol')— V. I. Lenin on the Role of the Working People in Managing a Socialist Society. *Sichivica O. M.* (Gor'kij) — Development by V. I. Lenin of the Marxist Principles of Objectivity and Systemic Character in Social Cognition. *Vojtko V. I.*— Socialization of the Youth in a Socialist Society. PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATION. *Bespalchij V. F.*— Role of Foresight in Labour Activity. *Tarasenko V. I.*— Mastering and Appropriation as Categories of Sensitive-objective Activity. ♦ *Krymskij S. B.*— Contents and Functions of Natural-Science Picture of the World. *Zjazjun I. A.* (Poltava) — Esthetic Feeling in the System of Beliefs. *Golovakha Je. I., Shul'ga N. A.*— Peculiarities of Typology of Small Groups. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Stratij Ja. M.* (Lvov) — I. Gizel' on the Ratio Between Nature and Art. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Selivanov V. N.*— Organization-Management Fetishism as Manifestation of Crisis in Bourgeois Ideology. *Emel'janova A. V.* (Donetsk) — Reactionary Character of Utopian Illusions of Modern Bourgeois Sociology. REVIEWS. *Kosolapov V. V., Kholokh V. V.*— Social Information and Management of Society. *Chernenko S. N.* (Vinnitsa) — Specific in Dialectic Contradictions in Socialism. *Vasil'ev S. A., Azarkhina D. N.*— Philosophic Study of Nature of Scientific Nations. *Mandryka V. A.* (Voroshilovgrad) — Methodology of Scientific Cognition. ♦ On Conducting Competition of Articles on Urgent Problems of Dialectic and Historical Materialism. OUR AUTHORS.

В. О. ТИХОНОВИЧ

Всебічний розвиток особи*

Величні звершення радянського народу в роки дев'ятої п'ятирічки знаменують собою важливий етап на шляху історичного поступу нашого суспільства — суспільства розвинутого соціалізму. Вони є новим свідченням зростання економічної могутності Радянської держави, дальшого розвитку і вдосконалення соціально-політичних відносин між класами і соціальними групами суспільства, зміцнення міжнародного авторитету СРСР. Здобутки радянських людей стали можливі завдяки далекоглядній політиці Комуністичної партії Радянського Союзу, її дбайливому ставленню до потреб трудящих. У дев'ятій п'ятирічці, як зазначив на XXV з'їзді партії у доповіді «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, завдання забезпечити значне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу було успішно виконане. «Додержуючись цього курсу, ми досягли нових рубежів у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Могутність Батьківщини зросла. І матеріально, і духовно радянські люди стали жити багатше. Це для нас, безумовно, найважливіше»¹.

Концентрованим виразом досягнень радянського суспільства за роки дев'ятої п'ятирічки є дальший розвиток і вдосконалення соціалістичного способу життя нашого народу.

Радянський, соціалістичний спосіб життя виник внаслідок історичних перетворень, здійснених у всій системі суспільних відносин — у праці, громадсько-політичній діяльності, сімейно-побутовій та духовній сферах. Соціалізм утвердив новий, справді гідний людини спосіб життя; він гарантує трудящим право на працю і відпочинок, на безплатну освіту, медичне обслуговування, пенсійне забезпечення. У нашій країні неухильно забезпечується постійне зростання добробуту і культури народу. Вся діяльність Комуністичної партії і Радянської держави сповнена високого гуманістичного смислу.

Історичні зрушення, які відбулися за роки Радянської влади у всіх сферах діяльності суспільства, були спрямовані у кінцевому підсумку на забезпечення можливостей для неухильного зростання добробуту і культурного рівня радянських людей, на дедалі повніше задоволення їх потреб, на формування нової людини.

Один з найважливіших принципів Програми партії — «Все в ім'я людини, для блага людини» — є вихідним положенням програми конкретних дій, розрахованих на тривалу перспективу. У них дістають ре-

* В основу статті покладено виступ на засіданні Круглого столу журналів «Вопросы философии» і «Філософська думка» на тему «Науково-технічна революція і формування нової людини» (квітень 1975 р.)

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

альне втілення ідеї і передбачення основоположників наукового комунізму.

Розкриваючи гуманістичну сутність майбутнього комуністичного суспільства, К. Маркс говорив про розвиток людини як «самоціль суспільства», якому властиве виявлення творчих обдарувань людини, без будь-яких інших передумов, крім попереднього історичного розвитку, що робить самоціллю цю цілісність розвитку, тобто розвитку всіх людських сил як таких, безвідносно до будь-якого заздалегідь установленого масштабу². В. І. Ленін, розробляючи першу програму партії, висунув ідею про те, що соціалізм є планомірною організацією суспільного виробництва «для забезпечення *повного* добробуту і вільного *всебічного* розвитку *всіх* членів суспільства»³. Всебічний розвиток людини-трудівника як головна мета соціалізму об'єктивно випливає з самої природи соціальних відносин нового суспільства.

Тут маємо підкреслити, що становлення соціалізму відбувалося в дуже складних умовах. Протягом значного історичного періоду молодій Радянській державі довелося захищатися від навали імперіалістичних агресорів, відбудовувати зруйноване війнами народне господарство. Всі зусилля людей, матеріальні ресурси спрямовувались на прискорену індустріалізацію країни, на колективізацію сільського господарства і забезпечення надійної обороноздатності. Переборюючи величезні труднощі, відмовляючи собі багато в чому, радянські люди швидкими темпами створювали економічний фундамент соціалізму, здійснювали під керівництвом партії небачені соціальні перетворення, розвивали нову, соціалістичну культуру.

Буржуазна пропаганда тоді, як і тепер — хоча й у іншій, ніж нині, формі, — звинувачувала соціалізм в нехтуванні людських потреб, в нездатності забезпечити матеріальний добробут населення тощо. Певна річ, водночас замовчувалися ті грандіозні зміни у всій системі суспільних відносин, які сталися внаслідок будівництва соціалізму: гарантоване право на працю і відпочинок, ліквідація безробіття, величезні можливості для здобуття освіти, культурна революція, глибокі соціальні перетворення на селі та ін. Саме ці фундаментальні перетворення в економіці, соціальній структурі суспільства, у масовій свідомості людей мали вирішальне значення для нового етапу комуністичного будівництва в нашій країні.

Виступаючи на XI з'їзді Угорської соціалістичної робітничої партії, Л. І. Брежнев говорив: «Всі ми впевнено наближаємося до досягнення тих корінних цілей, в ім'я яких комуністи піднесли над світом прапор своєї теорії, в ім'я яких здійснювалися і здійснюються соціалістичні революції, трудяться народи наших країн. Це — забезпечення матеріального і духовного добробуту, гідних умов життя усім громадянам, перетворення найвищих цінностей культури в надбання найширших народних мас, створення можливостей для справді гармонійного розвитку людської особистості»⁴.

Нині в Радянській країні велика увага приділяється дальшому піднесенню матеріального добробуту і культурного рівня народу, яке визначене XXV з'їздом КПРС як одне з основних соціальних завдань сучасної партійної політики. Десята п'ятирічка є новим важливим етапом у створенні матеріально-технічної бази комунізму, вдосконаленні суспільних відносин і формуванні нової людини, розвитку соціалістичного способу життя.

² Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, стор. 476.

³ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 6, стор. 218.

⁴ «Радянська Україна», 19 березня 1975 р.

Головне завдання десятої п'ятирічки полягає в послідовному здійсненні курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва і підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства.

Постійне зростання матеріального і культурного рівня життя народу — це невід'ємна риса радянського способу життя. Радянським людям властиві тверда впевненість у завтрашньому дні і оптимістичний погляд на світ. Темпи розвитку народного господарства надійно гарантують економічну стабільність в нашій країні, переваги соціалізму дають можливість уникнути антагонізмів і криз, які охоплюють дедалі більше країн капіталізму.

Імперіалістичні монополії шукають виходу з економічної кризи передусім за рахунок трудящих, підвищуючи ціни на товари широкого вжитку, зменшуючи асигнування на соціальні потреби, залишаючи без роботи мільйони людей. У капіталістичному світі нині безробітних більше, ніж в будь-який з останніх 40 років. Причому, за підрахунками економістів, період масового безробіття буде дуже тривалим. Протягом останніх двох років безробіття в економічно розвинутих капіталістичних країнах зросло майже в два рази і сягнуло найвищого рівня за період після другої світової війни. У США, Японії, Австралії і країнах Західної Європи нині понад 15 мільйонів безробітних. Якщо долучити членів їх родин, кількість знедолених, певна річ, набагато збільшиться.

Буржуазні публіцисти і соціологи ще донедавна широко експлуатували поняття «суспільство масового споживання». На концепції «масового споживання» будувалися різноманітні футурологічні доктрини і проекти, велася досить широка пропагандистська кампанія. Мало не найістотнішою рисою сучасної епохи для індустріально розвинутих країн проголошувався перехід до «масового споживання» продовольчих і промислових товарів, культурних цінностей тощо. «Споживання заради споживання» стало органічною рисою «американського способу життя». Буржуазна пропаганда і торговельна реклама культивують паразитарні форми споживання. Ця тенденція закладена у самій природі капіталізму, де, як підкреслював К. Маркс, «розширення кола продуктів і потреб стає *винахідливим* і завжди *ощадливим* рабом нелюдських, рафінованих, неприродних і *надуманих* прагнень», бо «приватна власність не вміє перетворювати грубу потребу в *людську* потребу»⁵⁻⁶. Буржуазні ідеологи твердять, нібито розвиток науково-технічної революції автоматично спричиняє формування у всіх розвинутих країнах способу життя, якому властиві збідненість духовних потреб, культ споживання, прагнення до добробуту, орієнтованого на поверхові зовнішні цінності, на «індустрію вільного часу і задоволень».

Штучне культивування «нелюдських», за висловом К. Маркса, потреб і споживачкої психології як засобів реалізації самоцілі капіталістичного виробництва — така основа ідеології і практики «масового споживання». Мільйони людей у суспільстві «загального достатку» змушені щодня дбати про шматок хліба, не маючи ніякої впевненості у завтрашньому дні. «...Враження про американський спосіб життя складається за рекламою в ілюстрованих журналах: чудове сімейство в будинку з кондиціонерами, з машиною, моторним човном і безліччю інших прекрасних речей. А насправді 90 процентів американців живуть зовсім

не так»⁷, — констатує знавець американської економіки лауреат Нобелівської премії Пол Семюелсон, розкриваючи безпідставність поширених на Заході стереотипів «американського раю».

Споживацький бум у буржуазній пропаганді і рекламі не вщухає й нині. З характерним для буржуазних ідеологів намаганням ототожнити людину з її приватною власністю, з культом речей західна преса силкується нав'язати трудящим соціалістичних країн чужі їм стандарти поведінки і норми життя. Водночас старанно відшуковуються нові ідеологічні штампи для широкого пропагандистського вжитку, на зразок «орієнтації на людину», «психологічного комфорту», «розумного використання життя» та ін. Але ідеологічні стандарти буржуазної пропаганди не можуть приховати антигуманну природу буржуазного способу життя з його культом наживи, сваволею можновладної еліти, глибокою соціальною прірвою між різними класами і групами суспільства.

Величезним завоюванням соціалізму, реальним втіленням радянського способу життя є рівноправність всіх членів суспільства, турбота партії і держави про виховання молодого покоління, колективізм у праці і дружба народів нашої країни, величезна активізація духовного життя. За соціалізму зростання матеріального рівня життя трудящих не є самоціллю. Це важливий засіб для розквіту духовного життя, піднесення загальної культури широких верств населення, умова всебічного і гармонійного розвитку людини, її здібностей і творчого потенціалу. Піднесення матеріального добробуту, поліпшення умов праці, створення побутових зручностей конче потрібні для реалізації широкого комплексу соціальних програм і заходів, спрямованих на формування нової людини.

Теорія і практика будівництва соціалізму рішуче відкидають як міщанський ідеал ситого благополуччя, так і фальшиву мудрість тези «бідність — це добре». Наклепницькі вигадки маоїстської пропаганди про те, ніби політика КПРС, спрямована на піднесення добробуту народу, веде до «буржуазного переродження» радянського суспільства, є дрібнобуржуазною фальсифікацією основних засад теорії наукового комунізму. Піддаючи нищівній критиці концепції так званого зрівняльного комунізму, що їх нині намагаються відродити маоїсти для прикриття своєї антисоціалістичної, антинародної політики, К. Маркс писав: «Цей комунізм, який скрізь заперечує *особистість* людини, є лише послідовне вираження приватної власності, яка є цим запереченням... Що така ліквідація приватної власності аж ніяк не є справжнім освоєнням її, видно саме з абстрактного заперечення всього світу культури і цивілізації, з повернення до *неприродної* простоти *бідної* людини, яка не має потреб і яка не тільки не піднеслась над рівнем приватної власності, але навіть і не доросла ще до неї»⁸.

Буржуазний культ споживання і маоїстська апологетика аскетизму однаково суперечать принципам соціалістичного способу життя. Створюючи матеріально-технічну базу комунізму, рік у рік підносячи матеріальний добробут народу, КПРС піклується також і про задоволення соціальних і духовних потреб людей. «Кожній людині важливо усвідомлювати те, що вона рівна в правах з іншими членами суспільства, завжди може розраховувати на справедливе, шанобливе до себе ставлення, на піклування держави, на допомогу і підтримку колективу. Кожна людина заінтересована в тому, щоб брати активну участь у справах свого підприємства й установи, у справах своєї держави. Кожна людина хоче бути впевненою у своєму завтрашньому дні, у влашто-

⁷ Цит. за: «Вопросы философии», 1974, № 2, стор. 28.

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. З'являються твори, стор. 545.

ваному майбутньому своїх дітей. У нас створені умови для задоволення цих соціальних потреб. Це — величезне завоювання соціалізму. Ми повинні берегти і примножувати його так само, як і всі інші суспільні багатства»⁹, — підкреслював Л. І. Брежнев у виступі перед виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви.

Будуючи нове життя, радянські люди звикли вбачати основний засіб досягнення цієї мети у творчій, напруженій праці на благо суспільства. Трудовий характер нашого способу життя зумовлений всією системою суспільних відносин і панівними духовними цінностями соціалізму. Кардинальні зміни, що відбулися в суспільстві з перемогою соціалізму, яскраво виявляються у виникненні нового, соціалістичного і комуністичного ставлення до праці. Орієнтація на працю як одну з найважливіших цінностей соціалістичного способу життя органічно властива радянським людям, вона визначає їх поведінку на виробництві, їхні моральні оцінки і критерії.

Для більшості ж населення капіталістичних країн праця позбавлена високого соціального смислу. Поглиблюється відчуження у сфері праці. Праця в буржуазному суспільстві не концентрує в собі головні життєві потреби людини і розглядається тільки як засіб реалізації потреб, не пов'язаних з самим процесом професіональної діяльності. Тому навіть у тих випадках, коли людина буває задоволена своєю роботою, як свідчать соціологічні дослідження, це мало відбивається на її загальній задоволеності життям. Ті поступки в галузі підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці, на які змушені йти монополісти під тиском робітників, зовсім не є виявом доброї волі буржуазії, як це намагається зобразити західна пропаганда. Навіть зовні гуманістичні доктрини, на зразок донедавна поширеної на Заході концепції «людяних відносин», спрямовані в кінцевому підсумку на одне й те саме — дальшу інтенсифікацію праці, збільшення прибутку. Змінюються методи і форми капіталістичної експлуатації, але суть її залишається тією ж самою.

В умовах панування соціалістичної суспільної власності трудящі, будучи господарями знярядь праці, здійснюють широке управління народним господарством нашої країни. «Ніколи,— зазначив у доповіді «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» тов. Л. І. Брежнев,— ми не спирались на такий багатий досвід господарського будівництва, творчо осмислений і узагальнений партією. Все це — неоціненний капітал, створений героїчними зусиллями радянського народу, керованого ленінською партією»^{9а}. Через розгалужену систему партійних і громадських організацій трудящі чинять активний вплив на всю господарську і соціальну діяльність своїх трудових колективів. Глибоке усвідомлення нерозривної єдності власних інтересів і інтересів колективу — характерна риса людини нового типу.

Науково-технічна революція в умовах соціалістичного ладу об'єктивно сприяє посиленню ролі людини у виробничому процесі, значно змінюючи водночас її функції. Зростає значення професійної підготовки працівника, його знань і навичок. Розвиток головної продуктивної сили суспільства — людини — виступає за соціалізму як безперервний

⁹ Брежнев Л. І. Все для блага народу, в ім'я радянської людини. К., 1974, стор. 11—12.

^{9а} XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва 24 лютого 1976 року.— «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

процес; завдяки комплексній механізації і автоматизації створюються матеріально-технічні передумови для ліквідації важкої фізичної праці і заміни її машинною у більшості операцій і технологічних процесів. Тим самим не тільки підвищується продуктивність праці робітників, а й розширюються можливості для піднесення культури праці, збагачення її творчими елементами.

Особливе значення має формування виробничих і соціально-політичних якостей молодих працівників. Адже нині 54 проценти трудящих, зайнятих у промисловості, 61 процент — у будівництві, 47 процентів — на транспорті, становить молодь. Нині щороку в трудове життя вступає близько 5 млн. чоловік, яких характеризує передусім високий рівень освіти, різноманітні духовні інтереси й запити. 70 процентів з них мають середню освіту¹⁰. Такий рівень освіти є міцним фундаментом для формування високопродуктивного й інтелектуально розвиненого виробничника.

Темпи розвитку науки і техніки дозволяють домогтися серйозних якісних зрушень в усіх галузях народного господарства, забезпечити сприятливі умови праці для трудівників різних спеціальностей. У 1975 році було впроваджено понад 600 прогресивних технологічних процесів, засобів механізації і автоматизації. Завдяки цьому у промисловості близько 480 тис. робітників переведено з ручної праці на автоматизовану і механізовану. XXV з'їзд КПРС вказав на необхідність продовжити роботу по поліпшенню умов і змісту праці, підвищувати кваліфікацію і професійну майстерність працівників, створювати дедалі сприятливіші умови для високопродуктивної праці і широкого застосування творчих здібностей трудящих.

Соціалізм створює всі умови для того, щоб досягнення науки і техніки були поставлені на службу широким народним масам. Мета соціалістичного виробництва виходить за межі суто виробничих потреб. Сам працівник за соціалізму виступає водночас і як мета, і як засіб і щодо суспільства і щодо самого себе. Самовиявлення і самоутвердження кожної людини, реалізація її здібностей стають умовою дальшого розвитку всього суспільства.

Звичайно, на сучасному етапі розвитку техніки ще існує певна суперечність між малопривабливою, хоч і необхідною, роботою, яка не потребує високої кваліфікації, і прагненням працівника до творчої діяльності. Але в кожному трудовому колективі є реальні можливості для залучення всіх робітників до участі в технічному удосконаленні виробництва, раціоналізаторстві. Рік у рік зростають лави раціоналізаторів і винахідників. Так, якщо в 1970 році у нашій республіці налічувалось 682 тис. винахідників і раціоналізаторів, то в 1974 році — вже 803 тис. Причому у виробництво було впроваджено 756 тис. винаходів і раціоналізаторських пропозицій з річною сумою економії 805 млн. крб.¹¹⁻¹² Активна участь у технічному вдосконаленні виробництва — це творча діяльність, яка прискорює перетворення будь-якого виду виробничої діяльності у працю, сповнену творчого змісту.

Соціалізм подолав властиву буржуазному суспільству суперечність праці і споживання. Створюючи матеріально-технічну базу комунізму, радянський народ забезпечує неухильне зростання матеріальної основи життя людей не тільки на виробництві, а й у сімейно-побутовій сфері, в галузі освіти і культури.

¹⁰ Днев.: Молодежь и современность. Л., 1975, стор. 62.

¹¹⁻¹² УССР в цифрах в 1974 году. К., 1975, стор. 43.

Дедалі зростає роль позавиробничого часу в житті радянських людей. Успішний розвиток економіки країни дав можливість значно скоротити тривалість робочого дня і робочого тижня. У 1960 році тривалість робочого тижня для всіх робітників і службовців було скорочено з 48 до 41 години, або на 14,5 процента, а для робітників, зайнятих на підземних роботах, — з 48 до 36 годин, або на 25 процентів. Завдяки переходу на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними резерв вільного часу збільшився майже на 20 процентів. На вихідні дні тепер припадає майже третина року (104 вихідних з 365 днів року).

Вільний час, за висловом К. Маркса, є «саме багатство» суспільства¹³. Лише соціалізм створює умови для його раціонального використання. «...Вільний час може вважатися справді суспільним багатством, коли він використовується в інтересах всебічного розвитку людини, її здібностей і тим самим — для ще більшого примноження матеріального і духовного потенціалу всього суспільства, — наголошував Л. І. Брежнев. — Соціалізм створив для цього необхідні умови, дав радянській людині досить вільного часу для відпочинку, для підвищення освіти і загальної культури, для зміцнення здоров'я і фізичного розвитку, для виховання дітей, для інших корисних справ»¹⁴.

Принципова відмінність радянського і буржуазного способу життя відбивається у самій структурі витрат позаробочого часу. Як показав порівняльний аналіз витрат часу населення ряду соціалістичних і капіталістичних країн, в СРСР одна людина витрачає на навчання в середньому в шість разів більше часу, ніж у США. В СРСР вчать 26 процентів чоловіків і 12,6 процента жінок, що працюють; у США без відриву від виробництва вчиться лише відповідно 4,7 процента і 3,4 процента¹⁵. Всіма видами навчання в Радянському Союзі охоплено близько 90 млн. чоловік. На читання різних видів літератури чоловіки витрачають в СРСР в середньому 8,4 години на тиждень, жінки — 5,6 години; у США відповідно 6,3 і 4,9 години, тобто менше на 25 і 12,3 процента¹⁶.

Важливою тенденцією в структурі витрат часу є скорочення частки домашньої праці. Перебудова домашнього господарства, значення якої підкреслював В. І. Ленін, здійснюється в нашій країні з допомогою перенесення у сферу суспільного виробництва ряду найбільш трудомістких видів побутової праці, які раніше виконувала сім'я, через удосконалення громадського харчування, сучасного комунального обслуговування, дальший розвиток легкої і харчової промисловості, державної торгівлі тощо. Крім того, велику роль відіграє створення розгалуженої мережі установ, що здійснюють виховання дітей і догляд за ними — ясел, дитячих садків, шкіл-інтернатів тощо.

У дев'ятій п'ятирічці успішно здійснювалась розроблена XXIV з'їздом КПРС програма широкого житлового будівництва. За роки дев'ятої п'ятирічки на Україні побудовано за рахунок усіх джерел фінансування 1,9 млн. квартир. У 1974 році (в розрахунок на 1000 жителів) у республіці було побудовано 8 нових квартир, щодня 1070 сімей одержували нове житло. Всього в республіці протягом 1971—1975 років житлові умови поліпшені майже 9 млн. чоловік. Принагідно відзначимо, що надання житлоплощі у нашій країні не обумовлене жодними обмеженнями щодо різних груп населення. Тим часом, наприклад, в

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. III, стор. 249.

¹⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3. К., 1972, стор. 457—458.

¹⁵ Див.: Болгов В. И. Бюджет времени при социализме. М., 1973, стор. 209—210.

¹⁶ Там же.

Англії, хоч будівництво і ведеться, однак значна частина тих, хто потребує житла, давно втратила надію його здобути. Як повідомляє преса, на кожного з ста тисяч бездомних тут припадає десять порожніх квартир і сімейних котеджів. Тільки в Лондоні залишаються незаселені близько ста тисяч жител: квартплата тут, як і в інших капіталістичних країнах, дуже висока¹⁷⁻¹⁸.

Протягом минулої п'ятирічки у нашій країні збільшено оплату праці 75 мільйонам чоловік, близько 40 млн. чоловік підвищено пенсії, стипендії й інші виплати. Поліпшенню побуту трудящих, більш повному задоволенню духовних потреб радянських людей сприяє розширення асортименту культурно-побутових предметів тривалого користування. В УРСР в 1974 році на кожну 1000 чол. населення припадало 217 телевізорів, 152 холодильники, 179 пральних машин, 50 пылесосів, 20 мотоциклів і моторолерів, 188 радіоприймачів і радіол¹⁹. Цікаво, що з ряду культурно-побутових предметів купівельноспроможний попит населення задовольняється повністю і продаж їх зменшується. Це стосується, зокрема, телевізорів, швейних машин, холодильників, пральних машин, яких ще кілька років тому у торговельній мережі не вистачало. Немає сумніву, що поступово цієї межі досягне і виробництво товарів, на які сьогодні ще відчувається підвищений попит.

Звичайно, не треба забувати, що насичення ринку предметами широкого споживання не означає повного задоволення абсолютних потреб населення. Ще не всі сім'ї мають змогу придбати предмети тривалого користування через порівняно невисокі доходи. Неоднакова й забезпеченість такими товарами — скажімо, жителів міста і села. Для поступової ліквідації такої неоднорідності партія і уряд здійснюють послідовний курс на підвищення заробітної плати низькооплачуваних груп працівників, розвиток державної і кооперативної торгівлі тощо.

Досягнення радянським суспільством високого рівня споживання у культурно-побутовій сфері і швидкі темпи зростання матеріального добробуту народу є наслідком реалізації Програми КПРС. Воно має не лише економічний, а й глибокий соціально-політичний, ідеологічний зміст. Справа в тому, що на Заході саме насичення ринку товарами широкого вжитку пов'язувалось зі вступом буржуазного суспільства в еру так званого масового споживання. І хоча більшість населення капіталістичних країн не має ніяких реальних шансів досягти рекламного стандарту споживання, для буржуазної ідеології важливо було сформулювати й поширювати такий тип поведінки людини, яка визначалася б насамперед орієнтацією на престижну ознаку речей вжитку.

Соціалістичне суспільство не має наміру вступати в змагання з капіталізмом щодо рівня споживання самого по собі, безвідносно до його мети і смислу. Тут шляхи двох систем кардинально розійшлись. Дбаючи про неухильне зростання добробуту трудящих, партія розглядає його як важливий засіб досягнення високої мети — формування нової людини, особи комуністичного суспільства. У повсякденне життя радянських людей широко ввійшла соціалістична духовна культура. Високий рівень духовних запитів — характерна риса способу життя радянського народу. Всебічному розвитку трудящих сприяє широка мережа масових бібліотек, клубів, будинків культури, театрів. Значно посилилася виховна роль таких засобів масової інформації і пропаганди, як преса, радіо, телебачення.

Цілеспрямоване формування всебічно розвинутої особи передбачає комплексний підхід до людини, враховує усі вияви її життєдіяльності.

¹⁷⁻¹⁸ Див.: «Правда», 20 січня 1975 р.

¹⁹ Див.: УССР в цифрах в 1974 г., стор. 169.

Нині, підкреслив тов. Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, «...створюються нові можливості для розв'язання основних соціально-економічних завдань, поставлених Програмою партії, останніми з'їздами. Це стосується насамперед *дальшого підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їх праці і побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури,— всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, удосконаленню соціалістичного способу життя*»²⁰.

Радянський спосіб життя заснований на визнанні людини праці як найвищої цінності суспільства. Соціалістичний суспільний лад створює всі матеріальні, соціальні і духовні передумови для виявлення людських здібностей і талантів, для їх використання на благо всього народу. «Вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх», — ці слова «Маніфесту Комуністичної партії» наповнюються реальним змістом у суспільстві, що буде комунізм.

* * *

Потребность во всестороннем развитии человека вытекает из самой природы социализма. В нашей стране осуществляются широкие программы социального развития и культурные преобразования, развивается принципиально новый, советский социалистический образ жизни. Развитие главной производительной силы общества — человека — происходит при социализме как сложный непрерывный процесс дальнейшего улучшения и гармонизации всех проявлений его жизнедеятельности.

Советские люди видят основное средство построения коммунизма в творческом, напряженном созидательном труде на благо общества. Трудовой характер нашего образа жизни обусловлен самим характером общественных отношений, всей системой духовных ценностей социализма. Стремление найти и проявить себя в труде — важнейшая черта советского человека. Вместе с тем воспитательная роль труда дополняется при социализме значительной активизацией общественно-политической и духовной жизни. Вооруженные марксистско-ленинским мировоззрением, трудящиеся являются полновластными хозяевами своего социалистического общества — они непосредственно участвуют в управлении им, заботятся о развитии всех отраслей народного хозяйства, всех сфер общественной жизни.

Историческим завоеванием социализма, реальным воплощением преимуществ советского образа жизни есть равноправие всех членов нашего общества, забота партии и государства о воспитании молодых строителей коммунизма, развитие социалистического коллективизма, интернационализма и дружбы между народами.

Все эти черты социалистического образа жизни являются важными предпосылками становления нового человека.

²⁰ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

Науковий світогляд—ідейна основа формування всебічно розвиненої особи

У комплексі історичних завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС перед радянською наукою, винятково важливе місце посідають завдання формування комуністичного світогляду трудящих. У схвалених і затверджених з'їздом «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» завданням радянської науки визначено далі розширення і поглиблення досліджень закономірностей природи і суспільства, підвищення її вкладу в розв'язання актуальних проблем будівництва матеріально-технічної бази комунізму, прискорення науково-технічного прогресу і зростання ефективності виробництва, підвищення добробуту і культури народу, формування комуністичного світогляду трудящих.

Успішна побудова комунізму передбачає створення продуктивних сил, що відповідають вищій фазі комунізму, а також поступове переростання соціалістичних суспільних відносин у комуністичні. Обидва ці процеси включають в себе, як необхідний компонент, формування нової людини. Щодо продуктивних сил, це — розвиток людини як головної продуктивної сили, а стосовно виробничих відносин — це процес формування нової людини як суб'єкта комуністичної праці, носія комуністичних суспільних відносин.

В історичних рішеннях XXIV і XXV з'їздів КПРС показано, що важливою умовою створення продуктивних сил комуністичного суспільства є органічне поєднання досягнень сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалістичного суспільно-економічного ладу, всемірний розвиток соціалістичних форм зв'язку науки з виробництвом, інтелектуалізація суспільної праці, далі позбавлення її від механічних елементів і насичення творчістю як найпродуктивнішою діяльністю. Продуктивні сили комуністичного суспільства базуються на могутній і високопродуктивній техніці, створюваній у процесі розвитку сучасної науково-технічної революції. Управління цією технікою потребує від людини високого інтелектуального розвитку, творчих здібностей, високорозвинутого почуття громадянської відповідальності, певних вольових якостей та ін. Праця на такому виробництві матиме як свої привілейовані стимули не просто особисту матеріальну зацікавленість, а високу моральну свідомість людини, задоволення громадянського почуття, насолоду від творчого пошуку, творчої самореалізації своєї особистості. А це і є істотний момент комуністичної праці, що передбачає переміщення основного життєвого інтересу особи зі сфери споживання у сферу продуктивної діяльності. У свою чергу формування комуністичних суспільних відносин на основі створення нових продуктивних сил потребує від індивідів, які вступають у ці відносини, високої духовної культури, високорозвинутої свідомості, уміння і здатності жити колективним, суспільним інтересом і насолоджуватися цим суспільно-культурним — не споживацьким, а суспільно-творчим життям.

Саме в контексті формування нової людини знаходить нині свій прояв світоглядна функція науки. Як підкреслює Генеральний секретар

ЦК КПРС Л. І. Брежнев, «наука повинна дедалі активніше служити і розвиткові головної продуктивної сили суспільства — розвиткові самої людини, її здібностей і талантів, збільшенню користі, яку вона приносить суспільству. Вчені покликані брати активну участь у великій справі поширення наукового світогляду серед найширших мас трудящих, сприяти дальшому піднесенню народної освіти, фізичному, моральному і естетичному розвиткові населення відповідно до високих і благородних норм комунізму»².

Вирішальна роль у формуванні нової людини належить ідеологічній і політичній надбудові соціалістичного суспільства, насамперед Комуністичній партії і її науковому світогляду, марксистсько-ленінській ідеології. «Морально-політичні якості радянських людей, — відзначає тов. Л. І. Брежнев, — формуються всім соціалістичним укладом нашого життя, всім ходом справ у суспільстві, але насамперед цілеспрямованою, наполегливою ідейно-виховною роботою партії, всіх її організацій. Серцевиною всієї ідейно-виховної роботи партії є *формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму*»³.

Таке важливе місце, яке посідає формування комуністичного світогляду у всій ідейно-виховній роботі партії, визначається провідною роллю світогляду в соціальній орієнтації людини, у розвитку духовної культури особи, її громадянських почуттів і моральних якостей, її ідеалів і способу життя. Без вироблення і засвоєння прогресивного світогляду, а в наш час таким є науковий, марксистсько-ленінський світогляд, немає і не може бути духовного розвитку особи, її морального і культурного поступу. Тому проблема формування нової людини — всебічний розвиток особи в соціально-духовному плані — є проблемою формування у широких мас трудящих наукового, комуністичного світогляду.

У цьому зв'язку великого науково-теоретичного і практичного інтересу набувають питання про сутність і типи світогляду, про його соціальні функції, про засоби формування об'єктивно-істинного, наукового світогляду і його ролі у розвитку всіх сторін духовного світу і практичного життя особи.

Сутність світогляду.

Науковий світогляд як його вищий тип

Світогляд є однією із суспільно вироблених форм відображення дійсності у свідомості людини. Відмітною особливістю світогляду є те, що він відображає дійсність у її цілісності — як природно-суспільний світ життя і діяльності людини. Світогляд є невід'ємним атрибутом людської свідомості. У ньому безпосередньо виражається суспільна природа цієї свідомості як за походженням, так і за її соціальною спрямованістю.

Історично виникнення світогляду, як і людської свідомості взагалі, пов'язане з практичним і теоретичним виділенням людини із природи. Це виділення здійснювалося суспільним чином, через трудову діяльність первісних колективів по освоєнню навколишньої природи. На основі кровно родинних і виробничих зв'язків, що об'єднували первісних людей у відносно замкнені «соціуми», відбувалося освоєння людиною стихійних сил природи і свого суспільного життя. Окремий ін-

² «Радянська Україна», 8 жовтня 1975 р.

³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3. К., 1972, стор. 275.

дивід тоді не відділяв себе від роду. Його самосвідомість була самосвідомістю роду, однією із перших форм якої був тотемізм. Для цього індивіда світ замикався світом його роду чи племені і освоєною ними природою. Освоєна природа відображалася індивідом крізь призму родо-племенних відносин і сприймалася ним як частина того ж роду чи племені. Звідси і етимологія російського слова «світ»: світ — це община, «весь світ» — «вся община», «усім світом» — «всією общиною». Уявлення, які формувалися про цей світ, у їх сукупності, і були першою формою світогляду. За своєю суттю він був родовою самосвідомістю людини — усвідомленням родом (плем'ям) себе як суб'єкта колективної діяльності в освоєному ним природному середовищі і водночас усвідомлення останнього як «світу» його життя і діяльності, пов'язаного з ним також кровно-родинними зв'язками.

Розвинутої форми суспільна самосвідомість людини досягає тоді, коли людина виділяє себе з природи не тільки практично, але й «теоретично», коли вона усвідомлює відмінність свого, людського способу дії від способів дії усіх інших живих істот і природи як такої. Виникнення цієї форми суспільної самосвідомості відбувалося на основі розвитку життєдіяльності роду, розкладу родо-племенних відносин, формування більш широких історичних спільностей людей — народностей, встановлення між ними систематичних торгових, культурних та інших зв'язків і виникнення держав.

Процес вироблення суспільної самосвідомості людини як усвідомлення родової єдності усіх людей і єдиного для усіх їх людського способу дії є історично досить довготривалим і суперечливим. Спершу він здійснювався у формі міфологічних, релігійних, а потім філософських уявлень. Уже в міфології періоду розкладу родового ладу і формування класового суспільства і держави відбувається «космізація» поняття «світ» (світ — це космос, всесвіт) і «універсалізація» питання про походження людини (із питання про походження того чи іншого роду воно переростає у питання про походження людини, людей взагалі). Через виникнення перших філософських учень відбувається усвідомлення окремих елементів універсальної природної закономірності, єдиного походження всього суцього, в тому числі і людини, ставиться питання про «будову» всесвіту і про місце і призначення в ньому людини. Виробляються певні уявлення про всесвітню рівність усіх людей, про єдину моральну норму їх поведінки саме як людей («стоїцизм», почасти раннє християнство та ін.). Усе це — становлення елементів суспільної самосвідомості людини. У ній і через неї індивід будує своє відношення до світу (до суспільства і природи), виходячи із суспільно вироблених уявлень як про самий світ (суспільство і природу в їх єдності), так і про людину, про її людську сутність, про її місце і призначення у світі, про смисл її буття та ін. Ці уявлення і становлять основний зміст більш чи менш розвинутого світогляду. Його вузловими категоріями є поняття «світ» і «людина» — світ у його відношенні до людини і людина, що самовизначається у світі. У різні історичні епохи і у відповідних їм соціальних умовах ці категорії наповнюються різним соціально-класовим змістом і тим самим зумовлюють неоднакову орієнтацію індивідів у суспільному і особистому житті.

З появою класового суспільства світогляд набуває класового характеру. Погляди на світ, світорозуміння починають відображати об'єктивну дійсність крізь призму життєвих інтересів і цілей відповідних класів і соціальних груп. У цих умовах функцією світогляду є класове самовизначення і класове самоутвердження у світі у відповідності з соціально виробленим розумінням цього світу і свого місця і участі

в ньому. Класова боротьба в суспільстві, відображаючись у суспільній свідомості, виступає як боротьба різних світоглядних ідей, поглядів і концепцій.

Своєрідність світогляду як форми суспільної самосвідомості людини полягає в тому, що, засвоюючись індивідами і проходячи через їхні життєві цілі й інтереси, він виступає як засіб визначення їх власної «позиції» щодо всіх життєво важливих явищ і подій у світі. Причому «позиції» не тільки теоретичної, але й практичної — як «визначник» способу участі у цих подіях. На основі світогляду формуються світоглядні установки, що впливають на оцінку подій, які відбуваються у світі, на вибір тих чи інших цілей і засобів життєдіяльності особи. Тією мірою, якою індивід свідомо будує своє життя, керуючись розумінням бажаного і належного, він будує його на основі свого світогляду. Останній визначає горизонт його «бачення» світу і, отже, горизонт, що відділяє можливе від неможливого в ньому, здійснюване від нездійснюваного. Світ «відкривається» людині через її світогляд і те, яким він їй «відкривається», залежить від цього світогляду.

Стосовно цього світогляд є способом «освоєння» світу. І не тільки в тому значенні, що він дає знання світу, його розуміння і горизонт його бачення, але і в тому, що у світогляді світ постає в його опосередкованості практичною і духовною діяльністю людини, в його перетвореному вигляді. Світогляд — це не просто світорозуміння, але й знаряддя, а разом з тим і результат світоперетворення.

Формуючись на основі матеріальної перетворюючої діяльності людського суспільства, світогляд реалізує потреби і цілі цієї діяльності духовно, виступаючи як спосіб «практично-духовного» освоєння світу. Подібно до того як матеріальне перетворення світу має на меті подолання його «чужості» людині, перетворення його у світ реального здійснення її життєвих цілей і потреб, так і у світогляді «практично-духовне» освоєння світу означає створення образів, що сприяють вільній реалізації життєвих цілей людини, її сподівань, а також способів досягнення цього «стану» світу. «Практично-духовне» освоєння світу ніби «продовжує», доповнює (а іноді — і компенсує) його «практично-матеріальне» освоєння.

Однак потреби матеріальної перетворюючої діяльності людини відображаються у світогляді не прямо, а через систему історично даних суспільних відносин, яка надає цим потребам конкретно-історичного соціального (а в класовому суспільстві — класового) змісту. Тому «практично-духовне» освоєння світу у світогляді «продовжує» (доповнює чи компенсує) його матеріально-практичне освоєння згідно з соціальними інтересами суспільства, його класів, соціальних груп.

В умовах розвинутого родового ладу, а потім при переході до класового суспільства таким «практично-духовним» освоєнням світу була міфологія. «Всяка міфологія, — писав К. Маркс, — переборює, підкоряє і формує сили природи в уяві і за допомогою уяви; отже, вона зникає разом з настанням дійсного панування над цими силами природи»⁴. У міфології боротьба людини із зовнішніми силами природи відображається як титанічна боротьба, в якій сама людина часто виступає як могутній титан, що стверджує своє панування у світі. Вона якщо не бог, то напівбог, що насмілюється вступити у поєдинок і з самими богами. Цим міфологія відрізняється від пізнішої релігійної свідомості, яка, відобразивши панування над людиною уже не лише природних, а й соціальних сил, її соціальне гноблення, зводить людину

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, стор. 693.

до становища «черв'яка земного», а її сподівання на звільнення від «земної юдолі» переносить в потойбічний світ.

У релігійній свідомості «духовно-практичне» освоєння світу здійснюється через його подвоєння на природний і надприродний, «земний» і «небесний», поцейбічний і потойбічний, причому так, що світ реальної практичної життєдіяльності обмежений і підпорядкований зовнішнім (потойбічним) надприродним силам, які «долаються» не через боротьбу, а через підкорення і умилоствлення (поклоніння, молитви, жертвування та ін.). Це таке «освоєння», в якому панівні над людиною в її практичному житті соціальні сили відчуження і поневолення перетворюються у «благі сили», які вона має «любити» і поклонятися, аби заслужити від них милість «райського» життя у потойбічному світі чи «царства божого» на землі. Тому релігійний світогляд К. Маркс визначав як «неправдивий світогляд». Розкриваючи соціальну сутність релігії і її соціальну функцію, він писав: «Релігія є самосвідомість і самовідчування людини, яка або ще не знайшла себе, або вже знову себе втратила. Але людина — не абстрактна істота, яка десь поза світом живе. Людина — це світ людини, держава, суспільство. Ця держава, це суспільство породжують релігію, неправдивий світогляд, бо самі вони — неправдивий світ. Релігія є загальна теорія цього світу, його енциклопедичний компендіум, його логіка в популярній формі, його спиритуалістичний point d'honneur, його ентузіазм, його моральна санкція, його урочисте доповнення, його загальна основа для втішання і виправдання»⁵.

Релігійний світогляд і споріднені з ним різні форми філософського ідеалізму, оскільки вони спрямовують свідомість людини у сферу ілюзій, нереальних, фантастичних можливостей, звужують до кінця діапазон творчого пошуку реально здійснюваного, відкритого і створюваного в самому матеріальному, предметному світі. Тому релігія є «неправдивим світоглядом» і в тому відношенні, що вона не в змозі світоглядно забезпечувати діяльність людини у справі практичного перетворення світу. Замість того, щоб розширювати горизонт бачення реального світу, як світу практично здійснюваних можливостей, вона спрямована на звуження цього горизонту, на підміну реального світу світом ілюзій і заблуджень. Релігійна віра як сліпа віра у надприродне виступає як антипод творчої пізнавальної діяльності, наукового пізнання взагалі. Оскільки у своїй практичній діяльності людина не може досягнути успіху, керуючись хибним світоглядом, то поряд і всупереч її релігійній свідомості у неї практично вироблявся реалістичний погляд на світ, який і виконував функцію світогляду, суперечливо поєднуючись з релігійними уявленнями і часто трансформуючи їх у своєрідні форми деїзму, пантеїзму та ін.

Творчому характеру людської діяльності по перетворенню світу адекватно відповідає тільки науковий світогляд, виникнення якого пов'язане з утвердженням у свідомості трудящих мас марксистсько-ленінської ідеології, революційного світогляду пролетаріату, теоретично розробленого К. Марксом, Ф. Енгельсом і розвиненого В. І. Леніним.

Цей світогляд спирається на знання об'єктивних законів розвитку світу, а також тих соціальних сил, які покликані і здатні здійснити його перетворення в інтересах усіх трудящих, усього людства. Філософську основу марксистсько-ленінського світогляду становить діалектичний і історичний матеріалізм, який непримиренно ворожий будь-якій формі релігійності і будь-якій формі філософського ідеалізму, який

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, стор. 384.

теоретично долає і спростовує їх саме як форми неправдивого світогляду.

Марксистсько-ленінський світогляд є «практично-духовним» освоєнням світу як наукова теорія революційного знищення капіталізму і побудови соціалізму і комунізму. Ідеї наукового комунізму становлять серцевину марксистсько-ленінського світогляду, визначаючи його соціальний зміст саме як комуністичного світогляду. Цей світогляд орієнтує людину на практичне перетворення суспільного життя згідно з наявними і тими, що розвиваються в ньому, реальними можливостями, озброює науковою методологією відкриття цих можливостей, засобами свідомого управління всім суспільним життям.

Комуністичний світогляд є формою суспільної самосвідомості людини, коли вона практично, на ділі стає творцем у всіх сферах своєї життєдіяльності, усвідомлює і реалізує цю свою творчу сутність як в суспільному, так і в індивідуальному житті. Це стало історичною реальністю внаслідок грандіозних революційних перетворень суспільного життя, початих Великою Жовтневою соціалістичною революцією, знищення соціальних умов гноблення і поневолення трудящих мас, становлення комуністичної суспільно-економічної формації у міжнародному масштабі. Комуністичний світогляд — це світогляд нового комуністичного світу, що виник і розвивається у гострій боротьбі зі всіма силами і традиціями старого, капіталістичного світу.

В умовах перемігшого і розвинутого соціалізму науковий, комуністичний світогляд формується у свідомості широких трудящих мас у процесі комуністичного виховання і безпосередньої практики суспільного життя. Світоглядні установки, вироблювані у ході комуністичного виховання і засвоєння марксистсько-ленінської ідеології, відіграють спрямовуючу і організуючу роль у всіх сферах життєдіяльності. Вони визначають соціальний зміст життєвих цілей людини соціалістичного суспільства, її бачення перспектив свого індивідуального і суспільного життя, на них спираються всі життєво важливі рішення людини, все її духовне і практичне життя. Комуністичний світогляд відкриває широкі горизонти об'єктивного бачення світу, що дозволяє співвіднести життєві цілі і образи бажаного життя з реальними умовами їх здійснення у суспільно планованому і об'єктивно прогнозованому майбутньому. Звичайно, індивідуальне життя і тут підлягає багатьом несподіваним випадковостям. Однак знання, на підставі яких приймаються ті чи інші життєві рішення, є достовірними знаннями закономірних тенденцій об'єктивного ходу подій суспільного життя.

Глибоке засвоєння наукового світогляду якісно змінює соціальний зміст всіх духовних сил і здатностей людини, зокрема і зміст такого психологічного феномена, як віра. Віра, що формується на основі комуністичного світогляду, докорінно відрізняється не тільки від релігійної, але й взагалі від віри, яка функціонувала у свідомості в минулі епохи. Якщо колись віра «компенсувала» відсутність достовірних знань закономірностей суспільного життя, об'єктивних перспектив історичного розвитку і умов реалізації життєвих цілей, то віра, що функціонує на основі комуністичного світогляду, спирається на міцний фундамент наукових знань про закони суспільного розвитку і його історичних перспектив. Тут віра виступає головним чином як момент становлення комуністичних переконань і як їх похідна.

Переконання — це світоглядні установки, які виробляються на основі життєвого досвіду, власного переконання у відповідності сприйнятого світогляду життєвим цілям і інтересам, об'єктивному ходу подій у суспільному житті. Віра є необхідним моментом становлення переко-

нань, оскільки перш ніж переконатися в істинності, реальності, здійснюваності будь-чого, треба в нього повірити, сприйняти на віру. Разом з тим віра є також похідною від переконань, оскільки останні є основою для сприйняття як істинних нових знань і уявлень.

Комуністичні переконання радянських людей виробляються на основі засвоєння наукового світогляду і переконання в його істинності: на практиці суспільного життя. Ці переконання породжують глибоку віру у світле майбутнє людства, у торжество комуністичних ідеалів, у правильність обраного життєвого шляху. Тут віра не є чимось зовнішнім щодо знання. Вона не більше як психологічний компонент твердих наукових переконань.

В умовах соціалістичної дійсності на основі наукового, комуністичного світорозуміння формується відповідне йому світосприйняття — своєрідне «бачення» і емоційно-моральна оцінка явищ суспільного життя, ходу подій, вчинків і дій інших людей, однаково як і своїх власних крізь призму комуністичних ідеалів і комуністичної моральної свідомості. Важливим чинником вироблення такого світосприйняття є подолання пережитків приватновласницької і взагалі індивідуалістичної міщанської психології. «Приватна власність, — писав К. Маркс, — зробила нас такими дурними й однобічними, що який-небудь предмет є *нашим* лише тоді, коли ми ним володіємо, тобто коли він існує для нас як капітал або коли ми ним безпосередньо володіємо, їмо його, п'ємо, носимо на своєму тілі, живемо в ньому і т. д., — одним словом, коли ми його *споживаємо*... Тому скасування приватної власності означає повну *емансипацію* всіх людських почуттів і властивостей...» І далі: «... людина не втрачає саму себе у своєму предметі лише тоді, коли цей предмет стає для неї *людським* предметом, або опредмеченою людиною. Це можливо лише тоді, коли цей предмет стає для неї *суспільним* предметом, сама вона стає для себе суспільною істотою, а суспільство стає для неї сутністю в даному предметі»⁶. На противагу індивідуалістичному буржуазному сприйняттю дійсності, комуністичне світосприйняття орієнтоване на суспільні цінності у предметах і діях. Це — сприйняття світу крізь призму його суспільної значущості, «бачення» предметів «очима» суспільства. Комуністичне світосприйняття включає в себе як необхідний момент естетично-моральну оцінку і естетично-моральне переживання явищ і подій у світі з погляду інтересів суспільства і особистої відповідальності індивіда.

Комуністичне світорозуміння і комуністичне світосприйняття є двома важливими складовими комуністичного світогляду. Через них комуністичний світогляд впливає на всі сфери духовного життя особи: і на інтелектуальну, і на емоційно-вольову, на розум, почуття і волю. Тому він і виступає як основа всебічного розвитку особи.

Формування наукового світогляду як чинник всебічного розвитку особи

Комуністичний світогляд становить ідейний зміст духовного світу особи, її моральних переконань, вищих життєвих цілей, загальних умонастроїв, життєвого вибору і рішень, в кінцевому підсумку всього її суспільно-практичного життя. Він визначає діапазон творчих можливостей інтелекту, глибину і змістовність моральних почуттів, цільову спрямованість волі, від якої залежить її сила і стійкість.

Інтелектуальний розвиток особи не зводиться ні до збільшення обсягу її знань, ні до логічного удосконалення її мислення, хоча і те й:

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, стор. 550—551.

інше істотно важливе. В основі інтелектуального розвитку лежить володіння світоглядними принципами, які цілеспрямовують мислення по шляху досягнення істини. У пізнанні суспільного життя цими принципами є не тільки світоглядні знання всезагального і необхідного, об'єктивно закономірного, але й моральні переконання, ідеали добра і справедливості, розуміння правди життя. Саме такими є принципи комуністичного світогляду. Наукове світорозуміння, яке становить марксистсько-ленінська теорія, спирається в ньому на відповідні моральні переконання, на комуністичне бачення добра, справедливості, правди. Це бачення є об'єктивно-істинним, бо те, що в ньому сприймається як правда життя, — це і є об'єктивні історичні тенденції суспільного розвитку, а те, у чому вбачається добро і суспільна справедливість, — це інтереси суспільного поступу. Комуністичний моральний ідеал отже, виступає як принцип, що цілеспрямовує суспільне (а в кінцевому підсумку і природничонаукове) пізнання до об'єктивного досягнення дійсності. Цим комуністичний світогляд забезпечує всебічність інтелектуального розвитку особи. У єдності наукового світорозуміння і комуністичного світосприйняття він відкриває широкий горизонт об'єктивного бачення світу, істотного і неістотного в ньому, необхідного і випадкового, добра і зла, прекрасного і потворного.

Поряд з інтелектом другим важливим компонентом всебічного розвитку особи є чуттєва сфера — широкий спектр людських почуттів (До них належать різні громадянські і моральні почуття (почуття громадянського і морального обов'язку, справедливості, класової солідарності, національно-патріотичного почуття, інтернаціональні почуття, людяність та ін.), а також соціальні людські прихильності (сімейні почуття, любов, дружба та ін.), естетичні почуття. Розвинутість цих почуттів, їх культура і ідейна спрямованість також визначаються значною мірою світоглядом. Це насамперед стосується моральних почуттів, які пов'язані зі світоглядом безпосередньо і які водночас становлять необхідний компонент усіх інших людських почуттів.

У процесі формування наукового світогляду здійснюється прийняття людиною моральних норм суспільства, перетворення їх у принципи моральної самосвідомості особи, в об'єктивний зміст її моральних почуттів. Комуністична моральна свідомість формується на ідейній основі наукового марксистсько-ленінського світогляду. «В основі комуністичної моральності, — писав В. І. Ленін, — лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму»⁷. Усвідомлення історичної необхідності цієї боротьби, її правомірності і справедливості здійснюється через науковий світогляд, через комуністичні переконання. Без цього усвідомлення не може бути й міцних комуністичних моральних почуттів.

Розглядаючи моральну свідомість, треба розрізнити знання морального обов'язку і почуття обов'язку. Щоб виконати обов'язок, простого знання того, в чому полягає наш моральний обов'язок у тій чи іншій моральній ситуації, ще недостатньо. Для цього потрібно ще бажання його виконати, яке диктується почуттям обов'язку. Задоволення цього почуття здійсненням обов'язку дає моральну насолоду, невиконання чи порушення обов'язку — моральне страждання, «муки совісті». Совість — це і є розвинене почуття морального обов'язку. Тривкістю і силою моральних почуттів визначається моральна стійкість людини. Порушення морального обов'язку тут усвідомлюється як «втра-та себе», виконання — як «знайдення». «Втратити себе» — означає стати на шлях порушення морального обов'язку, постійного уражен-

⁷ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 41, стор. 298.

ня моральних почуттів, «мук совісті» і, в кінцевому підсумку, розкладу моральної свідомості, «втрати совісті». «Знайти себе» — отже здійснювати вчинки, що задовольняють моральне почуття, яке дає моральну насолоду від учиненого.

Високі моральні почуття у поєднанні з комуністичними світоглядними переконаннями забезпечують небачену моральну силу радянських людей, їхню здатність до масового героїзму. В доповіді «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев відзначив: «Ніщо так не підносить особу, як активна життєва позиція, свідоме ставлення до громадського обов'язку, коли єдність слова і діла стає повсякденною нормою поведінки. Виробити таку позицію — завдання морального виховання»^{7а}.

З моральним розвитком особи пов'язаний її естетичний розвиток. Тут винятково важлива роль належить художній культурі, особливо мистецтву. В процесі освоєння художньої культури, починаючи від колискових пісень і казок і кінчаючи вищими досягненнями поезії, музики, живопису, в людини формується творча уява, здатність переживати уявлюване як дійсне, жити «внутрішнім», духовним життям. У своєму предметному бутті — у творах — художня культура є опредмеченими формами руху людських почуттів. Освоюючи цю культуру, розпредмечуючи її, індивід формує культуру своїх почуттів. Можна сказати, що тільки через освоєння і перетворення у свій внутрішній світ історично виробленого багатства художньої культури людський індивід стає духовно багатим. Через мистецтво індивід входить у світ інших людей, живе їхнім життям, засвоює життєвий і естетичний досвід усіх минулих поколінь.

У своїх історично зумовлених формах художня культура людства має класовий характер і може слугувати справі комуністичного виховання, тільки освоюючись і осмислюючись крізь призму комуністичних ідеалів. У підході до художньої спадщини потрібне послідовне проведення ленінського принципу партійності, який рішуче протистоїть і огульному відкиданню цієї спадщини і механічному включенню її у соціалістичну культуру. Комунізму може служити і Шіллер, і Толстой, і Бетховен, і Глінка, але сприйняті крізь призму комуністичного світогляду, «прочитані» в контексті соціальних завдань сучасності. Тому художня культура людства стає засобом формування нової людини тільки в ідейно перебудованому вигляді. Основою цієї перебудови є науковий комуністичний світогляд.

У комуністичному світогляді естетичний ідеал, бачення і розуміння істинно прекрасного органічно пов'язані з моральним ідеалом — баченням і розумінням істинного добра і справедливості. Прекрасне в ньому сприймається як те, що слугує цілям добра, тобто цілям утвердження комуністичного суспільного ідеалу. Без такої світоглядної основи неможлива цілісність естетичного сприйняття художніх творів різних часів і епох, художніх методів і національних стилів. Естетичний ідеал комуністичного світогляду є світоглядним принципом художнього мислення і в методі соціалістичного реалізму, і в естетичному освоєнні художньої культури минулого. Горизонти, глибина і широчінь естетичного бачення дійсних художніх цінностей минулого і сучасного, а також

^{7а} XXV з'їзд. Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 р. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

міра орієнтування в художніх напрямках, що зароджуються, визначається мірою освоєння наукового світогляду, його принципів і ідеалів.

Інтелектуальний, моральний і естетичний розвиток особи здійснюється в процесі її життєдіяльності, у практиці суспільного життя, де «слово» має спиратися на «діло», ідеал — на волю до його втілення в життя. Вольові якості особи, сила і тривкість волі є істотним виявом «сутнісних сил» людини. Людину формує праця — і у загальноісторичному і в індивідуальному плані, — виробляючи здатність приборкувати свої безпосередні прагнення, «хвилинні» бажання і підпорядковувати свою діяльність суспільно значущим цілям (суспільно-виробничим, моральним, духовно-культурним та ін.). (Це і є воля) Без волі неможливі ні моральність, ні громадянськість, неможливе взагалі суспільне самоутвердження людського індивіда як особи. Як здатність, воля формується з дитинства через раннє залучення до праці (в чому виняткова важливість трудового виховання), але її сила і тривкість визначаються цілеспрямованістю людини, її «одержимістю» у виконанні життєвих цілей. І тут знову вирішальну роль відіграє світогляд, на основі якого і «будуються» життєві цілі. Глибина світогляду, високі моральні почуття і сила волі визначають цільність особи, злиття в її діях «слова і діла», проповідуваних ідеалів і самовідданого служіння їм. Через волю здійснюється зв'язок світогляду особи з її практичним життям. Цей зв'язок «двобічний»: широта світогляду, життєвих цілей і інтересів передбачає розвинуту силу волі, а сила волі і собі залежить від важливості цілей, від широти і глибини світоглядного бачення смислу свого життя у загальному контексті історичного ходу подій, здійснення загальнолюдських ідеалів «істини, добра і краси». Саме таке усвідомлення життєвих цілей і їх вибір відповідно до їхньої важливості у суспільній життєдіяльності і дається науковим комуністичним світоглядом. Великі цілі не тільки потребують, але й породжують велику енергію, є засобами її розвитку і здійснення. В цьому плані комуністичний світогляд є ідейною основою формування цільної особи — людини високого розуму, глибоких моральних переконань, багатой духовної культури і сили характеру. А це і є основні параметри всебічного розвитку особи. Що стосується фізичної досконалості, то вона формується на основі розвитку загальної культури людини, її морально-естетичних почуттів і вольових якостей стосовно удосконалення самого себе, свого фізичного обличчя і своїх фізичних потенцій.

Якщо ідейною основою всебічного розвитку особи є науковий світогляд, то його матеріальною основою виступає сама практика суспільного життя в умовах розвинутого соціалізму і будівництва комунізму. Як відомо, сутністю людини є вся сукупність суспільних відносин, в які вона вступає у процесі своєї життєдіяльності. Чим більша сукупність цих відносин і чим вони різноманітніші, тим багатша людська сутність. Це стосується і процесу формування і розвитку особи. Міра її багатогранності визначається мірою різнобічності її суспільних відносин. В основі останніх лежать відносини у сфері виробництва і споживання (матеріального і духовного), причому визначальними серед них є виробничі відносини. Саме відносини, що складаються у процесі виробництва, праці як основної сфери життєдіяльності людини, роблять вирішальний вплив на процес формування і розвитку особи. Соціалістичні виробничі відносини, як відносини товариськості і взаємодопомоги вільних від експлуатації трудівників нового суспільства, максимально сприяють виявленню і розвитку духовного багатства особи, її творчого хисту, високих моральних і культурних потреб. Важливим чинником розвитку особи в самому виробничому процесі є соціалістичне змагання.

В ньому реалізуються і здійснюються всі творчі потенції особи, особливо такі її риси, як здатність до самоутвердження у спільній колективній діяльності і через соціалістичний колектив, надання переваги моральним інтересам над безпосередньо матеріальними, почуття колективізму і взаємодопомоги.

Зміна змісту праці, дедалі більше насичення її творчими елементами у поєднанні з розвитком моральних стимулів на основі глибокого засвоєння наукового світогляду і комуністичних переконань забезпечують переміщення основного життєвого інтересу особи зі сфери безпосереднього споживання у сферу трудової діяльності, перетворення праці із засобу до життя у першу життєву потребу. Реалізація комуністичного принципу розподілу за потребами і передбачає ці зрушення у праці (перетворення праці у найпершу потребу) і у світоглядних орієнтаціях особи на цілі життя (матеріальне споживання не мета життя, а її засіб, мета життя — самоутвердження в суспільній діяльності, в роботі за покликанням, у задоволенні вищих, культурних запитів).

Отже, формування наукового, комуністичного світогляду трудящих виступає як ідейна основа їх всебічного розвитку і разом з тим як важливий фактор удосконалення всіх суспільних відносин, розвитку соціалістичного способу життя, становлення комуністичної праці. Як зазначив на XXV з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев, «сила нашого ладу в свідомості мас. І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»⁸.

* * *

В статті розглядаються питання про сутність і типи мировоззрення, його соціальних функцій, о шляхах і засобах формування наукового мировоззрення і його ролі в розвитку людини. Відмінною особливістю мировоззрення є те, що воно відображає дійсність у її цілості — як природно-соціальний світ життя і діяльності людини. Мировоззрення формується практичним шляхом і є неотъемлемою рисою людського свідомості. В ньому безпосередньо виражається соціальна природа свідомості як по походженню, так і по її соціальній спрямованості.

В класовому суспільстві мировоззрення має класовий характер. Усваючись індивідами і проходячи через їх життєві цілі і інтереси, мировоззрення виступає як засіб визначення їх власної «позиції» до всіх життєво-важливих явищ і подій у світі. Крім того, «позиції» не тільки теоретичні, але й практичні — як «визначальні» способу участі в цих подіях.

Формуючись на основі матеріальної діяльності людського суспільства, мировоззрення виступає як засіб «практично-духовного» освоєння світу. В цій зв'язі розглядаються складові компоненти мировоззрення: розуміння і сприйняття, їх практичне і теоретичне значення в інтелектуальному, моральному, естетичному і фізичному вихованні всебічно розвинутої людини.

⁸ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева. 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

В. І. Ленін про роль трудящих в управлінні соціалістичним суспільством

Свідоме управління суспільством є однією з найважливіших закономірностей становлення і розвитку комуністичної формації. Особливо зростає значення свідомого фактора за умов розвинутого соціалізму, коли суспільство вступає в період розгорнутого комуністичного будівництва. Партія провадить величезну і всебічну роботу по вдосконаленню управління суспільством. Основою цієї роботи є дальший розвиток соціалістичної демократії, активізація діяльності громадських організацій¹. У Звіті ЦК КПРС XXV з'їзду партії зазначається: «Вдосконалення нашої соціалістичної демократії ми розуміємо, насамперед, як неухильне забезпечення дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства, як дальший розвиток демократичних основ нашої державності, як створення умов для всебічного розвитку особи»².

У капіталістичному суспільстві, де панують приватна власність на засоби виробництва і класові антагонізми, широкі народні маси усунуті від влади, незважаючи на всі формально проголошені «права» і «свободи». Ця реальність класово-антагоністичного суспільства так чи так «прозирає» майже у всіх сучасних буржуазних теоріях соціального управління: від «ліберальної» теорії стратифікації У. Ростоу до відверто елітарної концепції Ортега-і-Гассета; а між цими «крайностями» — численні варіації типу «масового суспільства», консюмеризму, «маскульту», ідеологічного маніпулювання тощо. За усіх їхніх відмінностей ці концепції однастайні в одному: у визнанні за широкими народними масами тільки двох «прав» — бути джерелом прибутків і виявляти лояльність до експлуататорів. Суть буржуазного управління дуже влучно визначив ще на початку століття В. І. Ленін, зауваживши, що буржуазна держава «регулює економічне життя» таким чином, «щоб робітникам (і селянам почасти) створити *військову каторгу*, а банкірам і капіталістам *рай*. Їх регулювання полягає в тому, що робітників «підтягують» аж до голоду, а капіталістам забезпечують (по-тай, реакційно-бюрократично) прибутки...»³

Тільки з перемогою соціалістичної революції і встановленням суспільної власності на засоби виробництва стало можливе наукове, планомірне управління суспільством з найширшою участю трудящих мас. «Кінець кінцем, — зазначав В. І. Ленін, — тому наша революція всі інші революції далеко лишила за собою, що вона підняла через Радянську владу до активної участі в державному будівництві десятки мільйонів тих, які раніше лишалися незаінтересованими в цьому будівництві»⁴. Народні маси протягом усього розвитку людства являли

¹ Див.: XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

² Там же.

³ Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 34, стор. 157.

⁴ Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 42, стор. 134.

собою суб'єкт історичного процесу, але формування соціальної ролі народних мас як суб'єкта суспільного управління припадає тільки на один з етапів цього розвитку, а саме на соціалістичне суспільство. Лише в умовах комуністичної формації народні маси — творці усіх матеріальних та духовних цінностей — дістають можливість розпоряджатися цими цінностями та свідомо регулювати свої відносини.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції перед партією постало складне завдання практичного залучення трудящих до управління справами суспільства. Ця проблема розв'язувалася в умовах гострої ідейної боротьби з різними ухилами, які абсолютизували той чи той аспект демократії. Анархісти вимагали ліквідації державного апарату і взагалі всякого контролю за діяльністю особи; троцькісти виступали за організацію такого державного управління, за якого панували б армійські методи і казармена дисципліна; анархо-синдикалісти були за надання влади і передачу управління безпосередньо виробничим та іншим трудовим колективам без централізованого планового управління. Реалізація будь-якого з цих варіантів управління призвело б або до відриву партії від мас, або ж до розчинення перших зародків соціалістичного планування у дрібнобуржуазній стихії.

В. І. Ленін, партія більшовиків створили таку систему управління, яка органічно поєднує центральні державні органи, партію, суспільні організації і водночас забезпечує активну участь у ній найширших народних мас. Її головною засадою є розроблений В. І. Леніном принцип демократичного централізму, який «далеко відрізняється,.. з одного боку, від централізму бюрократичного, з другого боку — від анархізму»⁵. Суть демократичного централізму В. І. Ленін вбачав у поєднанні повноправності мас, їх самодіяльності та ініціативи, виборності і періодичної звітності керівних органів з керівництвом єдиного центру, обов'язковістю рішень вищих органів, з державним плануванням, підпорядкуванням місцевих інтересів загальнонародним. На основі принципу демократичного централізму будуються всі економічні, політичні та культурні установи, державні, партійні, профспілкові, комсомольські та інші організації, які спільно складають струнку систему соціалістичного управління. Через діяльність цих організацій і установ народні маси реалізують себе як суб'єкт управління, як головна і вирішальна сила розвитку соціалістичного суспільства.

У центрі управління всіма суспільними процесами стоїть марксистсько-ленінська партія. В. І. Ленін писав: «Щоб управляти, треба мати армію загартованих революціонерів-комуністів, вона є, вона називається партією»⁶. Партія виробляє напрям розвитку суспільства загалом і основних сфер суспільного життя зокрема, ставить загальні і окремі завдання, організовує маси на їх виконання, веде роботу з добору, розстановки і виховання управлінських кадрів, здійснює перевірку виконання ухвалених рішень. Комуністична партія Радянського Союзу є авангардом робітничого класу і всього радянського народу, що найбільш повно виражає загальнонародні інтереси і спрямовує діяльність усієї системи управління.

Важливим елементом управління є соціалістична держава — виразник волі народу, піднесеної у закон. Державний апарат управління з різними його органами — господарськими, плановими, оборонними, торговельними, культурними, освітніми тощо — формується із трудящих. Осброєний спеціальними знаннями, він управляє, спираю-

⁵ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 36, стор. 143.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 42, стор. 246.

чись на підтримку народу, втілюючи у життя його волю. Водночас маси здійснюють постійний контроль за діяльністю державних і суспільних органів управління. В. І. Ленін зазначав щодо притаманної соціалізму єдності спеціальних органів управління з безпосередньою участю у ньому народних мас: «Маса повинна мати право вибирати собі відповідальних керівників. Маса повинна мати право змінити їх, маса повинна мати право знати і перевіряти кожний найменший крок їх діяльності. Маса повинна мати право висувати всіх без винятку робітничих членів маси на розпорядчі функції. Але це нітрохи не означає, щоб процес колективної праці міг лишатися без певного керівництва, без точного встановлення відповідальності керівника, без найсуворішого порядку, створюваного єдністю волі керівника»⁷.

Радянська держава вже у перший період свого розвитку, у період диктатури пролетаріату за самою своєю природою була втіленням інтересів трудящих і передбачала залучення пролетаріату й біднішого селянства, а далі — й усього народу до державного управління. «Відмінність пролетарської диктатури від буржуазної, — зазначав В. І. Ленін, — полягає в тому, що перша спрямовує свої удари проти експлуаторської меншості в інтересах експлуатованої більшості, а потім у тому, що першу здійснюють — *і через окремих осіб* — не тільки маси трудящих і експлуатованих, але й організації, побудовані так, щоб саме такі маси будити, піднімати до історичної творчості (радянські організації належать до цього роду організацій)»⁸. Як бачимо, ленінське визначення поняття диктатури пролетаріату включало в себе як важливий компонент участь трудящих у суспільному управлінні. «Для нас, — писав В. І. Ленін, — важливе залучення до управління державою поголовно всіх трудящих. Це — надзвичайно важке завдання. Але соціалізму не може ввести меншість — партія. Його можуть ввести десятки мільйонів, коли вони навчаться це робити самі»⁹.

За соціалізму участь трудящих мас в управлінні відбувається через всебічний розвиток радянської державності. Соціалістична держава — перша в світі держава, яка не має інших інтересів, ніж інтереси народу, яка постійно дбає за послідовне здійснення, поглиблення й удосконалення демократії. Протягом усього свого розвитку соціалістична державність була і залишається практичним втіленням справжнього народовладдя. Соціалістична демократія, на відміну від буржуазної, переносить центр ваги насамперед на втілення прав і свобод трудящих у повсякденне життя, на забезпечення трудящим фактичного доступу до управління суспільними справами. За умов повної та остаточної перемоги соціалізму встановлюється всенародна соціалістична демократія, яка поширюється на всі без винятку верстви суспільства. Для цього у соціалістичному суспільстві створені всі економічні і соціальні умови: ліквідована приватна власність і експлуатація людини людиною, постійно підвищуються матеріальний добробут людей, рівень їх освіти, культури і політичної свідомості; збільшується вільний час для участі у суспільно-політичній діяльності.

Дедалі більшу участь трудящих безпосередньо в управлінні В. І. Ленін ставив у залежність від рівня розвитку освіти і культури в країні. Для створення справді нового апарату, нової системи управління, які заслуговують назви соціалістичних, вважав В. І. Ле-

⁷ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 36, стор. 148.

⁸ Там же, стор. 187.

⁹ Там же, стор. 50.

нін, конче потрібні, по-перше, культура, по-друге, знання, освіта, навчання¹⁰. У підготовчих матеріалах до XI з'їзду партії серед інших лєнінських тез і нотаток про розвиток молодї соціалістичної держави є думка про те, що «суть моменту» (ланка ланцюга) = розрив між величчю поставлених завдань і *злиденністю* не тільки матеріальною, а й *культурною*¹¹. В. І. Лєнін, більшовицька партія наполегливо працювали над розв'язанням цієї складної проблеми. Це було здійснено в історично короткий період.

Культурна революція стала важливим фактором залучення трудящих до управління. Нині ми можемо з цілковитою підставою сказати, що в нашому соціалістичному суспільстві створені великі можливості для найширшої участі трудящих мас в управлінні. Їх виховання і освіта, підпорядковані за соціалізму комуністичним ідеалам, морально-політична єдність нашого суспільства — ці та інші фактори, що виявляються у радянському способі життя, сприяють формуванню нової людини — громадянина розвинутого соціалістичного суспільства, активного будівника комунізму. Виросли нові покоління радянських людей, яким не довелося зазнати капіталістичної експлуатації і пригночення. Ці покоління загалом вільні від приватновласницької психології, у них виховані риси комуністичного світогляду. Інтелектуальний рівень радянських людей став нині такий високий, що більшість з них цілком здатна кваліфіковано брати участь в управлінні справами суспільства.

У нашій країні остаточно ліквідована неписьменність. На кожну тисячу чоловік зайнятого населення у 1970 припадало 653 чол. з вищою і середньою (повною і неповною) освітою. Протягом минулої п'ятирічки був в основному завершений перехід до загальної середньої освіти, у країні створена масова система економічного навчання. Тільки в Українській РСР науку суспільного управління опановують нині понад мільйон чоловік, а понад три мільйони трудящих прилучаються до неї на спеціальних курсах, семінарах, у гуртках, школах і народних університетах. Здобути знання вони успішно застосовують у сфері суспільного управління.

Перетворення широких мас трудящих на суб'єкт соціального управління суспільним розвитком — це процес, пов'язаний не тільки зі зміною економічних та соціально-політичних відносин, але й із зрушеннями у психології мас, з усвідомленням кожним громадянином соціалістичного суспільства своєї ролі у цій загальнонародній справі. Водночас саме практичний досвід управління (як і освіта, ідейно-політичне виховання тощо) є одним з чинників, який зумовив вирішальний злам у свідомості мільйонів людей. Як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, «саме відповідальний підхід кожного громадянина до своїх обов'язків, до інтересів народу створює єдино надійну базу для найповнішого втілення принципів соціалістичного демократизму, справжньої свободи особи»¹².

В. І. Лєнін наполегливо шукав такі форми участі мас в управлінні, які б забезпечили оптимальне поєднання масовості і відповідальності у прийнятті і здійсненні управлінських рішень. Надмірне захоплення

¹⁰ Див.: Лєнін В. І. Повне збір. тв., т. 45, стор. 369.

¹¹ Там же, стор. 395.

¹² XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

«демократизацією» цієї галузі суспільного життя, зазначав він, не менш шкідливе, ніж відрив від мас. Усім усе — одразу і водночас — розв'язувати не можна, це практично неможливо і не принесе успіху. Мірою розвитку соціалістичного суспільства, писав В. І. Ленін, буде змінюватися і система управління. Вона максимально наблизатиметься до комуністичного самоуправління, переростатиме в нього, не втрачаючи, однак, чіткої структури і функціональної спеціалізації. В. І. Ленін виділяв такі форми участі народних мас в управлінні: 1) безпосередня, або пряма; 2) через своїх представників у суспільних і державних колегіальних органах; 3) участь мас в управлінні через здійснення їх волі в управлінських рішеннях однієї особи.

В. І. Ленін визначив також форми залучення трудящих до управління через Ради, профспілки, комсомольські й інші громадські організації через виробничі й інші колективи. Ради, як відомо, він вважав вищою формою народовладдя, яка поєднує в собі широку демократію з міцністю влади. У перехідний період від капіталізму до соціалізму вони уособлюють диктатуру пролетаріату як знаряддя побудови соціалізму, а в період розвинутого соціалізму є формою загальнонародної держави, органом будівництва комунізму. На цій стадії розвитку соціалістичної державності Ради за змістом своєї діяльності, за методами і масштабами залучення мас до управління є не тільки державними органами, але й громадськими організаціями. Конкретно це дає вираження у зміцненні Рад, особливо місцевих, підвищенні їх прав, авторитету і впливу, у залученні мільйонів трудящих до роботи в цих органах.

На відміну від буржуазних парламентів, Ради зосереджують у собі всю законодавчу і виконавчу владу, що дає змогу широким народним масам брати участь у створенні і практичному здійсненні законів соціалістичного суспільства.

Положення про залучення трудящих до управління через Ради В. І. Ленін вважав настільки важливим, що за його пропозицією воно було включене до Програми РКП(б). Історичне завдання, зазначалося у проекті Програми, полягає, між іншим, у створенні нової, радянської організації держави, у тому, щоб «рядом поступових і обережно вибраних, але неухильно впроваджуваних заходів все трудяще населення поголовно залучалося до самостійної участі в управлінні державою»¹³.

Нині, в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, понад два мільйони депутатів, двадцятимільйонна армія їхніх добровільних помічників і активістів здійснюють управління нашим суспільством. Ухвалені у 1971 р. Укази Президії Верховної Ради СРСР про основні права і обов'язки міських, районних і сільських Рад депутатів трудящих значною мірою сприяли зростанню авторитету Рад, які є справжніми органами народовладдя. На XXV з'їзді КПРС відзначалося, що «пропозиції, які вносять депутати на підставі наказів виборців, відображають потреби нашого народу, нашого життя в цілому»^{14а}.

Участь народних мас в управлінні реалізується не тільки через Ради, а й через такі масові організації, як профспілки, комсомол та ін. «Будучи школою комунізму взагалі, — писав В. І. Ленін у 1922 р.,

¹³ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 38, стор. 91.

^{14а} XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

— профспілки повинні бути, зокрема, школою управління соціалістичною промисловістю (а потім поступово і землеробством) для всієї маси робітників, а потім і для всіх трудящих»¹⁴. Саме профспілки він образно називав «резервуаром державної влади», «школою управління»¹⁵. Ця наймасовіша громадська організація залучає до управління великі і малі колективи трудящих. Розв'язуючи важливі виробничі і побутові питання, профспілки беруть участь у суспільному управлінні.

Ленінські ідеї про роль профспілок в управлінні втілювались у практиці суспільного управління розвинутим соціалістичним суспільством. Понад 107 мільйонів трудящих залучені через профспілки в ту чи іншу галузь управлінської діяльності— від розв'язання завдань загальнодержавного масштабу (наприклад, вироблення державних планів розвитку народного господарства) до управління кожним окремим виробництвом чи установою. XXV з'їзд КПРС відзначив, що «робота профспілок найбільш прямо сприяє здійсненню демократії в основній сфері прикладення творчих сил людини— у сфері виробництва»¹⁶.

Найяскравіше управлінська і виховна роль профспілок виявляється в організації соціалістичного змагання, поліпшенні умов праці і відпочинку та ін. А соціалістичне змагання має величезне значення не тільки у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Воно, як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, «справляє глибокий вплив на господарську політику, на громадсько-політичне життя країни, на моральну атмосферу»¹⁷. Соціалістичне змагання становить один з найдійовіших методів залучення народних мас до управління виробництвом. Беручи соціалістичні зобов'язання, трудящі складають виробничі плани, обговорюють їх на постійно діючих виробничих нарадах, на зборах партійно-господарського активу. Соціалістичні зобов'язання спонукають кожний трудовий колектив удосконалювати не тільки виробництво, а й управління ним, розвивають творчість народних мас.

Відбувається процес утворення нових численних організацій у всіх сферах суспільного життя і залучення їх до управління. У сфері виробництва дістали велике поширення постійно діючі виробничі наради, товариства винахідників і раціоналізаторів, ради новаторів, організації молодих спеціалістів, конструкторські бюро, що діють на громадських засадах. Через них трудящі беруть участь в управлінні виробництвом і науково-технічною творчістю. Діяльність виробничих та інших колективів і організацій здійснюється під керівництвом первинних партійних організацій, роль яких дедалі зростає. Використовуючи своє право контролю за господарською діяльністю підприємств і установ, вони ефективно впливають на виробничі справи і на всю систему управління колективами.

Поряд з цими формами залучення народних мас до управління, які охоплюють майже всіх трудящих, В. І. Ленін відзначав ще й такі важливі методи підвищення суспільно-політичної активності, як своєчасне доведення до мас завдань і перспектив суспільного розвитку і їх всебічне роз'яснення, регулярне поінформування трудящих про діяльність державних, громадських органів і організацій і їх керівників, безпосередній зв'язок з масами і одержання від них первинної інформації та ін.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 44, стор. 331.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 42, стор. 282, 284.

¹⁶ XXV з'їзд Комунистичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

¹⁷ Там же.

Творчо розвиваючи ці ленінські положення, Комуністична партія Радянського Союзу виробила різноманітні й ефективні форми і методи зв'язку державних і партійних органів з широкими масами трудящих. Народногосподарські плани, проекти законів і рішень широко обговорюються всіма громадянами СРСР, засоби масової інформації регулярно висвітлюють підсумки виконання державних планів, партійні організації підприємств виносять на обговорення відкритих партійних зборів звіти, завдання і плани, дають оцінку діяльності тих чи тих керівників. Справді всенародною справою стало обговорення Проекту ЦК КПРС до XXV з'їзду партії про основні напрями розвитку народного господарства нашої країни на 1976—1980 роки, яке широко розгорнулося на сторінках преси. Як підкреслив у доповіді на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, це обговорення «скрізь, в усіх областях, краях і республіках проходило в обстановці політичної активності, мало діловий характер. Воно знову продемонструвало кровну заінтересованість трудящих у розв'язанні висунутих партією завдань. При обговоренні проекту виступило 7,6 мільйона чоловік, внесено понад один мільйон пропозицій і побажань»¹⁸.

Ленінські ідеї про залучення народних мас до управління соціалістичним суспільством є стрижнем теорії наукового управління розвинутиим соціалістичним суспільством. Засновані на діалектико-матеріалістичному розумінні історії, на глибокому науковому аналізі співвідношення об'єктивного і суб'єктивного факторів у суспільному розвитку, вони є міцним фундаментом державної політики СРСР, запорукою успішної побудови комуністичного суспільства.

* * *

Ленинские идеи о привлечении народных масс к управлению при социализме последовательно осуществляются в практике управления социалистическим обществом на всех этапах его развития.

Управленческая деятельность народных масс при социализме представляет собой высшую форму их деятельности в качестве субъекта исторического процесса. Основным организационным принципом социалистического управления является принцип демократического централизма, который позволяет гармонически сочетать гибкость, оперативность с четко определенной структурной и функциональной организацией субъекта управления, массовость и демократичность — с принципами единоначалия, общественного контроля, личной ответственности руководителя, он максимально способствует привлечению народных масс к управлению через Советы и всю совокупность общественных организаций. Под руководством Коммунистической партии Советского Союза трудящиеся массы осуществляют научное управление социалистическим обществом, воплощая на практике ленинские идеи о широком привлечении народных масс к социалистическому общественному управлению.

¹⁸ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

Розвиток В. І. Леніним марксистських принципів: об'єктивності і системності в соціальному пізнанні

Розвиваючи марксизм в нову історичну епоху — епоху краху капіталізму і революційного поновлення світу на соціалістичних засадах, В. І. Ленін надавав першочергового значення проблемам методології аналізу соціальних явищ. Він переконливо довів, що розв'язання усіх основних методологічних проблем аналізу соціальних процесів можливе лише на ґрунті матеріалістичної діалектики як всезагального філософського методу пізнання і перетворення світу. З погляду завдань розвитку марксистського діалектичного методу В. І. Ленін розглядав і всі окремі методологічні питання соціології.

Важливого значення В. І. Ленін надавав принципу об'єктивності наукового знання і системного уявлення фактичного матеріалу в науковому дослідженні. Об'єктивність розгляду і врахування конкретних обставин він включав до важливих елементів матеріалістичної діалектики¹.

Принцип об'єктивності, як відомо, є важливою характеристикою справжнього наукового знання і виступає як істотна норма дослідницької діяльності. Регулятивні функції цієї норми відобразилися у професійній етиці ученого, важливою умовою якої, принаймні з часів Ренесансу, виступало служіння істині. Щодо цього взірцем справжнього ученого був К. Маркс, який, за словами В. Лібкнехта, «не знав іншого культу, крім культу істини, який в одну хвилину міг відкинути важко здобуті, що стали йому дорогими, теоретичні висновки, тільки-но він переконувався у їхній неправильності»².

Марксизм-ленінізм уперше в історії обґрунтував чітке наукове розуміння принципу об'єктивності у знанні, дав діалектико-матеріалістичне розв'язання питання про об'єктивну істину як гносеологічний ідеал. Водночас основоположники марксизму-ленінізму чітко віддиференціювали об'єктивність від об'єктивізму, пов'язавши принципи об'єктивності у пізнанні з принципом партійності.

В. І. Ленін підкреслював, що комуністична партійність збігається з науковою об'єктивністю, бо виражає інтереси найбільш революційного класу і його партії, покликаною до комуністичного перетворення суспільства на наукових засадах діалектико-матеріалістичного світогляду. У цьому ж зв'язку він розкривав непримиренність наукових позицій комуністичної партійності з будь-якими виявами суб'єктивізму.

В. І. Ленін піддав нещадній критиці основні суб'єктивістські концепції у філософії і соціології кінця ХІХ — початку ХХ ст. Він довів повну неспроможність суб'єктивізму народників, показав справжню суть поглядів російських і зарубіжних махістів, викрив позитивістське розуміння об'єктивності як загальнозначущості висловлювань і вод-

¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 29, стор. 187.

² Лібкнехт В. Из воспоминаний о Марксе. 36.: Воупоминания о Марксе и Энгельсе. М., 1956, стор. 96.

ночас розвинув діалектико-матеріалістичне учення про об'єктивну істину. Принцип об'єктивності В. І. Ленін розглядав не тільки як альтернативу суб'єктивізму, але і як важливу методологічну установку, що виражає рух пізнання до об'єктивної істини.

Значення принципу об'єктивності, за В. І. Леніним, визначається діалектичним характером процесу відображення дійсності у пізнанні, який допускає можливість фантазії, відходу думки від реальності, суб'єктивної установки. «Підхід розуму (людини) до окремої речі, зняття зліпка (= поняття) з неї не є простий, безпосередній, дзеркально-мертвий акт, а складний, роздвоєний, зигзагоподібний, що включає в себе можливість відльоту фантазії від життя»³. Завдання принципу об'єктивності і полягає в істотній методологічній регуляції пізнавального процесу, при якій суб'єктивні відхилення можуть бути зведені до мінімуму.

Обставини, які призводять до суб'єктивізму, досить різноманітні. Загалом вони пов'язані з особливостями функціонування суб'єкта і об'єкта в ході пізнавальної діяльності. Ми не будемо спинятися на всій їх сукупності і розглянемо проблему об'єктивності наукового дослідження тільки у зв'язку з так званими позаемпіричними чинниками.

Давно відомо, що факти — «повітря ученого», міцний фундамент будь-якої наукової побудови. Водночас зрозуміло й інше: всяка порівняно складна і розвинута система знання не впливає безпосередньо із фактів. Це стосується насамперед наукових гіпотез і теорій, але навіть просте емпіричне узагальнення фактів і витлумачення фактичного матеріалу уже потребує широкого використання існуючих теоретичних положень світогляду, ціннісних орієнтацій та ін., тобто всього того, що часто називають позаемпіричними чинниками.

Відповідна попередня теоретична установка дослідника надзвичайно важлива, бо вона дозволяє осмислено підійти до існуючих фактів, відібрати серед них найістотніші, цілеспрямовано провадити пошук нових фактів, систематизувати їх тощо. Вплив загальних наукових положень (ідей, законів, теорій та ін.) на відбір і оцінку фактів добре відображено у діалектиці індукції і дедукції. Справді наукове емпіричне дослідження ніколи не виступає як цілком безпередпосилкове — інакше це означало б не що інше, як повну теоретичну сліпоту вченого. Щодо аналізу соціальних явищ такий підхід дозволяє послідовно провести принцип партійності, виражає класову позицію соціолога, чітко «класове бачення» складних суспільних процесів. Він є надійним захистом від об'єктивізму, що зводиться до простої констатації фактів і перетворюється у своерідну форму їх апологетики⁴.

Відзначимо, що «чистого об'єктивізму» фактично не існує, оскільки позиція вченого ніколи не буває зовсім безпередпосилковою і позбавленою тих чи інших ціннісних відношень. Тому практично орієнтація на об'єктивізм означає не що інше, як небажання чи невміння послідовно провести в життя принцип партійності, нерозуміння значущості цього принципу у пізнанні соціальних явищ. Більше того, для багатьох ідеологів буржуазії об'єктивізм виступає як зручна ширма, за якою насправді приховується замаскована буржуазна партійність. Що ж стосується пресловутої безпередпосилковості об'єктивізму, взятої у загальній формі, то вона протистоїть діалектико-матеріалістичній тезі про суспільну природу людського пізнання. Різні позаемпіричні чинники, попередні дослідницькі установки відіграють велику позитивну роль у пізнанні.

³ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 29, стор. 311.

⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 1, стор. 389—390.

Отже, нехтувати цими позаемпіричними чинниками, попередньою установкою дослідника не можна, але разом з тим сама ця установка часто виступає як якась упереджена думка і примушує ученого так будувати аналіз фактів, щоб виправдати і обґрунтувати його. А це містить небезпеку суб'єктивізму. Створюється навіть враження, що апелюючи до фактів за наявності попередньої дослідницької установки не здатна врятувати від суб'єктивізму. Адже якщо ми маємо відповідну позицію у розумінні тих чи тих явищ (наприклад, фізичну картину світу, уявлення про загальні тенденції історичного процесу та ін.), то ми вже заздалегідь маємо також і певний критерій селекції фактів, їх групування, виділення істотного тощо, а це також сприятиме тільки фактичному обґрунтуванню нашої уже існуючої позиції.

Водночас, цілком зрозуміло, що в спектрі «упереджених думок», підтверджуваних тими чи іншими сукупностями фактів, можуть бути і часто насправді існують істинні концепції. Як досягти того, щоб саме на них ґрунтувалося вивчення складного соціального явища? Як позбутися хибних ідей, що призводять дослідника до помилки, розростаються у процесі аналізу фактичного матеріалу в цілу сукупність неправильних висновків?

Безперечно, остаточні висновки про істинність чи хибність тих чи тих положень робляться завжди у сфері практики, але водночас велике значення мала б і така процедура дослідження, яка сприяла б елімінації хибних позаемпіричних установок ще в стадії незавершеної пізнавальної діяльності і тим самим якоюсь мірою позбавляла б науку від помилок. Інакше кажучи, потрібен такий спосіб роботи з емпіричним матеріалом, який забезпечив би рух до істини і сприяв дискредитації хибних дослідницьких установок. Це повинна бути методологія, основним своїм змістом орієнтована на розширення емпіричного базису дослідження за допомогою аналізу фактів у всьому багатстві їх взаємозв'язків. Такою методологією і виступає матеріалістична діалектика і пов'язані з нею спеціальні методологічні прийоми аналізу і синтезу, системного і комплексного підходів.

Як відомо, важливою вимогою системного підходу є номенклатурний аналіз складного явища, що передбачає виділення елементів у складі цілого, певну його структуризацію. Тому «найхарактернішим» для системного підходу до складного об'єкта вважається «розгляд цього об'єкта загалом і його функціонування в зовнішньому світі, а потім — членування його на складові, виділення характерних підсистем, розгляд зв'язків між ними та ін.⁵». Науковим способом реалізації номенклатурного аналізу складного об'єкта є встановлення відповідної системи фактів, оскільки «факт — це насамперед дискретний кусок дійсності, встановлений людиною, пізнаний нею»⁶.

Поверховий номенклатурний аналіз, що не передбачає встановлення всієї сукупності фактів, які належать до тих чи інших складних соціальних явищ, лишає широкий простір для всіляких домислів і спекуляцій. Якщо береться до уваги тільки незначна частина загальної кількості фактів, що підлягають встановленню і узагальненню, особливо тоді, коли факти не просто випадково вихоплені із загальної їх маси, а тенденційно підібрані, то на такий «базі» можуть зростати будь-які хибні концепції. Тому цілком закономірно так гостро стоїть у соціологів питання про репрезентативність вибірки. Переводячи цю

⁵ Ляпунов А. А. В чем состоит системный подход к изучению реальных объектов сложной природы? Сб.: Системные исследования. М., 1972, стор. 65.

⁶ Кедров Б. М. Общий ход научного познания природы и его противоречивый характер. У кн.: Противоречия в развитии естествознания. М., 1965, стор. 25.

проблему в суто гносеологічну площину, можна сказати, що не менш важливим є досить загальне питання про репрезентативність тієї чи тієї сукупності фактів. Причому надзвичайно актуальним є це питання під час вивчення особливо складних явищ, насамперед соціальних. Не випадково В. І. Ленін у праці «Статистика і соціологія» писав: «В галузі явищ суспільних немає прийому більш поширеного і більш неспроможного, як вихоплювання окремих фактиків, гра в приклади. Добрати приклади взагалі — річ зовсім не важка, але й значення це не має ніякого, або чисто негативне, бо вся справа в історичній конкретній обстановці окремих випадків. Факти, коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»⁷.

Справедливість вище викладених міркувань особливо добре видна на прикладі тієї багаторічної теоретичної боротьби, яку провадив В. І. Ленін проти суб'єктивістських соціально-економічних поглядів народників. В. І. Ленін і народники розглядали той самий складний соціальний об'єкт — систему господарства царської Росії за останню третину XIX ст. Однак неоднаковими були як їх дослідницькі установки, так і спосіб аналізу фактичного матеріалу, тобто різних явищ господарського життя.

Народники виходили із тези про «неможливість» капіталізму в Росії, а, звертаючись до фактичного матеріалу, обмежувалися вириванням окремих сторін складних господарських процесів, нехтували багатогранністю соціально-економічних явищ (на що вже неодноразово наголошувалося у нашій літературі⁸). Тому їх заздальгидь хибні концепції здавалися аргументованими на фоні зовсім малої сукупності фактів. Характерне щодо цього одне із міркувань народника В. Воронцова, який намагався спростувати положення про можливість диференціації селянства в Росії, виділення із нього сільської буржуазії і сільського пролетаріату. Відповідно до цього були взяті і факти, що стосуються оренди. На думку автора, вони повинні були продемонструвати, що оренда не сприяє розкладу селянства, поляризації сільської общини, концентрації сільськогосподарського виробництва в руках куркулів. Аргументація В. Воронцова зводилася до оперування середніми величинами, що характеризували економічне становище селянства загалом і посиленнями на досить великий процент орендарів серед селянства.

Критикуючи такий підхід до аналізу господарсько-економічного життя селянства, на якому в кінцевому підсумку ґрунтувався висновок про неможливість для Росії капіталістичного шляху розвитку, В. І. Ленін насамперед істотно розширив діапазон досліджуваних фактичних даних. Замість середніх величин він звернувся до аналізу нових фактів, що відображають структуру оренди. Тим самим була введена не тільки якісно нова інформація, але й показана неспроможність методологічних прийомів аргументації В. Воронцова. «Постає питання, — писав В. І. Ленін, — яке значення можуть мати тут «середні» цифри? Невже той факт, що орендарів «багато» — 56%, — знищує концентрацію оренди багачами? Чи не смішно брати «середній» розмір оренди [12 дес. на орендуючий двір. Часто беруть навіть не на орендуючий, а на наявний двір. Так робить, напр., п. Карішев у своєму

⁷ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 30, стор. 330.

⁸ Шестаков М. Г. Борьба В. И. Ленина против идеалистической социологии народничества. М., 1959, стор. 111—114; Прибыткова Л. А. Критика В. И. Лениным субъективного метода в социологии либерального народничества. Автореферат канд. дисс. Иркутск, 1970.

творі «Селянські позанадільні оренди...»], складаючи разом селян, з яких один бере 2 десятини за неймовірну ціну (15 крб.), очевидно, з крайньої нужди, на розорних умовах, а другий бере 48 десятин, понад достатню кількість своєї землі, «купуючи» землю *гуртом* незрівняно дешевше, по 3,55 крб. за десятину?»⁹.

Введення нової фактичної інформації, що дозволяє зробити принципово нові висновки і показати хибність концепції В. Воронцова, досягається у В. І. Леніна завдяки системному підходу до селянської общини, до сільського господарства Росії взагалі. В. І. Ленін здійснює структуризацію общини, яка фігурує в народницьких дослідженнях як єдине, нерозчленоване ціле. В общині вирізняються реально існуючі елементи — групи селян, що характеризуються досить великими відмінностями в обсязі посівів. Це поки тільки номенклатурний аналіз єдиного «субстрату» — російського селянства. Далі об'єкт дослідження обертається різними сторонами, виявляються його неоднакові характеристики. В цьому разі представлені такі характеристики, як процент орендуючих дворів, кількість десятин ріллі на один орендуючий двір і величина орендної оплати. Нарешті, оскільки задані характеристики даються за кожним «елементом» орендуючого селянства, стає можливим простежити зв'язок між змінами величини посівів (групами селян) і зміною виділених параметрів оренди. А виділення зв'язків — це важливий елемент системного аналізу об'єкта, що сприяє відображенню його як цілісної єдності відмінного.

Слід підкреслити, що системний підхід приводить не тільки до кількісного (екстенсивного), але і до якісного (інтенсивного) зростання множини фактів (зрозуміло, коли він протистоїть антисистемному підходові). А це має принципове значення для наукового дослідження.

У «контексті» розширеної множини даних хибна ідея не може існувати, вона вступає у конфлікт з істотними фактами, який в даному разі не може бути розв'язаний інакше, як елімінацією цієї ідеї. Що ж стосується істинної дослідницької установки, то вона не тільки узгоджується з принципово новими фактами, але й дає можливість збагнути дійсну суть тих даних, на яких ґрунтувалися попередні хибні уявлення. Справді, у наведеному вище прикладі численні «середні» цифри зовсім не заперечують того, що під впливом оренди у селі відбувається інтенсивний процес диференціації селянства. «Середні» дані у ленінському аналізі не ігноруються, не відкинуті, однак вони уже набули зовсім іншого значення: стали зовнішньою стороною явищ, крізь яку має пробитися дослідник, якщо він прагне збагнути сутність розглядуваних процесів.

Отож, інтенсивне зростання множини фактів сприяє селекції дослідницьких установок, приводить до утвердження істинних концепцій і розвинування хибних. Однак тут виявляється цікавий парадокс: таке розширення фактичного базису дослідження не здійснюється стихійно — «саме по собі», — для нього також потрібна ідея! При цьому може виникнути чимало серйозних труднощів: по-перше, така ідея може просто бути відсутньою в науковому вжитку; по-друге, якщо вона і сформульована в явному вигляді, то можуть бути незрозумілими ті конкретні прийоми роботи з фактичним матеріалом, які приводять до істотного розширення сукупності фактів. Інакше кажучи, щоб здійснити таку роботу, від дослідника вимагається не тільки наукова сумлінність, але і сила думки. Будь-які скільки-небудь цінні методологічні рекомендації поза цими чинниками є марними.

⁹ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 3, стор. 71.

Показова щодо цього позитивна оцінка В. І. Леніним роботи російського економіста Постникова, який зумів добре зібрати і ретельно опрацювати надзвичайно цінні земсько-статистичні дані. Він хвалить автора (словами із роботи самого Постникова) саме за те, що останній зумів відмовитися від «намагання розглядати селянську громаду як щось ціле й однорідне, якою її ще й досі уявляє собі наша міська інтелігенція»¹⁰. Але В. І. Ленін водночас відзначав, що навіть за такого методологічно правильного підходу відсутність істинної і глибокої теоретичної позиції стає на заваді дослідження, а факти не можуть заговорити на весь голос. Тому він критикує того ж Постникова саме за це. «З другого боку, — пише В. І. Ленін, — автор, не керований теорією, зовсім не зумів оцінити опрацьованих ним даних і глянув на них з надзвичайно вузької точки зору «заходів», пустившись вигадувати проекти про «землеробсько-ремісничо-заводські общини», про необхідність «обмежити», «зобов'язати», «наглядати» та ін. та ін.»¹¹. Інакше кажучи, Постников, маючи в руках прекрасні дані, які показують панування капіталізму в південноросійському селянському господарстві, не уникнув суб'єктивістських домислів.

Відзначимо, якщо системний підхід сприяє селекції позаемпіричних установок, то останні і собі можуть впливати на сам цей підхід, деформувати його застосування. Інакше кажучи, упевненість у всесиллі системного аналізу складних об'єктів здається надмірно оптимістичною позицією. Відомі випадки, коли фетишизація деяких вихідних концепцій примушує дослідника заплющити очі на факти, які з ними не узгоджуються, відмовлятися від правильних методологічних установок. Такий приклад дає «методологічна еволюція» того ж народника В. Воронцова, помічена В. І. Леніним¹².

Ще в 1885 р. В. Воронцов високо оцінив так звані комбінаційні таблиці, що дозволяли групувати подвірні земсько-статистичні дані не лише за наділом, але й за господарською спроможністю. У статистиці Таврійської губернії докладний опис селянських господарств поданий у таблицях, що містили 68 граф. Таким способом відбивалося складне поєднання розмірів посіву, складу сім'ї, кількості робочої худоби з рядом інших економічних чинників. Щоправда, далі цей цінний почин, підхоплений спочатку низкою губерній, був забутий. Безнадійно забув про нього і про свою колишню методологічну позицію і сам В. Воронцов.

Немає сумніву, що вирішальну роль тут відіграли відомі соціологічні уявлення народників. Вони вважали капіталістичний розвиток Росії неможливим, розглядали російський капіталізм як явище непотрібне, шкідливе, таким, що виключався споконвічним тяжінням російського селянства до землі. Тому вони не тільки замовчували важливі факти із досліджень того ж Постникова, але й критикували його. Зрозуміло, що така позиція несумісна з тим підходом до аналізу фактичного матеріалу, про який говорив сам же В. Воронцов. Слід було відкинути цю позицію чи відмовитися від диференційованого підходу до аналізу селянського господарства. Мабуть, кінець кінцем перемогла теоретична позиція народників, і В. Воронцов з певного часу відмовляється від своєї методологічної установки, починає замовчувати і ретельно обходити всі факти, що не узгоджуються з його поглядами, тобто повністю збочуються на позиції суб'єктивізму.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 3, стор. 73.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

В. І. Ленін підкреслював, що матеріалізм розв'язує суперечність між ідеєю і фактом цілком відповідним чином, а саме: підпорядковує ідею фактові, тобто приділяє попереднім теоретичним установкам «підлегле місце в поясненні суспільних явищ»¹³. Принципово інакше розв'язують це питання суб'єктивісти-народники. «...Вони,— пише В. І. Ленін, — виходять у своїх міркуваннях з «ідеалів», анітрохи не задумуючись про те, що ці ідеали могли бути тільки певним відбиттям дійсності, що їх, отже, необхідно перевірити фактами, звести до фактів»¹⁴. Народники гадали, що сама дійсність має бути «підігнана» під існуючий ідеал, побудована згідно з довільною теоретичною конструкцією, а не зрозуміла в теорії. Інакше кажучи, ігнорувався реальний процес життя.

Зрозуміло, діалектичний матеріалізм зовсім не відкидає критичного відношення до фактів, що має цілком визначену раціональну основу. На потребу перегляду фактів неодноразово звертав увагу і В. І. Ленін¹⁵. Однак пафос ленінської методологічної позиції в цьому питанні зводиться до вимог брати до уваги всю систему фактів, що відображають структуру і функціонування складного соціального об'єкта. Особливо чітко ця думка проводилася В. І. Леніним в його дальших працях. Так, наприклад, у згаданій вже брошурі «Статистика і соціологія» В. І. Ленін писав: «...Треба спробувати встановити такий фундамент з точних і безспірних фактів, на який можна було б спиратися, з яким можна було б порівнювати перше-ліпше з тих «загальних» або «примірних» міркувань, якими так безмірно зловживають в деяких країнах в наші дні. Щоб це був справді фундамент, треба брати не окремі факти, а *всю сукупність* фактів, які стосуються даного питання, *без єдиного* винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння, в тому, що факти вибрано або дібрано довільно, що замість об'єктивного зв'язку і взаємозалежності історичних явищ в їх цілому підноситься «суб'єктивна стряпанина...»¹⁶. Ленінські курсиви в наведеній цитаті ще раз засвідчують, яке принципове значення відводилося В. І. Леніним системному підходові до фактів, що забезпечує вагомі гарантії об'єктивності аналізу складних соціальних явищ.

Підкреслимо, що між системним підходом до фактів і системним «баченням» об'єкта аналізу існує глибокий зв'язок. Формування емпіричного базису дослідження, що передбачає всемірне екстенсивне і інтенсивне розширення множини фактів, має своєю важливою передумовою системне «бачення» і системний аналіз тих чи інших складних соціальних об'єктів. Аналіз елементів, що утворюють ціле, простеження істотних його зв'язків і відношень, вивчення субсистем, структурне дослідження цілісного об'єкта тощо — все це принципи системного підходу, що є водночас і важливими каналами одержання багатогранного фактичного матеріалу. Отже, системний підхід становить таку процедуру наукового пізнання, яка самою сукупністю своїх прийомів значною мірою забезпечує об'єктивність дослідження і мінімізує можливості довільних суб'єктивістських спекуляцій.

Близько до системного підходу стоїть так званий комплексний підхід. Однак якщо в системному підході акцент робиться на особливе, системне «бачення» об'єкта дослідження, то тут він уже переноситься

¹³ Ленін В. І. Повне збр. тв., т. 1, стор. 405.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Див.: там же, стор. 408.

¹⁶ Ленін В. І. Повне збр. тв., т. 30, стор. 330—331.

на діяльність, спрямовану на синтез різних галузей знання, пов'язаних з його пізнанням. Ця діяльність, з погляду комплексного підходу, має бути міждисциплінарною, тобто здійснюватися у тісній взаємодії різних наук і наукових напрямів.

Будь-яке явище дійсності невичерпне. Тому воно може вивчатися багатьма науковими дисциплінами. За такого підходу в процесі спеціальних досліджень здобуваються знання про різні сторони явища. Однак у багатьох випадках простої суми знань про окремі сторони об'єкта недостатньо. Всяка порівняно велика проблема (наприклад, профілактика і лікування раку, освоєння космічного простору, боротьба зі злочинністю тощо) потребує цілісного і всебічного знання про відповідні явища. Зрозуміло, що для цього слід скоординувати і пов'язати в цілісну систему зусилля усіх дисциплін, що беруть участь у вивченні складного об'єкта. Лише за такого комплексного підходу може бути здобутий не конгломерат спеціальних знань, а всебічне конкретне знання про нього.

Зрозуміло, що комплексний підхід так само, як і системний, спрямований на цілісне, системне вивчення об'єкта. «Бачення» того чи іншого об'єкта як системи може бути досягнуте і в рамках окремої дисципліни. Так, скажімо, велике промислове підприємство може розглядатися як система економістом, соціологом, юристом, технологом та ін. Звичайно, в усіх випадках це будуть досить різні системи. Комплексний же підхід має на меті інтегративний аналіз і тому містить як передпосилку системну орієнтацію, але значно збагачену і конкретизовану в методологічному плані. Зрозуміло, що з цієї причини його роль у розширенні множини фактів і елімінації хибних дослідницьких установок виявляється також відповідно більш значною.

Методологічні можливості системного і комплексного підходів у забезпеченні умов об'єктивності наукового дослідження повністю визначаються матеріалістичною діалектикою і її важливими принципами об'єктивності і аналізу явищ в їхній органічній системній взаємодії. Сформульовані В. І. Леніним принципи діалектичної логіки¹⁷ своїм змістом орієнтовані як на екстенсивне, так і інтенсивне розширення множини фактів, на виділення найістотнішого у всій його багатогранності і на зміцнення фактичного базису дослідження. Останнє, зокрема, пов'язане з регулятивною функцією принципу конкретності істини, спрямованого на відсівання псевдофактів, тобто «абстрактних істин», що становлять твердження, не обмежені особливими рамками чи умовами, а тому нестрогі, неконструктивні і кінець кінцем неправильні.

Матеріалістична діалектика щодо змісту пов'язана з комплексним і системним підходом, цілий ряд принципів яких є не що інше, як особлива форма реалізації кардинальних ідей діалектики. Тому комплексний і системний підхід значною мірою виступають як специфічні способи діалектизації досліджень, а це означає, що все сказане вище про роль цих процедур в усуненні хибних дослідницьких установок з повною підставою можна залічити до діалектики.

Діалектико-матеріалістичний принцип об'єктивності і аналіз явищ в їх взаємозв'язку, конкретності і цілісності є активним знаряддям наукового пізнання, конкретизуються через його спеціальні методологічні прийоми і, отже, виконують регулюючу і спрямовуючу роль у розвитку науки.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 42, стор. 280.

* * *

Принципу объективности научного знания и системного представления научного материала В. И. Ленин придавал большое значение. Задача принципа объективности заключается в методологической регуляции познавательного процесса, при которой субъективные отклонения могут быть сведены к минимуму. Факты составляют фундамент научного исследования. Но система знаний не следует непосредственно из фактов. Само истолкование фактического материала требует предварительных теоретических установок ценностно-нормативного характера, то есть всего того, что часто называют внеэмпирическими факторами.

Эти предварительные внеэмпирические установки существенно влияют на селекцию фактов и их истолкование. Они регулируются определенными методологическими процедурами, которые обеспечивают движение к объективной истине, способствуют дискредитации ложных исследовательских установок. Такие процедуры обеспечиваются материалистической диалектикой и ее важнейшими положениями, связанными с принципом объективности и анализа явлений в их системной взаимосвязи, конкретности, целостности. Подлинным образцом научного использования и развития этих диалектико-материалистических положений является ленинская методология анализа сложных социальных явлений.

В статье освещается критика В. И. Лениным основных субъективистских концепций в философии и социологии конца XIX — начала XX в., в частности социально-экономических взглядов народников.

Соціалізація молоді

в розвинутому соціалістичному суспільстві*

У промові на урочистому засіданні, присвяченому 250-річному ювілею Академії наук СРСР, тов. Л. І. Брежнев підкреслив: «Йдучи назустріч своєму XXV з'їздові, партія чекає від учених дедалі глибшого і сміливішого дослідження нових процесів і явищ, активного вкладу в справу науково-технічного прогресу, вдумливого аналізу виникаючих проблем, відповідальних рекомендацій про найкращі способи їх розв'язання в інтересах зміцнення могутності країни, поліпшення життя народу, в інтересах побудови комунізму»¹.

Цими настановами керуються радянські вчені в галузі природничих і суспільних наук. Останнім часом увагу філософів, соціологів і соціальних психологів дедалі більше привертають питання соціалізації, зокрема соціалізації підростаючого покоління. Це явище надзвичайно складне, багатовісне, воно потребує системного підходу, визначення його структурних рівнів.

У соціологічній літературі розглядається моральна, естетична соціалізація, а в окремих зарубіжних публікаціях вживається навіть термін «політизація» як синонім політичної соціалізації. Гадаємо, що немає особливої потреби у ще одному неологізмі — «політизація». Що ж до політичного аспекту соціалізації, то він, на нашу думку, має велике значення, бо йдеться про вивчення і організацію зв'язків між окремою людиною і політичними інститутами соціалістичного суспільства.

Насамперед спинимось на об'єктивних основах соціалізації і понятійному апараті для осмислення цього явища.

Відомо, що однією із найважливіших об'єктивних рис функціонування суспільства є спадкоємність розвитку. Від початку свого становлення людське суспільство повинно було дбати про передачу нагромадженого соціального і виробничого досвіду наступним поколінням, добиватися засвоєння ними головного та істотного в цьому досвіді. Ця його функція належить до неодмінних, постійних і універсальних і реалізується через навчання і виховання. Змінювались і змінюватимуться її конкретні форми і методи, цілі і мотиви, але навчання і виховання зберігатимуться, доки існуватиме суспільство. Тому антинауковими і соціально шкідливими є різні буржуазні песимістичні концепції на зразок «відмирання школи». Адже вони, суб'єктивістськи оцінюючи деякі суспільні явища останніх десятиліть, мають на меті посіяти сумніви щодо самої доцільності навчання і виховання підростаючих поколінь, засвоєння ними позитивних надбань соціального досвіду і практики людства. Марксизм-ленінізм піддає науково аргументованій критиці ці та інші твердження буржуазних авторів, які загалом відображують зневіру в перспективах буржуазної культури.

Суспільство розвинутого соціалізму всебічно зміцнює й удосконалює систему навчання і виховання підростаючих поколінь, про що яс-

* В основі статті — виступ на засіданні Круглого столу журналів «Вопросы философии» і «Філософська думка».

¹ «Радянська Україна», 8 жовтня 1975 р.

краво свідчать і схвалені Верховною Радою СРСР «Основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту» (1973 р.).

У реальній системі «особа—суспільство» відбуваються складні процеси взаємодії і взаємовпливу її елементів. З одного боку, людина (індивід) активно пристосовується до соціального середовища (різні види соціальної і психологічної адаптації, входження до соціуму). З другого — суспільство здійснює цілеспрямований вплив на окремого індивіда і групові утворення, сприяючи їх адаптації, ад'юстації і соціалізації.

Для осмислення цих складних і суперечливих процесів використовується низка понять. Певна річ, вони лише приблизно і не завжди адекватно відображають ті багатоякісні зв'язки і відношення, які реально складаються в динамічній системі «особа — суспільство». Зазначимо, що категоріальний апарат для наукового описання взаємодії особи і суспільства розроблений поки що недостатньо. Ми, наприклад, послуговуємося поняттями психологічної, соціально-психологічної і соціальної адаптації. Однак у даному разі вони не можуть цілком задовольнити завдання дослідження. Потрібні нові поняття для поглибленого, якомога точнішого відображення специфіки соціалізації.

Згідно з розроблюваною нами концепцією для осмислення взаємозв'язків і взаємодії особи і суспільства придатні три основні поняття: «адаптація», «ад'юстація», «соціалізація».

Адаптація означає пристосування індивіда до мікро- і макросередовища. У тих випадках, коли адаптація тимчасово чи частково порушена і її потрібно відновити, вживається поняття реадптації. (Наприклад, після перебування радянських космонавтів П. Климукі і В. Севастьянова протягом 60 діб в умовах невагомості на орбітальній станції «Салют-4» вони мали пройти період реадптації до земних умов.)

Але термін «адаптація» недостатній для адекватного відображення складності і суперечливості відношень особи і групи. Його зміст фіксує певну пасивність індивіда. Адаптація може бути наявна і у відношенні «людина—машина». Від цього поняття треба йти далі — до понять ад'юстації і соціалізації.

Ад'юстація означає налагоджування індивідом зв'язків з іншими людьми (трудовах, культурно-побутових тощо), підтримання цих зв'язків на певному рівні. Термін ад'юстація вживається в літературі досить рідко. Ту стадію, яку він позначає, найчастіше обминають і відразу ж переходять до соціалізації. У цьому є резон, оскільки налагодження індивідом елементарних соціальних зв'язків уже є первинною сходиною соціалізації.

У процесі ад'юстації між окремою особою і групою можуть виникати відносно постійні, стабільні зв'язки (наприклад, у трудовому колективі, навчальному класі) і тимчасові (скажімо, у відрядженні, під час лікування в санаторії). Коли людина після тимчасової ад'юстації повертається до свого звичайного соціального оточення, кажуть, що вона має пройти стадію реад'юстації. Ад'юстацію можна визначити також як соціальну включеність індивіда в групу (колектив). Тут є можливість не лише якісно оцінити, але й кількісно вимірити ступінь ад'юстації, соціальної включеності особи в групу. За цими кількісними параметрами соціальної адаптованості і ад'юстованості соціологи і психологи роблять висновки про рівень соціалізації індивіда.

Соціалізацію у найзагальнішому вигляді можна визначити як оптимальне включення індивіда (особистості) в соціальне оточення,

віднайдення ним свого місця в цьому оточенні, максимальне поєднання потреб та інтересів соціалістичного суспільства і кожного його члена.

Поняття «соціалізація» вживається також у вужчому значенні — як формування здатності ефективно виконувати певну діяльність. У такому значенні поняття «соціалізація» входить до категоріального арсеналу порівняно молодій галузі науки — психології праці. Залежно від завдань і мети дослідження оперують або широким або вужчим обсягом поняття «соціалізація».

Для нашого дослідження важливо визначити коло методологічних проблем соціалізації. Сюди належать такі, як дефініція центрального і вихідного поняття «соціалізація»; створення системи понять, стрункого категоріального апарата для адекватного відображення об'єктивних процесів соціалізації; додержання класового підходу, принципу партійності; врахування діалектики об'єктивних і суб'єктивних факторів соціалізації, їх місця, ролі і значення в певних ситуаціях; визначення критеріїв соціалізованості особи в умовах розвинутого соціалізму; розкриття конкретних психологічних і соціально-психологічних механізмів і головних тенденцій соціалізації людини на різних вікових стадіях, осмислення в кінцевому підсумку того, як, яким чином створюються високосоціалізовані людські ансамблі.

Уже для визначення поняття «соціалізація» потрібно з'ясувати його зв'язок з поняттям «виховання». Найбільш загальну дефініцію соціалізації ми дали вище. Щодо виховання, то в широкому розумінні цього слова воно є цілеспрямованим процесом формування особистості. Як «робоче» визначення, що має дістати далі обґрунтування і уточнення, пропонуємо таке: соціалізація — це соціально-психологічний зріз виховання в широкому значенні цього слова. Інакше кажучи, через поняття соціалізації здійснюється конкретизація виховання як найбільш загального поняття, як філософсько-соціологічної категорії.

Після порівняльного розгляду понять «соціалізація» і «виховання» докладніше з'ясуємо перше з них. Тут ми спостерігаємо дві основні лінії — соціалізацію свідомості і соціалізацію діяльності.

Соціалізація свідомості є процес засвоєння індивідом соціальних норм, цінностей культури і перетворення соціального досвіду на установки, потреби, прагнення і ціннісні орієнтації особи. Він здійснюється з допомогою широко розгалуженої системи навчання і виховання — як дітей, так і дорослих. Причому в сучасних умовах виняткової актуальності набуває неперервність освіти, підвищення кваліфікації на всіх рівнях. Сучасна людина, яка живе і працює в умовах НТР, має бути готовою до того, щоб, закінчивши школу, знову немов повернутися до неї, але вже навчаючись на заводі, в конструкторському бюро, установі, в житті. І в такому неперервному навчанні формувати, вдосконалювати себе як особистість.

Соціалізація діяльності є процес засвоєння індивідом наявних у суспільстві форм і зразків діяльності (трудової і суспільної), залучення його до активної участі в різних сферах діяльності суспільства, а також створення індивідом нових форм цієї діяльності.

Для соціалізації діяльності конче потрібне активне включення індивіда в реальний трудовий процес, у практику професійного і позапрофесійного спілкування з іншими людьми. Саме в практичній діяльності найкраще перевіряється сумісність або несумісність людей, їх ідентифікація та інші психологічні механізми соціалізації.

Виділення двох рівнів — соціалізації свідомості і соціалізації діяльності — потрібне для поглибленого вивчення цих процесів. У реаль-

ному житті вони нерозривно пов'язані, невіддільні один від одного. Аналіз цих двох рівнів здійснюється нами за марксистсько-ленінським принципом єдності свідомості і діяльності — одним із основних методологічних принципів матеріалістичної психології.

Процеси соціалізації особи підпорядковані дії об'єктивних і суб'єктивних факторів. Серед об'єктивних факторів на перше місце маємо поставити розвинуте соціалістичне суспільство, соціалістичний спосіб життя і науково-технічну революцію.

Тепер розглянемо ті основні фази, що їх проходить індивід у процесі соціалізації.

Соціологічні і психологічні дослідження індивідів у різні вікові періоди їх життя дають підстави твердити, що процеси соціалізації окремої людини і її активна адаптація до соціального оточення відбуваються протягом всього життя людини. Беручи за основу класифікації вікову ознаку, ми розрізняємо такі фази й осередки соціалізації: сім'я, дошкільні заклади, школа та інші навчальні установи, трудові колективи, громадські організації, пенсійний вік.

Соціальні зв'язки не полишають людину протягом всього її життя, починаючи з дитинства, коли соціальне середовище уособлене найближчими родичами, посилюючись у зрілому віці, коли людина особисто бере участь у виробничій і творчій діяльності, тривають у пенсійному періоді.

І в дитячому, і в зрілому віці індивід, сприймаючи соціальний досвід, адаптується до певного соціального середовища і стає врешті-решт соціально активним членом суспільного середовища, яке детермінує його соціалізацію.

Піддамо короткому аналізу основні фази соціалізації і їх провідні тенденції.

1. У соціалізації дитини, підлітка і навіть юнака перше щодо часу і значення місце належить сім'ї. Найважливішими факторами соціалізації дитини є ігрова діяльність і спілкування з рідними. Під час гри дитина оволодіває певними соціальними ролями, привчається під керівництвом старших до самостійності, самообслуговування. Причому ад'юстація встановлюється між спорідненими психіками, тому для практичного здійснення соціалізації дитини потрібно знати її психологічний профіль, так само як і психологічний профіль її батьків і родичів. Загальні і специфічні закономірності спілкування між спорідненими психіками мають бути глибоко вивчені психологами.

2. Основними агентами соціалізації дитини в дошкільних закладах є гра і сильна трудова діяльність. Ад'юстація ж відбувається між чужими психіками. Найістотнішим на цій стадії є виховання колективізму у дітей.

3. Для соціалізації свідомості і підготовки особи до майбутньої трудової діяльності соціалістичне суспільство організовує навчання підростаючого покоління. У шкільному і студентському віці основною ареною соціалізації виступає навчальна діяльність, виконання професійних ролей учня (студента), залучення до оцінки, самооцінки й саморегуляції діяльності. При цьому формуються такі важливі риси, як свідомо дисципліна, відповідальність за доручену справу, почуття громадянськості і соціальності.

Загальноосвітні школи, профтехучилища, технікуми, вузи, як соціалізуючі фактори, є для молоді важливими освітніми установами і основними осередками спілкування, встановлення неформальних відносин.

Закінчення індивідом того чи іншого навчального закладу і вступ у трудове життя означає завершення однієї стадії соціалізації і перехід до нової.

Маємо підкреслити, що радянські психологи рішуче виступають проти такого викладання, де учень (студент) — лише пасивний об'єкт. Воно надто мало дає для соціалізації свідомості і діяльності. Ми ставимо завдання, щоб учні (студенти) не просто опанували суму знань, а обов'язково виробляли прийоми оптимального здобуття цих знань і навичок, оволодівали алгоритмами засвоєння навчальних дисциплін у школі, науки — у вузі. Саме на цьому шляху ефективно відбувається навчання, а через нього — і соціалізація того, хто навчається.

Однією з важливих і ще недостатньо вивчених проблем є взаємовплив статевого дозрівання і соціалізації, особливо якщо взяти до уваги явище акселерації, коли фізична і фізіологічна зрілість набагато випереджає соціальну зрілість. Потрібні продумані і цілеспрямовані зусилля суспільства, щоб посилювати і прискорювати процеси світоглядного і соціального удосконалення молодих людей.

4. Найтривалішою і найвідповідальнішою фазою соціалізації є трудова діяльність людини. Її особливість полягає в тому, що індивід не лише засвоює наявні в суспільстві форми діяльності, а й творить нові, сприяючи тим самим загальному прогресові суспільства. На цій фазі відмітними характеристиками соціалізованості індивіда є ініціатива, активність, творення нового соціального досвіду.

5. Заключний етап соціалізації — період, коли людина виходить на пенсію. В її організмі переважають інволюційні процеси, а з погляду соціального — в неї згасають, обриваються трудові зв'язки і відносини, хоча протягом деякого часу вона виконує суспільно корисну працю, а в деякого трудова активність зберігається до кінця життя.

Найбільш інтенсивна соціалізація відбувається від 7 до 23 років, тобто в навчальний (шкільний, студентський) та ранній трудовий періоди. Тому цілком зрозумілий інтерес психології до процесів соціалізації саме на цих фазах. Лабораторія методології психологічних досліджень, створена в Науково-дослідному інституті психології УРСР у 1973 р., розробляє питання, пов'язані з цією проблемою.

Аналізуючи її, треба зважати на специфічні умови, наявні в наш час: посилені вимоги розвинутого соціалістичного суспільства до навчання і виховання підростаючих поколінь, загострення ідеологічної боротьби двох світових соціальних систем, соціальні наслідки науково-технічної революції, інтенсифікацію всіх процесів суспільного життя, акселерацію підростаючих поколінь та ін.

Останні три фактори безпосередньо пов'язані з науково-технічною революцією. Вивчення їх впливу на процеси, фази та рівні соціалізації молоді під час навчання і в перші роки трудової діяльності є однією з актуальних методологічних проблем соціальної та педагогічної психології. Науково-технічна революція в даному разі має ту особливість, що вона істотно збільшує кількість агентів соціалізації, здебільшого у вигляді різних інформаційних засобів. Це і собі спричиняє відносне зменшення ролі традиційних осередків соціалізації (сім'я, школа).

З науково-теоретичного і соціально-практичного поглядів істотним є питання про принципову можливість управління процесами соціалізації. Тут, як і в розгляді будь-якого соціального явища, марксистсько-ленінська наука послідовно обстоює принцип історизму і класовий підхід. У капіталістичному суспільстві, з його анархією і конкурентною боротьбою, процеси соціалізації підростаючих поколінь ма-

ють стихійний характер, а там, де вони введені в певне русло організації (скажімо, школа, університет та ін.), яскраво виявляється їх буржуазна спрямованість.

Цю тезу можна проілюструвати на прикладі Федеративної Республіки Німеччини. Головне завдання соціалізації тут вбачають у тому, щоб підготувати молодь до життя в умовах буржуазного суспільства, до виконання ролі, призначеної для молоді пануючим класом². Основними напрямками соціалізації молоді вважаються: а) виховання в дусі соціального партнерства, співробітництва членів суспільства незалежно від їх класової належності і соціального становища; б) виховання «зрілого» громадянина «сформованого суспільства», який вважав би це суспільство «кооперованим», інтегрованим і вільним від антагоністичних суперечностей; в) виховання «критичної особистості», однак з установкою готовності до компромісів. Ці установки відображують індивідуалістичні позиції деяких кіл західнонімецької інтелігенції, зокрема учителів. Пануючий клас насаджує у західнонімецькій молоді націоналізм і антикомунізм. Цим тенденціям протистоїть боротьба Комуністичної партії Німеччини, усіх прогресивних сил і організацій за демократизацію освіти, за виховання молоді у дусі миру і дружби між народами.

На відміну від капіталізму, соціалізм забезпечує управління процесами соціалізації на науковій основі і в інтересах трудящих, всього суспільства. Зміст цих процесів і їх спрямованість збігається з загальною лінією прогресивного розвитку суспільства. Управління процесами соціалізації в розвинутому соціалістичному суспільстві передбачає збільшення соціалізуючого потенціалу сім'ї, дошкільних закладів, загальноосвітньої школи, ПТУ, технікумів, вузів, виробничих і творчих колективів та пошук нових форм і факторів соціалізації в умовах розгортання НТР згідно із завданнями, які розв'язує суспільство розвинутого соціалізму.

Тепер докладніше розглянемо конкретні процеси ад'юстації і соціалізації, що відбуваються у період навчання.

Учитель (педагог) здійснює науково обгрунтоване керування процесами соціальної адаптації, ад'юстації, соціалізації. Від нього йде цілеспрямований виховний вплив, який має вирішальне значення у перетворенні індивіда на особистість. Обізнаність учителя щодо об'єктивних і суб'єктивних механізмів соціалізації винятково важлива для практики роботи середніх шкіл, ПТУ, вузів.

За нашою теоретичною моделлю, основне спрямування цих процесів таке: індивід — соціалізований індивід — особистість³.

Найперше завдання соціалістичного суспільства загалом і його компетентного і повноважного представника педагога зокрема полягає в тому, щоб всіляко сприяти формуванню особистості.

Коли йдеться про учня, то для нього процес соціалізації реалізується на трьох основних рівнях.

Перший — адаптація до соціальної дійсності, суспільних інститутів, установ, організацій, норм, правил, традицій, символів тощо. Під-

² Див.: Коваленко Ю. И. Воспитание учащихся в школе Федеративной Республики Германии. М., 1975, стор. 10.

³ Питання про терміни є дискусійним. Одні автори вважають, що треба вживати термін «соціалізація індивіда», інші — «соціалізація особистості». Ми належимо до перших, адже якого б рівня не сягнула соціалізація особи, ніколи не вичерпаються можливості її подальшого удосконалення. Досягнуте в процесі соціалізації індивіда слід підтримувати на належному рівні, не припускаючи його зменшення. Іншими словами, рівень соціалізованості особи ніколи не можна вважати межею, це лише певний ступінь, який може бути перевершений у майбутньому.

ростаюче покоління застає готові норми, символи, традиції, які воно повинне сприйняти, засвоїти. Провідну роль на цьому рівні соціалізації учня відіграє адаптація, засвоєння існуючого соціального досвіду. Лише з часом, мірою оволодіння соціальними зразками, уже в старшому віці учень зможе вносити зміни в цю соціальну дійсність, творити її нові форми. Можливості учнів тут невеликі, але вони збільшуються у дальшому процесі соціалізації на фазі трудової діяльності.

Другий рівень соціалізації передбачає активне освоєння учнем соціально-психологічних явищ (міжособові відносини, положення в соціальній групі, престижність, сумісність чи несумісність з іншими особами, прийняття чи неприйняття соціальних ролей, участь у колективних формах діяльності тощо). Провідною тенденцією на цьому рівні соціалізації є ад'юстація, налагодження і підтримання нормальних соціально-психологічних відносин учня з іншими учнями, учителями і взагалі з дорослими. Педагог використовує різноманітний арсенал соціально-психологічних механізмів соціалізації — установки, мотиви, ціннісні орієнтації. Порівняно з першим рівнем, на другому рівні творчі можливості і активність молодого людини зростають. Адже тут вона виступає вже активним суб'єктом соціалізації — і своєї власної й своїх ровесників — активність в обговоренні колективних завдань, участь у спільній діяльності. Наприклад, позиція учня в колективі класу, його престиж значною мірою залежать від нього самого, його індивідуальних характерологічних рис, соціально-психологічних якостей, моральності поведінки тощо.

Перспективним для цього рівня соціалізації, на нашу думку, є розвиток учнівського (студентського) самоуправління. Гадаємо, що воно значною мірою допомагає подолати такі негативні явища в учнівських (студентських) колективах, як громадська пасивність, легковажність, інфантильність та ін. Педагогу без допомоги учнівського колективу з цими виявами асоціальних явищ не впоратися — до такого висновку схиляє нас аналіз шкільної і вузівської практики.

У практичному здійсненні соціалізації маємо справу з системою: «педагог — учень — середовище», або «вихователь — вихованець — середовище». Кожний з елементів цієї системи виконує свої функції, берє на себе певне навантаження у соціалізації молодого особи. Так, на вихователя (педагога) покладається визначення мети і завдань соціалізації, пошук оптимальних шляхів її реалізації.

Вихованець (учень) є центральним об'єктом, на який спрямований соціалізуючий вплив. Добре, коли учень внутрішньо приймає цей вплив, виявляє активність в засвоєнні і критичному осмисленні соціального досвіду. Іноді ж він не лише не приймає, але чинить опір навчальним і виховним впливам. У такому разі потрібні великі зусилля педагогів і вихователів, щоб подолати, або хоча б істотно послабити цей психологічний опір вихованця.

Середовище (природне і соціальне) виступає як об'єктивний фактор соціалізації людини. Звичайно, воно містить у собі чимало некон-трольованих моментів, які можуть впливати негативно, знижувати позитивну соціалізацію особистості. У психолого-педагогічних дослідженнях здебільшого приділялась увага ролі вчителя (вихователя), менше вивчались два інші елементи виховної системи. Певно, таке становище буде виправлене найближчим часом.

Щоб домогтися помітних і стабільних успіхів у навчанні і особливо у вихованні учнівської молоді, нам треба наполегливо і послідовно впроваджувати у навчально-виховний процес психолого-педагогічний принцип «максимум учня». Це означає, що належить максимально

активізувати діяльність учня в оволодінні основами наук, стимулювати його прагнення до самовиховання, інтенсивної соціальної ад'юстації і адаптації.

Реалізація на практиці принципу «максимум учня» передбачає зміну ролі самого учителя у навчально-виховному процесі, перенесення основного навантаження у його діяльності на функції компетентного порадики, авторитетного організатора, диспетчера і контролера, виконання учнем його професійної і соціальних ролей. Нинішня школа і особливо школа майбутнього потребує саме такого учителя — вихователя нового типу.

Істотною рисою класного колективу учнів з погляду антропологічного, демографічного і психологічного є те, що він складається з ровесників. У виробничих колективах ми маємо справу з об'єднанням людей різного віку. Навіть в одній академічній групі не всі студенти — однолітки. Отже, спілкування учнів між собою — це переважно спілкування ровесників. Соціально-психологічні дослідження свідчать, що вже в підлітковому віці спілкування з ровесниками висувається на перше місце, відтісняючи на друге місце спілкування учнів з членами своєї сім'ї.

Третій рівень соціалізації учня належить до найдинамічніших психічних явищ, які пов'язані з емоціями, настроями, численними суб'єктивними реакціями індивіда на вплив соціального середовища, надзвичайно складними для об'єктивного наукового вивчення.

Перед соціальною психологією стоїть завдання розробити науково обгрунтовану шкалу вимірювання групових та індивідуальних настроїв в учнівських (студентських) колективах. Ця шкала повинна бути не лише науково коректною, але й простою і доступною для практичного використання її учителем, зокрема класним керівником, куратором академічної групи.

Мабуть, найважчим у вивченні проблеми соціалізації учня є дослідження і вироблення критеріїв психічного розвитку на різних вікових рівнях, в різних навчальних і життєвих ситуаціях.

На нашу думку, об'єктивним показником соціалізованості учня у виконанні ним своєї професійної ролі є вміння розв'язувати навчальні завдання, здатність до використання раніше набутих умінь в нових ситуаціях. Усе це дуже цінні якості. Щодо соціальних ролей, то якщо індивід може успішно виконувати хоч третину тих, які припадають на всю групу, він вважається соціалізованим індивідом.

Однією з ефективних форм соціалізації індивіда у період його навчання і ранньої трудової діяльності є наставництво. Ми розуміємо наставництво в найширшому значенні слова — і як передачу професійних навичок, і як виховання, і як заохочення своїм прикладом, і як постійне спілкування з метою впливу на молоду зміну і максимальної ад'юстації її соціальних зв'язків, включення індивіда в конкретний трудовий колектив і суспільство.

Соціальна цінність наставництва полягає в тому, що воно дає можливість успішно розв'язувати суперечність між рівнем знань і рівнем навичок окремої людини і суспільства в цілому. Відомо, що науково-технічна революція надзвичайно прискорила зростання інтелектуального потенціалу.

Дія об'єктивного закону випереджуючого розвитку науки спричиняє те, що знання за темпами нагромадження випереджають уміння і навички. Для розв'язання цієї суперечності треба, не знижуючи темпів нагромадження знань, підтягати до їх рівня навички. Продукуванням знань в СРСР зайнята більш ніж мільйонна армія людей науки.

Що ж до навичок, то вони передаються на індивідуальному рівні через кропітку діяльність наставника. Як бачимо, роль наставника у прищепленні підростаючим поколінням умінь і навичок величезна. От чому Комуністична партія постійно дбає про розгортання руху наставництва.

Слово «педагог» у перекладі означає — той, хто веде за собою, наставник. Учитель завжди і всюди має виступати як наставник. Цим пояснюються високі морально-психологічні вимоги до особистості учителя. Він — головна фігура навчально-виховного процесу. У постанові ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії» (1974 р.) підкреслюється, що вчитель виховує учня і особистим прикладом, і особистою поведінкою, і високою мораллю. Педагог має справу з досить обширною територією дитинства і юності. На цій території і проводить він свою вельми важку роботу, досягаючи успіхів або ж пожинаючи невдачі.

В умовах завершення переходу до загальної середньої освіти вимоги до учителя посилюються. Учитель сьогоднішнього, а ще більше завтрашнього дня може виступати в ролі наставника учнівської молоді лише за умови його високої інтелектуальної, моральної, психологічної культури, педагогічного такту, уміння об'єднувати навколо себе учнів і вести їх вперед на основі переконання і особистого прикладу. Ось чому серед інших психологічних механізмів соціалізації молоді в сучасних умовах треба віддавати перевагу переконанню як фактору свідомого і осмисленого сприйняття підростаючими поколіннями набутого і апробованого людством соціального досвіду.

Широка сфера діяльності педагога у підготовці молоді до свідомої зустрічі з майбутнім. Ми розглядаємо цю діяльність як винятково важливий фактор соціалізації, що заслуговує на спеціальний науковий аналіз. І тут важливу роль мають відігравати суспільні науки, насамперед — філософія, соціологія і психологія.

Чим сьогодні можуть прислужитися молоді соціологія і психологія? По-перше, допомогти молодим людям чітко визначити і в майбутньому обрати правильну життєву позицію, своє світоглядне і ідейно-політичне кредо; по-друге, здобути широкі можливості соціалізації у світі професій; по-третє, виробляти критерії у виборі друзів, товаришів; по-четверте, спрямовувати зусилля на свідоме і активне творення кращого майбутнього для себе і всіх трудящих.

* * *

Одна из важнейших задач социалистического общества — социализация личности, в частности социализация подрастающего поколения. Для научного осмысления этого сложного и многоаспектного явления необходим системный подход, выявление структурных уровней социализации, разработка категориального аппарата для научного описания взаимодействия личности и общества. Целесообразно использовать для такого описания три основных понятия: «адаптация», «адаптация», «социализация».

При определении последнего понятия следует учитывать наличие двух взаимосвязанных линий: социализации сознания и социализации деятельности. Среди объективных факторов социализации важнейшие: а) развитие социалистического общества, социалистический образ жизни и б) современная научно-техническая революция. Основными фазами и ячейками социализации являются семья, дошкольные учреждения, школа и другие учебные заведения, трудовые коллективы, общественные организации, пенсионный период. В процессах адаптации, адаптации и социализации подрастающих поколений велика роль и ответственность педагога, воспитателя, наставника.

В. Ф. БЕЗПАЛЬЧИЙ

Роль передбачення у трудовій діяльності

В історичних документах XXV з'їзду КПРС поставлене завдання забезпечити «динамічний і пропорційний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства»¹.

Праця як основний вид суспільної активності людей тою чи тою мірою детермінує всі сторони функціонування суспільного організму, всі суспільні зв'язки і форми діяльності людей. Ця обставина зумовлює значущість дослідження особливостей трудового передбачення. Трудове передбачення є всезагальним атрибутом суспільства і невід'ємною його функцією, бо виникає з початком трудової діяльності людей і разом з нею розвивається. У трудовій сфері вперше зароджується соціальне передбачення, що приходить на зміну біологічному випереджувачому відображенню дійсності.

Трудове передбачення — провідна ланка соціального передбачення. Суб'єкт праці не може функціонувати як такий, не здійснюючи передбачення і не керуючись ним у своїх трудових зусиллях. Воно безпосередньо вплетене в тканину виробничого, а в наш час — науково-технічного передбачення, тісно взаємодіє з усіма його галузями.

В даному разі предмет спеціального інтересу становить не виробниче передбачення взагалі, а лише трудове передбачення як відносно самостійна галузь. Трудове передбачення — підсистема, різновид соціального передбачення. Воно здійснюється в процесі трудової активності особи і суспільства з тим, щоб забезпечити її результативність. Трудове передбачення — це прогнозування наслідків праці, діяльності суб'єкта праці для їх досягнення, а також передбачення засобів, шляхів, прийомів такої діяльності тощо. Предметом трудового передбачення, отже, є наслідки праці і сама праця; функціонування знарядь праці і трудова діяльність людей, дія законів природи і законів суспільства, які впливають на суб'єкт праці в процесі його цільної діяльності. Трудове передбачення як окремий випадок соціального, наділене всіма основними характеристиками, властивими будь-якій формі і рівню передбачення.

Трудова дія не що інше, як перетворення ідеального образу, ідеального буття, конструйованого передбаченням, на матеріальні явища і процеси. Ідеальна реалія передбачуваного в трудових діях (непрогностичних функціях, елементах змісту праці) дістає матеріальне втілення, перетворюється на матеріальну реальність.

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

За своєю природою, як процес штучного формотворення, праця потребує передбачення, воно іманентне їй. Праця завжди орієнтована в майбутнє, здійснюється заради нього. Сама по собі безпосередньо в момент здійснення вона не задовольняє ніякої біологічної чи соціальної потреби (якщо не зважати на потребу в самій праці), а є лише умовою майбутнього задоволення потреб або засобом створення умов для такого задоволення в майбутньому. У праці використовуються знаряддя, котрі є результатом, продуктом попередньої праці, діяльності в минулому; сам процес праці існує в сучасному, проте його мета має здійснитися в майбутньому. Отже, праця поєднує всі три зрізи часу. Як дійсна активність вона поєднує минуле й мабутнє, є переходом між ними.

К. Маркс зазначав, що і людям, і тваринам притаманна здатність змінювати природні об'єкти, проте тільки люди роблять це, передбачаючи наслідки, згідно з наперед поставленою метою. Вони здатні передбачати, планувати і планомірно здійснювати перетворення, які відповідають їх намірам і служать засобом задоволення потреб. Тому будь-якому трудовому процесові органічно властива діалектична єдність ідеального моделювання продуктів праці, прогнозування, планування практичної організації трудових зусиль. Така єдність завжди передбачає творче коригування, доповнення, збагачення ідеальних моделей і планів, вихід за їх межі на основі здобутих в процесі трудової дії нових знань про предмет, знаряддя і умови праці. Будь-яка трудова діяльність спричиняє «наперед намічену зміну предмета праці»², проте не завжди практичний результат праці у вигляді її продукту збігається з тією ідеальною моделлю, яка раніше була створена. Як і будь-яке інше передбачення, така модель є ймовірною і реалізується в трудовому процесі лише частково. Творчий характер праці і виявляється саме у руйнуванні шаблонних ідеальних образів продуктів праці і способів її здійснення, у постійному виході за межу стереотипу, в збагаченні ідеальних образів під час їх практичного втілення в матеріальних діях і речах.

У структурі трудового передбачення можна умовно виділити два загальносоціальні елементи: сукупність знань (інформація) про різноманітні чинники, що детермінують майбутнє, забезпечують перетворення його можливості в дійсність, й ідеальне конструювання мети праці, засобів її досягнення, способу трудової дії та ін., тобто цільовий і алгоритмічний аспекти передбачення. За всіх умов елементом трудового передбачення і обов'язковою умовою його здійснення є наявність знань, певного мінімуму інформації про причинно-наслідкові зв'язки, об'єктивні характеристики явищ і предметів, завдяки яким уможливується здійснення праці. Трудове передбачення з необхідністю ґрунтується на знанні не тільки речових, природних чинників і елементів трудової активності, а й на знанні соціальної атмосфери, в якій здійснюється праця конкретної спільності людей.

Цільовий і алгоритмічний аспекти трудового передбачення можуть конструюватися тільки на ґрунті екстраполяції на майбутнє наявних знань закономірностей і властивостей дійсності, усталених стереотипів праці, способів використання речових і людських її елементів тощо. Екстраполяція досвіду і знань у цьому разі характеризується особливою надійністю і ефективністю, оскільки вона тісно пов'язана з трудовими діями і відзначається здебільшого обмеженням діапазоном щодо простору і часу. Отже, трудове передбачення менш стохастичне, ніж ін-

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, стор. 178.

ші види соціального передбачення. Надійність трудового передбачення залежить від вірогідності, істинності знань про умови і чинники праці. Тому збільшення ймовірності передбачення пов'язане з переходом від емпіричних уявлень до теоретичного рівня знань.

Особливістю трудового передбачення є його нерозривний зв'язок з трудовим діянням. Інші види передбачення і прогнозування можуть мати «суто пізнавальну», наукову цінність і сенс. Трудове ж передбачення самостійно, незалежно від праці існувати не може, власної самодостатньої цінності не має. Відзначена особливість пов'язана з його дієвістю, активністю, великою вагою його регулятивної функції. Головною службовою функцією трудового передбачення є забезпечення результативності і високого коефіцієнта корисності трудових актів і процесів.

Будь-яке передбачення, у тому числі й трудове, з необхідністю поєднує знання дійсного з гіпотетичними знаннями про майбутнє. Ці останні завжди є результатом екстраполяції знання про дійсність на майбутнє. Залежно від предмета, змісту передбачення знання (зазначених двох рівнів) можуть стосуватися різних станів, процесів, зв'язків соціальної дійсності і способів активності суб'єктів історичного процесу. Відповідно елементами передбачення, крім прогнозів, можуть бути цілепокладання (постановка мети активності суб'єкта), алгоритм (план) дії суб'єкта історичного процесу.

Процеси цілепокладання і планування під час дослідження доцільно розглядати як цілком відмінні од передбачення акти. Умовне розмежування передбачення і мети, а також передбачення і плану, цілком правомірне у розгляді найзагальніших характеристик соціального передбачення, проте воно виявляється неправомірним, позбавленим об'єктивних підстав під час дослідження проблем трудового передбачення. Навіть з дослідницькою метою в цьому разі не можна абстрагуватись від цілепокладання (постановки мети) і плану (алгоритму) дії як його невід'ємних структурних елементів. Екстраполяція знань про дійсність на майбутнє, що становить суть трудового передбачення, поширюється не лише на знання про стани та причинно-наслідкові зв'язки, а й на знання про дії суб'єкта трудового процесу і очікувані наслідки таких дій. Тому обов'язковими елементами структури трудового передбачення на всіх його рівнях є: цілепокладання, постановка мети праці у вигляді ідеальної моделі її очікуваних наслідків; знання про засоби її досягнення, які є результатом екстраполяції знань про засоби праці, їх функціонування, технологію використання; алгоритм (план) здійснення трудових актів і процесів. Отже, знання, оцінки, мета, план (алгоритм) — обов'язкові елементи структури трудового передбачення. Воно поєднує уявлення про наслідки майбутньої трудової дії або процесу, про засоби і шляхи їх досягнення, про структуру і організацію трудових зусиль, спрямованих на бажане перетворення дійсності. І якщо справедливе твердження, що передбачення взагалі не самоціль, а засіб соціальної дії, то це особливо стосується трудового передбачення, котре, як уже відзначалось, завжди виконує службову роль безпосередньо, є необхідною передумовою праці.

Розглянута структура трудового передбачення притаманна обом основним його рівням — емпіричному і теоретичному. «Треба розрізняти елементарне (емпіричне — В. Б.) і наукове передбачення. Не кожний прогноз у процесі праці має науковий характер»³, — пише Г. Еделінг. Емпіричний і теоретичний рівні передбачення можуть існувати в чистому вигляді, особливо перший. Проте з появою науко-

³ Эделинг Г. Прогнозирование и социализм. М., 1970, стор. 31.

вих знань вони переважно існують в тому чи іншому поєднанні, що залежить від різних чинників, але головне — від змісту праці і її суб'єкта.

Протягом тривалого часу після зародження праці як принципово нового (штучного) способу формотворення трудове передбачення мало суто емпіричний характер. Усі його елементи були результатом екстраполяції знань і досвіду, набутих в процесі практичної взаємодії з середовищем існування. З часом у трудовому передбаченні з'являються теоретичні елементи. Їх питома вага у структурі праці суспільства неухильно зростає. Цей процес триває й нині, набуваючи якісно нових ознак. В умовах науково-технічного прогресу за наявності обох рівнів трудового передбачення — емпіричного і теоретичного — останній переважає. Та гадати на цій підставі, ніби у майбутньому емпіричне трудове передбачення буде цілком позбавлене свого значення і відкинуте, — неправильно. Доцільніше припускати, що елементи емпіричного в передбаченні «поглинаються» його теоретичним рівнем, але зберігають відносно самостійне місце і певні функції в трудовій діяльності суб'єкта праці.

Немає сенсу негативно оцінювати роль емпіричного рівня передбачення в трудовій активності сучасного суспільства, як це роблять деякі соціологи. Так, зокрема, автори праці «Філософія і прогностика» вважають, що в умовах соціалізму науково-технічна революція несумісна з емпіричним трудовим передбаченням, бо воно «абсолютно незадовільне»⁴. З такою оцінкою погодитися не можна. Це стане зрозумілим, якщо з'ясувати природу емпіричного передбачення. «Емпіричним ми називаємо передбачення, що ґрунтується на повсякденному досвіді людей, на фактичному або уявному взаємозв'язку і регулярності, яке, однак, не спирається на теоретичну основу, теоретичну побудову або оцінку досвіду, на вивчення закономірностей процесів, що відбуваються»⁵. Наведене визначення може бути поширене і на трудове передбачення, але з деякими корективами. Трудове передбачення навіть на емпіричному рівні не може ґрунтуватися на вигаданих («уявних») зв'язках і повторюваності подій.

Справді, трудове передбачення є екстраполяцією знань, набутих у повсякденному досвіді, моделюванням, плануванням трудової діяльності на основі використання безліч разів перевреного, усталеного, такого, що набув нормативного характеру, способу дії. Проте передбачення може бути засобом і умовою результативності трудової діяльності, правильно орієнтувати зусилля людей тільки в тому разі, коли воно ґрунтується на вірогідних, а не на хибних уявленнях. Інакше воно б дезорієнтувало людей, зводило нанівець їхні зусилля. Історичний же досвід свідчить, що трудове передбачення робило працю результативною, а не марною. Звичайно, вірогідність знань, на яких ґрунтувалось емпіричне трудове передбачення, була відносною, а людська свідомість обтяжувалась безліччю помилкових, неадекватних уявлень. Це заважало правильній орієнтації у праці. Проте трудове передбачення на рівні буденної свідомості не може бути цілком помилковим, ґрунтується тільки на недостовірних уявленнях. Не треба забувати, що трудове передбачення потрібне для визначення найдоцільнішого варіанта дій для досягнення трудової мети.

Розвиваючись, наука постачає знання для трудового передбачення, що дозволяє йому підноситись з емпіричного рівня до теоретичного.

⁴ Філософія и прогностика. М., 1971, стор. 18.

⁵ Там же, стор. 17.

Проте теоретичне трудове передбачення є результатом розвитку не тільки науки, а й виробництва, результатом удосконалення змісту праці і ускладнення її функціонального і соціального поділу. Наукове передбачення стає різновидом трудового тільки в тому разі, якщо воно включається в трудовий процес як його невід'ємний елемент, практично орієнтує зусилля суб'єкта праці.

Коли праця суспільства ґрунтувалася на емпіричному рівні передбачення, ще не була відчуженою, її суб'єкт неодноразово був і суб'єктом трудового передбачення. Мірою розвитку суспільного поділу праці ці функції почали виконувати не тільки безпосередні суб'єкти праці, а й індивіди та суспільні верстви, які не брали участі у реалізації трудового передбачення, у матеріальному творенні. У процесі подальшого відчуження праці, дедалі більшого відособлення науки у самостійну сферу суспільної діяльності, відмінність і навіть протилежність між суб'єктом праці і суб'єктом трудового передбачення неухильно зростає і за капіталізму сягає найвищої межі. У сучасних умовах праця окремих індивідів і колективів ґрунтується водночас і на науковому передбаченні, суб'єктами якого є вчені, організатори виробництва, люди розумової праці, і, певною мірою, на емпіричному передбаченні, що здійснюється тими, хто бере безпосередню участь у його реалізації. Емпіричне передбачення має чинність тільки в їхніх трудових актах, у змісті їхньої особистої праці.

Трудове передбачення має загальносоціальну функцію — визначення мети праці і вибір оптимальних шляхів і засобів її досягнення. Отже, його рівні відрізняються не метою, а особливостями засобів та співвідношенням загальносоціальних функцій. Якщо вважати, що такими є пізнавальна, комунікативна і регулятивна функції і що регулятивна функція завжди є основною, то треба відзначити, що значущість пізнавальної функції в емпіричному передбаченні менша порівняно з теоретичним, але стосовно розвитку суспільства загалом, а не щодо праці як такої.

Емпіричне передбачення ґрунтується переважно на нових перспективних характеристиках праці, на можливостях нових і удосконалених знарядь, на здобутому і засвоєному передовому досвіді виробників, їх знаннях, уміннях і трудовій вправності. Емпіричне передбачення є переважно наслідком екстраполяції властивостей речових і людських елементів праці на майбутнє. Теоретичне ж має в своїй основі знання закономірностей, причинно-наслідкових зв'язків, властивостей явищ і систем матеріальної дійсності. Орієнтація на характеристики речових і людських елементів праці тут відіграє другорядну роль. Загальносоціальними функціями трудового передбачення можна вважати пізнавальну, комунікативну і регулятивну. Пізнавальна функція полягає у відображенні минулого, сучасного і майбутнього у різних формах. У всіх випадках ідеальне конструювання мети праці і алгоритму її здійснення має своїм елементом інформацію про минуле і сучасне праці, ґрунтується на ній. Трудове передбачення є наслідком встановлення аналогії між минулим, сучасним і майбутнім у процесах трудової дії, її засобах і змісті.

Якщо зіставити інформацію, іманентну трудовому передбаченню, — про минуле, сучасне і майбутнє — для з'ясування значущості її службової ролі, то виявиться, що інформація про майбутнє для здійснення трудової активності є головною. Щоб здобути її, потрібні знання минулого і сучасного та екстраполяція їх на майбутнє. Знання минулого і сучасного у трудовому передбаченні, з огляду на його магістральну службову роль, не мають самодостатньої цінності. Самі по

собі, не екстрапольовані на майбутнє, вони не можуть обслуговувати процес праці, забезпечувати його ефективність. Таке розчленування притаманної трудовому передбаченню інформації, яка забезпечує виконання ним пізнавальної функції, цілком умовне і правомірне тільки в гносеологічному аспекті.

Комунікативна функція трудового передбачення забезпечує безперервність розвитку праці. Трудове спадкування є складовим елементом соціальної програми спадкування, згідно з якою відбувається історичний процес. Механізм трудового спадкування органічно пов'язаний з трудовим передбаченням, вони взаємозабезпечуються і взаємозумовлюються. Трудова діяльність передбачає і потребує взаємодії між людьми, як тими, що належать до різних поколінь, так і тими, що живуть в один історичний час. Суспільна праця ґрунтується на постійному інформаційному обміні між її суб'єктами, в якому важливе місце посідає прогностична інформація. Суб'єкти праці взаємодіють на основі обміну діяльністю і її результатами. Праця індивідів в колективі, сукупна праця багатьох суб'єктів трудового прогресу потребує спільного передбачення майбутнього змісту і форм праці, координації зусиль.

Особливо велике значення має комунікативна функція у взаємодії і трудовому спадкоємстві поколінь, у передачі трудового досвіду. Завдяки цьому певною мірою прогнозується, моделюється майбутня праця тих, хто сприймає, засвоює досвід. З достатніми підставами можна вважати, що передача досвіду у певному розумінні є процесом трудового передбачення.

За всіх історичних умов основним засобом передачі і засвоєння трудового досвіду було навчання і виховання (практичне чи теоретичне, шкільне), в процесі якого здійснювалося перенесення, екстраполяція існуючих, нормативно ustalених засобів, прийомів, функціональних, етичних та інших характеристик праці на майбутнє через суб'єкт навчання, який з часом ставав суб'єктом праці. Весь процес навчання — від трудових ігор і до вивчення у школі теоретичних аспектів технології праці і виробництва — можна розглядати як окремі випадки вияву комунікативної функції передбачення, оскільки будь-яка форма і рівень трудового навчання і виховання містить інформацію про майбутню трудову діяльність, екстраполює характеристики минулої і сучасної праці на майбутнє.

Важливу роль у здійсненні комунікативної функції трудового передбачення виконують різноманітні матеріальні об'єкти — носії інформації про минулу і сучасну працю. «Трудова діяльність втілюється у своєму продукті. Відбувається, кажучи словами К. Маркса, перехід діяльності в спокійну властивість. Перехід цей є процесом речового втілення предметного змісту діяльності, яке презентується тепер суб'єктові, тобто постає перед ним у формі образу предмета, що сприймається»⁶. Предметні елементи праці, отже, зберігають в собі інформацію про її зміст і технологію. Успадковані новим поколінням, вони з необхідністю детермінують, визначають зміст і спосіб його трудової діяльності. У них немовби запрограмована майбутня праця. Вони виконують роль матеріальних засобів екстраполяції знань і трудового досвіду на майбутнє, отож, гарантують, забезпечують буття трудового передбачення. Нове покоління не вільне у виборі засобів і технології праці, а здійснює її згідно з програмою, раніше уречевленою в предметах, програмою, яка передбачає, репрезентує його трудову діяльність.

⁶ Леонтьев А. Н. Деятельность и сознание. «Вопросы философии», 1972, № 12, стор. 130.

Трудове передбачення не є провідним засобом комунікації взагалі і трудової зокрема, і комунікативна функція, як і пізнавальна, для нього не основна.

Функціональна структура трудового передбачення, його роль і сфера чинності визначаються пануючими суспільно-економічними відносинами, соціальним характером праці. Основна функція трудового передбачення — регулятивна — здійснюється по-різному, охоплює неоднакові межі суспільних відносин залежно від основної мети суспільної праці. Приватна власність на засоби виробництва усуває загально-суспільну мету праці, обмежує сферу дії регулятивної функції трудового передбачення. Мета праці і анархія виробництва при капіталізмі виключають використання потенціальних можливостей наукового трудового передбачення, дія його регулятивної функції підпорядковується інтересам підприємців і не поширюється на все народне господарство. Тільки суспільна власність і мета праці при соціалізмі дозволяють повністю використовувати можливості трудового передбачення на благо всього суспільства.

Основна функція трудового передбачення — регулятивна. Це зумовлюється його метою, сенсом і специфічними особливостями. Щоб з'ясувати сутність регулятивної функції трудового передбачення, треба визначити його місце в структурі праці. Загальносоціальними елементами функціональної структури праці, тобто всезагальними складовими її змісту, є пізнавальна, прогностична, енергетична, робоча (власне праця) або комунікативна і регулятивна функції. Тільки в єдності вони складають структуру праці суспільства. Так само як наукове передбачення невід'ємне від науки, є її атрибутом, так і трудове передбачення (прогностична функція) невіддільне від праці.

Регулятивна функція трудового передбачення детермінується всією функціональною структурою праці і водночас обслуговує всі інші елементи цієї структури. Передбачення як сторона трудового мислення властиве змістові праці, здійснюється в самому процесі функціонування праці як штучного формотворення. Трудове передбачення залежить здебільшого від функціональних, а не соціальних характеристик праці. Його не слід ототожнювати з тією галуззю соціального передбачення, завдання якої полягає у прогнозуванні можливого розвитку трудової активності суспільства. Здійснення такого передбачення можливе за умови свідомого керівництва всіма ланками суспільного розвитку, тобто за соціалізму. Ми, отож, розрізняємо трудове передбачення як елемент функціонального змісту праці, з одного боку, і передбачення тенденцій і напрямів розвитку праці як елемент соціального передбачення, з другого.

Щоб зрозуміти механізм дії трудового передбачення, визначити його основні елементи, слід з'ясувати причини, які породжують потребу в ньому. Такі причини спільні і для праці, і для трудового передбачення як її складової і полягають у необхідності задовольняти потреби людей. Оскільки потреби людей є рушійною силою їх трудового діяння, вони спричиняють прогнозування, програмування, цілепокладання трудової діяльності, лежать в основі всього трудового передбачення.

Потреби об'єктивні за своїм походженням і змістом. Але для того, щоб перетворитися із об'єктивно даного у спонуку трудової активності і передбачення, вони мають бути усвідомлені людиною. Лише у суб'єктивізованому вигляді вони можуть стати реальним збудником діяльності, її мотивом. Усвідомлена потреба породжує бажання задовольнити її, здобути те, чого ще немає, що є не реальним, а бажаним

сущим. «Споживання, — зазначає К. Маркс, — створює потребу в новому виробництві, отже, ідеальний, внутрішньо спонукальний мотив виробництва, який є його передумовою». І далі: «...споживання *покладає* предмет виробництва *ідеально*, як внутрішній образ, як потребу, як спонуку і як мету»⁷. К. Маркс наголошує на тому, що в процесі виробництва його продукти, предмети споживання спочатку створюються в ідеальній формі, тобто прогноуються суб'єктом праці.

Процес усвідомлення потреби, перетворення її з об'єктивної да-ности в набуток суб'єкта є початком її трансформації в чинник трудо-вої діяльності. Наслідком усвідомлення потреби є інтерес, що пов'язує, як проміжна ланка, потреби з діяльністю для їх задоволення і є першим кроком трудового передбачення. Інтерес висуває низку пи-тань, без відповіді на які не можна розпочинати трудових дій. Усві-домлення потреби породжує питання: «що?», «з чого?», «як?» і «за допомогою чого?» можна зробити в трудовому акті для її задоволення. Відшукання відповідей і самі відповіді на ці питання є, відповідно, процесом і елементами трудового передбачення.

Усвідомлення потреби і формування інтересу спричиняє появу на-ступної ланки ідеальної детермінації праці — мотиваційної установ-ки трудової дії. Наступний елемент трудового передбачення, ще одна складова його структури — мета. Мета як суб'єктивний фактор присут-ня власне у всіх видах людської діяльності, коли вона доцільна. Обо-в'язковою ж ознакою будь-якої праці є її доцільність.

Мета — ідеальне утворення, що виникає внаслідок екстраполяції наявних знань і уявлень про явища, потреби людей і засоби їх за-доволення, що були в минулому і є в теперішньому, на майбутнє. Вод-ночас вона є ідеальним відтворенням (репродукцією) минулого і тво-ренням, продукуванням відсутнього в минулому і сучасному, але бажаного буття. Специфіка мети полягає в тому, що вона передбачає май-бутнє, є духовним творенням майбутнього, ідеальним завбаченням дійс-ності. В ланцюгу ідеальної детермінації матеріальної праці мета по-сідає, так би мовити, «третє місце» — після інтересу і мотиваційної установки трудової дії. Розвитком мотиваційної установки праці є формування її мети. У мотивації і цілепокладанні праці особливо чіт-ко проявляється її конкретно-історична сутність. Мотиви відчуженої праці трудящих і її мета в експлуататорському суспільстві протисто-ять одне одному. Суб'єкти мотивації і цілепокладання праці — антаго-ністи. Соціалізм знімає цю антагоністичну суперечність; органічно по-єднує мотиви і мету праці. Для всіх членів суспільства існує спільна мета праці і спільна структура її мотивації.

Особливістю мети як елемента структури трудового передбачен-ня є те, що вона спрямована на діяльність, орієнтує на неї, передбачає її і без неї позбавлена сенсу. Мета містить інформацію про неіснуюче, але бажане буття, вбирає уявлення про продукт — результат праці у майбутньому. Тому вона орієнтує на діяння, вимагає його. Самостій-ного буття, відособленого від праці, трудова мета не має. Для своєї реалізації вона повинна викликати у суб'єкта праці рішення діяти. Рі-шення конкретизує мету і спрямовує суб'єкта на відшукання засобів і умов для її реалізації. Воно є процесом зіставлення об'єктивних і суб'єктивних можливостей з ідеальною метою для накреслення шляхів її реалізації. Вибір рішення як момент розвитку мети становить, отож, елемент передбачення, оскільки це рішення стосується майбутніх дій суб'єкта праці.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, стор. 675.

Рішення як ідеальне конструювання напряму трудового процесу, як розвиток мети праці (в межах прогнозу) не вичерпує всіх функцій трудового передбачення і не забезпечує здійснення праці. Воно повинно далі розвинутися в алгоритм трудової дії в напрямі, визначеному самим рішенням. Алгоритм праці у вигляді її плану складається на основі мети і рішення як елементів трудового передбачення. Без плану як ідеального образу трудової дії неможливо досягти її мети. План в трудовій діяльності виконує роль ідеального образу організації і здійснення трудового процесу, є обов'язковою передумовою й інструментом організації трудових функцій. Організація праці, узгодження дій її суб'єктів в часі і просторі, управління цими діями відбувається завжди згідно з ідеальним образом, ідеальною моделлю управління, тобто її планом. Через управління і організацію план спрямовує зусилля виробників на об'єктивізацію мети праці.

План трудової активності за своїм змістом, способом створення, функціями не можна вважати «чистим» елементом трудового передбачення. Його службова роль і зміст виходять за межі загальних характеристик передбачення. Проте, в аспекті нашої статті план можна розглядати як необхідний елемент процесу трудового передбачення, без якого цей процес і взагалі трудова діяльність неможливі. План у трудовому передбаченні виконує функції, не властиві іншим його елементам. План — ідеальний образ майбутньої дії, майбутнього буття праці, і це є достатньою підставою для того, щоб вважати його необхідною складовою трудового передбачення. Без планування неможлива організація праці і управління трудовими функціями і процесами, регуляція як необхідний елемент будь-якої праці.

Отже, прогностична трудова функція, як елемент структури змісту праці і невід'ємний її фактор, реалізується в інтересах (усвідомлених потребах), меті праці (цілепокладанні), рішенні, установці трудової дії та в алгоритмі (плані) її процесу як засобі досягнення мети. Зазначені моменти трудового передбачення і забезпечують виконання ним його головної, регулятивної функції.

Пропонований тут поділ цілісної структури трудового передбачення на окремі елементи, певна річ, умовний і правомірний з гносеологічного погляду. Слід враховувати й те, що трудові інтереси, мета праці, її алгоритм (план) не обмежені рамками трудового передбачення, а виконують й інші, непрогностичні функції.

Історичний розвиток змісту праці на основі удосконалення її матеріально-технічної бази не спричиняє зміни місця передбачення у функціональній структурі праці — воно завжди переує іншим всезагальним трудовим функціям (енергетичній, робочій, регулятивній), визначає їх реалізацію. Але неодмінною ознакою і наслідком прогресу змісту праці є зростання питомої ваги прогностичної діяльності в структурі зусиль суб'єктів праці, від яких поступово відчужуються і передаються знаряддям праці енергетична, робоча і, зрештою, регулятивна функції.

Науково-технічний прогрес своїм безпосереднім і найближчим наслідком має перетворення змісту праці і зміну місця її суб'єкта у технологічних процесах. Комплексна, завершена автоматизація матеріального виробництва, завбачена на сучасному етапі науково-технічного прогресу, залишить за людиною лише пізнавальну і прогностичну трудові функції. Пошукова, евристична праця майбутнього міститиме як невід'ємний елемент таке трудове передбачення, що здійснюється на теоретичному рівні і визначає функціонування засобів праці без прямої участі людей.

Дослідження проблем трудового передбачення, як специфічного різновиду передбачення соціального, має посісти важливе місце в науковій прогностиці, оскільки її доконечне завдання — забезпечити максимальний розвиток людської особистості. В умовах комуністичної формації праця і сфера трудової активності повною мірою набувають значення вирішальних для всебічного і гармонійного розвитку трудящих. Тому дослідження різних аспектів і сторін прогностичної діяльності у сфері трудової активності має надзвичайно важливе загально-теоретичне, світоглядне, методологічне значення.

* * *

Роль предвидения в трудовой деятельности до последнего времени специально не исследовалась. Между тем оно имеет общенсторический характер и является важнейшим звеном социального предвидения.

Трудовое предвидение обладает всеми признаками социального предвидения и, кроме того, своими специфическими характеристиками. Трудовое предвидение имеет особую структуру, включающую информационный, целевой и алгоритмический моменты; оно может существовать на эмпирическом и теоретическом уровнях. Общесоциальными функциями трудового предвидения являются: познавательная, коммуникативная и регулятивная. Но его главная значимость — в последней функции. Выполняя регулятивную функцию, трудовое предвидение детерминирует все другие элементы структуры содержания труда. Регулятивная функция трудового предвидения осуществляется в процессе формирования интересов, цели труда, установки на трудовые усилия и алгоритма их реализации. Значение трудового предвидения и его удельный вес в структуре трудовых усилий людей неуклонно возрастают вследствие совершенствования содержания труда в условиях научно-технической революции. Изучение сущности трудового предвидения как специфической разновидности предвидения социального приобретает все большую теоретическую и практическую значимость по мере утверждения и развития коммунистического труда, самостоятельного по своей социальной природе.

«Освоєння» і «привласнення» як категорії чуттєво-предметної діяльності

Вивчення проблеми практики завжди було актуальним у марксистсько-ленінській філософії. Радянські дослідники чимало зробили у сфері аналізу практики як основи пізнання та критерію істини, у справі всебічного розкриття її гносеологічних функцій та місця проблеми практики в системі марксистсько-ленінського світогляду. Дослідження показали, що подальша розробка цієї проблеми потребує не тільки висвітлення гносеологічних функцій практики, але й вивчення її структури і форм у ширшому, ніж пізнавальний, контексті освоєння та перетворення людиною дійсності.

Аналізуючи форми практичної діяльності, філософи звертають увагу насамперед на такі її характеристики, як цілепокладання і реалізація мети. Ця ознака є однією з основних визначеностей людської чуттєво-предметної діяльності, тому практику досліджують насамперед у плані категорій «мета», «засіб», «результат». При цьому вона постає як процес опредмечування і розпредмечування живої праці, форма причинного відношення людини до світу. Членування практики на основі згаданої ознаки дає можливість відрізнити її від інших форм предметної діяльності у рамках самого практичного процесу, бо в даному разі не береться до уваги конкретна специфіка цілей, засобів і результатів у різновидах практики: виробництві, управлінні, моральній поведінці та ін.

Врахування цієї специфіки можливе, очевидно, під час аналізу практики за ієрархією сфер людської життєдіяльності, взаємодії великих і малих соціальних спільностей і відносин в них, дослідження форм її єдності з теорією¹. При цьому в практиці вирізняються сфери, сторони, форми і рівні. Однак такий поділ мало що дає для структурного аналізу форм практичної діяльності. Пошук більш продуктивного членування практики привів до виділення відношення «суб'єкт — об'єкт», яке почали класти в основу її визначення і класифікації за останні роки². Це відношення уможливило зображення практики як специфічного способу взаємодії суб'єкта і об'єкта, розв'язання питання про їх конкретно-історичний характер, виявлення всієї множини форм практичної діяльності.

Безперечно, розкриття суб'єктивно-об'єктивних відношень практики поглиблює знання про її структуру, систему форм. При цьому виявлення типу об'єкта і способів його перетворення є по суті встановленням форм практичної діяльності. Однак структурний аналіз даних форм знову-таки не виходить за межі уявлення про практичну діяльність як процес опредмечування і розпредмечування. Проте існує ще один істотний аспект практичної взаємодії суб'єкта і об'єкта, який по-

¹ Див.: Философская энциклопедия, т. 4. М., 1967, стор. 347—348.

² Див.: Чупин П. П. Диалектика общего и отдельного в категории «практика». «Философские науки», 1962, № 1; Бухалов Ю. Ф. К вопросу о содержании понятия практики. «Вестник Харьковского госуд. ун-та», 1965, № 6, вып. 1; Воронов и ч. Б. А. Философский анализ структуры практики. М., 1972.

лягає в освоєнні і привласненні. Практика включає в себе ці процеси як свої компоненти, без яких неможливе перетворення об'єкта. Освоєння і привласнення — це способи оволодіння і володіння ним.

В умовах розгортання науково-технічної революції філософський аналіз освоєння та привласнення як особливих категорій практики є досить актуальним.

У марксистсько-ленінській філософській літературі наявні три смислових значення терміна «освоєння». Перше полягає в тому, що під освоєнням розуміється практичне і теоретичне відношення суб'єкта до об'єкта, внаслідок якого об'єкт перетворюється і пізнається³. При цьому практика та пізнання мисляться як форми освоєння, а саме поняття «освоєння» як близьке за значенням до поняття «олюднення». Друге значення цього терміна містить у собі момент включення не охопленої працею частини природи в сферу матеріальної практики⁴. І нарешті, смисловий відтінок, пов'язаний з відношенням людського індивіда до вироблених знань, цінностей, досвіду, соціального середовища. Тут вирізняється два значення: освоєння як оволодіння (скажімо, засобами виробництва) і освоєння як засвоєння (знань, цінностей).

Загальним для всіх розглянутих у філософській літературі смислових відтінків є такий: освоїти — отже зробити «своїм». Слово «свій», крім антропологічного, має ще соціально-економічне значення і фіксує відношення зовнішньої належності, володіння предметом насамперед як власністю. З цього боку «свій» означає «власний». Перетворення предмета із невластності у власність охоплюється терміном «привласнення» («присвоєння»). Саме цей термін виконує у політекономії функції категорії, відображуючи «процес створення відносин між людьми, тобто створення власності», «перетворення невластності у власність»⁵. Але ця категорія має і філософський аспект, який зображує певну сторону практичної взаємодії суб'єкта з об'єктом.

Отже, семантичний аналіз розкриває складну полісемію термінів «освоєння» і «привласнення». Вивчення вживання цих понять у працях основоположників марксизму показує, що К. Маркс і Ф. Енгельс розуміли освоєння, як спосіб задання суб'єктові об'єкта, перетворення останнього із «речі в собі» у річ для людини. Це таке відношення людини до світу, в якому природа стає для неї «своею», даною їй певним способом та у відповідній формі. Освоєння може бути практичним, теоретичним, художнім, релігійним та ін. В практичному плані воно реалізується як оволодіння предметом. К. Маркс підкреслював, що люди «стараються з допомогою більш або менш часто повторюваної діяльності оволодіти ними (предметами.— В. Т.) і таким чином також зберегти їх у своєму володінні»⁶.

Оволодіваючи зовнішнім світом, людина ставиться до природи як власник, поводить з нею як з належною їй річчю⁷, тобто привласнює. Це означає, що у практиці предмети природи не тільки так чи інакше задаються суб'єктові, включаються у його життєдіяльність, а й належать йому. Вони є «своїми», його предметами і в розумінні

³ Див.: Лекторский В. А. Проблема субъекта и объекта в классической и современной буржуазной философии. М., 1965, стор. 90; Копнин П. В. Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966, стор. 96—97.

⁴ Див.: Иллади А. Н. Практическая природа человеческого познания. М., 1962, стор. 126.

⁵ Відносини власності в період будівництва комунізму. К., 1972, стор. 14.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, стор. 365.

⁷ Див.: там же, стор. 15.

даності, і в розумінні належності. Але належати людині предмети можуть або за своїми функціями, або як власність. Від цього певною мірою залежить спосіб їх привласнення.

Терміном «привласнення» К. Маркс послуговувався для позначення як універсального⁸, так і специфічного, тобто економічного, відношення людини до природи, людини (носія робочої сили), до предметного (товарного) багатства, людської волі та ін. Труд задає людині предмети і водночас робить їх належними їй. Привласнення детерміноване не тільки «тим об'єктом, який мусить бути привласнений», а й «привласнюючими індивідами» і «тим способом, яким воно повинно бути здійснене»⁹.

Природа освоюється і привласнюється з допомогою праці, тобто через застосування її знарядь, і через певні форми суспільних відносин. Генетично першими були утилітарна форма її освоєння і індивідуальна форма привласнення, котрі, злиті в єдиний процес пристосування людини до природи, здійснювалися через тілесну організацію живих людських індивідів та належність їх до первісного стада, общини. Це — елементарні форми оволодіння, в яких природа задається людині як умова споживання і об'єкт асиміляції. Привласнення продуктів природи і освоєння її як умови споживання передувало розвиткові суспільної праці¹⁰. На цьому етапі оволодіння природою привласнення, як перетворення невластності у власність, ще не виникає. Відношення індивідів до землі як до своєї власності тут дане самим об'єктивним способом їх існування, не є результатом їх діяльності. Це — просте володіння, в якому відсутній економічний аспект.

Утилітарне освоєння та індивідуальне привласнення як безпосереднє споживання були подолані виробничою формою підкорення природи, що передбачає здійснення процесу праці, дію руки як універсального знаряддя приведення в рух спеціально оброблених предметів. Дана форма практичної взаємодії людини з природою роздвоюється на її освоєння і привласнення як відношення не до природних умов споживання, а до умов виробництва. Тільки освоєння стає відношенням до природи як до всезагального предмета праці; привласнення ж виступає відношенням до природи як до всезагального засобу виробництва (наприклад, привласнення землі, стихійних сил).

Єдність освоєння і привласнення природи у виробництві завжди конкретно-історична. Обидва процеси здійснюються через застосування тих самих знарядь праці, але діалектика їх взаємозв'язку визначається формами власності на засоби виробництва та типом суспільства, в якому ці останні панують. К. Маркс підкреслював, що ні про яке виробництво не може бути мови там, де не існує ніякої форми власності. «Всяке виробництво, — писав він, — є привласнення індивідуумом предметів природи в межах певної суспільної форми і за її допомогою. В цьому розумінні буде тавтологією сказати, що власність (привласнення) є умова виробництва»¹¹. Оскільки форми власності неоднакові, то саме привласнення, як оволодіння предметом через володіння засобами виробництва, відбувається по-різному.

Існують приватний і суспільний різновиди привласнення. Перший з них являє собою оволодіння предметом природи через засоби ви-

⁸ «Кожне з її людських відношень до світу... — писав К. Маркс, — є у своєму предметному відношенні, або у своєму відношенні до предмета, привласненням цього предмета, привласненням людської дійсності» (Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, стор. 550).

⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, стор. 63.

¹⁰ Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, стор. 473.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, стор. 671.

робництва, які становлять приватну власність. За цієї умови привласнення для одних обертається відчуженням для інших. Категорія «відчуження» відображує привласнення предметів з допомогою продуктивних сил, які не належать виробникам, однак які є оречевленими силами індивідів. Щоб ліквідувати привласнення у формі відчуження, пролетаріат повинен через соціалістичну революцію привласнити продуктивні сили. При «пролетарському привласненні», як називають його К. Маркс і Ф. Енгельс, знаряддя виробництва підпорядковуються кожному індивідові, а власність — усім¹². Суспільне привласнення природи — це оволодіння нею як умовою виробництва, життєдіяльності людини через суспільну власність на засоби виробництва.

Суспільна і приватна власність надають різного характеру єдності освоєння і привласнення у виробництві. В умовах панування суспільної власності освоєння є водночас привласненням: процеси переходять один в одного. Частина природи, яка освоюється, тобто задається людині через певну систему знарядь праці, разом з тим і привласнюється суспільством через володіння тією ж самою системою і у тій самій праці. Тут освоєні предмети належать виробникам одночасно як виконавці людських функцій і як їх спільна власність, матеріальне багатство. Навпаки, в умовах приватної власності, коли засоби виробництва відчужені від виробника, освоєння і привласнення реалізуються як зовні протилежні процеси: освоюють одні, привласнюють інші; освоєння йде тільки через володіння виробничими функціями знарядь праці, яке здійснює робітник, привласнення ж — лише через володіння цими знаряддями як власністю, що його здійснює капіталіст.

Крім того, в умовах приватновласницьких відносин процеси освоєння і привласнення відбуваються у різних сферах життєдіяльності суспільства (перший — у сфері виробництва, другий — у сфері розподілу) і неспівмірних соціальних формах: привласнення — у приватній, освоєння — у суспільній. Суперечність між освоєнням і привласненням є суперечністю між пригнобленим і пануючим класами, трудом і капіталом. Чим могутніше освоєння, тим могутніше привласнення класом-власником, а чим могутніше привласнення — тим сильніше відчуження експлуатованого класу. «Освоєння предмета, — писав К. Маркс, — виступає як відчуження до такої міри, що чим більше предметів робітник виробляє, тим меншою кількістю їх він може володіти і тим сильніше він підпадає під владу свого продукту, капіталу»¹³. Разом з відчуженням предмета від робітника відчужується і природа, від якої його відтісняє власник засобів виробництва. Цей останній стоїть між робітником і природою, привласнюючи їх обох. Капіталіст панує над природою, лиш пануючи над робітником.

Розірваність виробництва в суспільстві приватної власності на зовнішню протилежні процеси освоєння і привласнення створює ілюзію роз'єднаності їх у виробничо-трудої діяльності взагалі, тоді як це притаманне тільки виробництву, що ґрунтується на приватній власності і відчуженій праці.

Як відомо, найпершою формою виробництва в усіх суспільствах було землеробство і скотарство. Але у землеробстві, зокрема в його докапіталістичних формах, людина освоїла і привласнила тільки творчі сили природи, причому лише з погляду результату їх дії, а не їх

¹² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, стор. 63.

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, стор. 522.

суті. Вона включилася в аграрне виробництво як його засіб, помічник природних сил, а не контролер.

Тільки з початком промислового виробництва, особливо з появою масового застосування машин, людина дістала можливість вперше у великих масштабах підпорядкувати безпосередньому процесові виробництва і сили природи, і її речовину. Промислово-виробниче оволодіння природою передбачає розвинені форми технічного і технологічного її освоєння, в процесі яких речовині та стихійним силам надаються суспільні форми та функції. Людина освоює і привласнює вже не продукт природи, а її «субстанцію» — речовину та спосіб дії.

Озброєна технічним пристроєм жива праця споживає первинну форму природного матеріалу, створюючи його суспільну форму, котра вбирає в себе сутнісні сили людини. При цьому речовина освоюється тією мірою, якою надана їй форма служить людським потребам і цілям, а сам продукт виступає, через певну пропорцію речовини і праці, синтезом природи і людини. Тому промислово-виробниче освоєння природи, яке з боку суб'єкта реалізується як процес опредмечування і розпредмечування його творчих сил, здійснюється в тій праці, що виробляє споживні вартості. Від суспільного поділу і рівня продуктивності цієї праці, характеру людських потреб і цілей залежить вся різноманітність суспільних форм, наданих речовинним елементам. Через розвиток суспільних форм вищих і вищих порядків, в яких природа зберігає себе як субстанцію, і прогресує процес її виробничого освоєння.

Оскільки освоєний і привласнений продукт синтезує в собі властивості людини і природи, оскільки людина практично відноситься до природи тільки через відношення до іншої людини, то виробниче оволодіння природою передбачає водночас освоєння і привласнення людиною себе як людини, тобто оволодіння багатством суспільних сил і потенцій, знань і досвіду. Собою людина оволодіває через постійне вдосконалення суспільної організації, управління, засвоєння історичного і виробничого досвіду.

Серед численних суспільних форм природної речовини основними є дві: форма знаряддя, засобу праці і форма предмета праці (сировини). Рівень «суспільності» цих форм безпосередньо зумовлюється, з одного боку, рівнем розвитку та розподілу самої праці, а з другого — технічним і технологічним освоєнням природи, які є основними ланками виробничого (і загалом практичного) освоєння. Суть технічного освоєння полягає у матеріальному втіленні в осуспільнених формах речовини, насамперед у знаряддях праці, самих же сил природи, які практично і теоретично вицеляються з неї. Це втілення завжди опосереднюється способом виробництва, тому засоби праці виступають показником тих суспільних відносин, при яких відбувається праця. Технічному передують дотехнічне освоєння, коли людина використовувала необроблені предмети природи. Технічне освоєння природи передбачає найбільш революційний елемент продуктивних сил — техніку, яка розвивається від примітивних знарядь і механізмів до машини і системи машин-автоматів.

На відміну від технічного, технологічне освоєння природи являє собою оволодіння її способом дії, перетворення його у спосіб дії людини. Якщо технологічне освоєння розглядати у відношенні до знаряддя праці, то воно є способом втілення в ньому сил природи, якщо ж стосовно сирого матеріалу, то це — спосіб його переформування. Технічне і технологічне оволодіння природою відбувається не тільки внаслідок запозичення у неї універсальних мірок і дій, а й завдяки реалізації

лізації в технічних пристроях способу дії самої людини. Найбільш наочно демонструє це сьогодні кібернетична техніка, яка бере на себе функцію безпосереднього управління працею машин і технологічними процесами.

Речовина природи перестає освоюватися, якщо на певному етапі розвитку продуктивних сил вичерпуються способи надання їй суспільних форм і функцій. Тоді вона або повертається в природу, або, якщо винаходиться нова технологія її переформування і використання, продовжує речовинний обіг в суспільстві. Отже, практичне освоєння і привласнення речовини і стихійних сил природи здійснюється суб'єктом тільки в суспільних формах, яких він надає їм сам з огляду на власні потреби.

У ході практичного освоєння і привласнення природи людина фіксує результат не тільки в матеріально-предметних, а й у духовних формах. В останньому випадку можна говорити про процес духовного освоєння і привласнення природного світу. Даний процес відбувається теж як утвердження людини і спочатку не існує в «чистому» вигляді. Він уплетений у матеріальну взаємодію суспільства і природи. На етапі утилітарної форми освоєння відбувається «суто тваринне усвідомлення природи (обожнювання природи)»¹⁴. Тільки з розподілом матеріального і духовного виробництва духовне освоєння виділяється із матеріально-практичного процесу. І якщо в акті практичного оволодіння універсальний зміст взаємодії людини і природи матеріально фіксується у вигляді створених предметів, то в акті духовного освоєння він фіксується об'єктивно у формі істини і суб'єктивно у формі переживання. Завдяки цьому в духовному освоєнні вирізняються два взаємозв'язані аспекти — пізнавальний (теоретичний) і переживальний.

Суть першого полягає в оволодінні природою як об'єктом, яким він є «сам по собі», але під кутом зору цілей його практичного перетворення. Природа освоюється через відображувальні здатності суб'єкта, з яких він прагне максимально елімінувати свою суб'єктивність, а сам результат «відлити» в суспільно значущі форми (поняття, теорія, мова та ін.), звести його у загальність. Пізнавальне освоєння безпосередньо зумовлюється тим, що процес надання суспільних форм речовині та силам природи не завжди збігається з внутрішніми законами як цих форм, так і речовини та сил. Тут і виникають проблеми, що потребують теоретичного розв'язання. Створення внаслідок вивчення проблеми відповідної теорії і включення її в систему знань — це і є реалізація пізнавального аспекту.

Теоретичне освоєння природи виступає у формі науки (природознавство і філософія), які зумовлені практикою, але реалізують пізнавальне відношення людини до світу, а також частково в мистецтві.

Другий аспект духовного освоєння — це суб'єктивний, що реалізується у переживаннях. Він сам по собі не існує і не створює свого образу предмета¹⁵. Переживання об'єктивується опосередковано — через образ, створений пізнанням, і суб'єктивні потреби та пристрасті індивіда.

На переживальну сторону пізнавального відношення вказував, як відомо, В. І. Ленін. «...Без «людських емоцій», — писав він, — ніколи не-

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, стор. 28.

¹⁵ «Переживання — це атрибут акту свідомості індивіда, який не має в собі образу відображеного і виявляється у формі задоволення чи незадоволення (страждання), напруження чи полегшення, збудження чи заспокоєння». (Платонов К. К. О системе категорий психологии. М., 1972, стор. 89).

бувало, нема і бути не може людського *шукання істини*»¹⁶. Грунтовна розробка цього питання була проведена К. Марксом. Розкриваючи принципи суб'єктивного аспекту духовного освоєння, він зауважував: «...мій предмет може бути тільки утвердженням однієї з моїх сутнісних сил, тобто він може існувати для мене тільки так, як існує для себе моя сутнісна сила, будучи суб'єктивною здатністю, тому що смисл якого-небудь предмета для мене (він має смисл лише для відповідного йому почуття) сягає рівно настільки, наскільки сягає *моє почуття*»¹⁷.

З психологічного погляду почуття є формою пізнання і переживання. Тому освоєння природи в почутті передбачає переживання її образу, характер якого залежить також і від форм привласнення. Річ у тому, що суспільне і приватне привласнення зумовлюють діаметрально протилежні потреби і пристрасті індивідів. Так, приватна власність формує відношення людини до речей природи через «голу *корисність*»¹⁸, а тому потреба в речах, користування ними і їх переживання егоїстичні. Індивід вважає предмет «своїм» і переживає його як «свій» лише тоді, коли ним володіє або коли його утилітарно споживає. Як писав К. Маркс, «приватна власність зробила нас такими дурними й однобічними, що який-небудь предмет є *нашим* лише тоді, коли ми ним володіємо, тобто коли він існує для нас як капітал або коли ми ним безпосередньо володіємо, їмо його, п'ємо, носимо на своєму тілі, живемо в ньому і т. д.,— одним словом, коли ми його *споживаємо*,— хоч сама приватна власність усі ці види безпосереднього здійснення володіння у свою чергу розглядає лише як *засіб до життя*, а те життя, для якого вони служать засобом, є *життя приватної власності* — праця і капіталізування».

Тому на місце *всіх* фізичних і духовних почуттів стало просте відчуження *всіх* цих почуттів — почуття *володіння*»¹⁹. Після скасування приватної власності людські почуття емансипуються від власницької психології. Потреби в речах, користування ними і переживання їх втрачають характер голої корисності в комуністичному суспільстві, яке «виробляє, як свою постійну дійсність, людину з усім цим багатством її сутності, виробляє *багату і всебічну, глибоку в усіх її почуттях і сприйняттях людину*»²⁰.

Отже, суб'єкт перетворює природу, пізнає чи переживає її — все це вплетене в єдиний практичний процес оволодіння нею, який розпадається на освоєння і привласнення і здійснюється як панування людини над природою, утвердження її у світі. Щоправда, «на кожному кроці факти нагадують нам про те, що ми аж ніяк не пануємо над природою так, як завойовник панує над чужим народом, не пануємо над нею так, як будь-хто перебуваючий поза природою,— що ми, навпаки, нашою плоттю, кров'ю і мозком належимо їй і знаходимося всередині неї, що все наше панування над нею полягає в тому, що ми, на відміну від усіх інших істот, вміємо пізнавати її закони і правильно їх застосовувати»²¹. Процес оволодіння природою розвивається від утилітарного, тобто дотехнічного і дотехнологічного, освоєння — до виробничої форми взаємодії з нею, і ці форми освоєння реалізуються в єдності з індивідуальним, суспільним чи приватним різновидами її привласнення.

¹⁶ Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 25, стор. 109.

¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів, стор. 551.

¹⁸ Там же, стор. 550.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, стор. 552.

²¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, стор. 462.

Процес універсального оволодіння природою з метою панування над нею, утвердження людини в світі і виступає онтологічним аналогом категорій «освоєння» і «привласнення», які, отже, відображають істотний аспект взаємодії людини і світу. У першій із них фіксується спосіб задання суб'єктові об'єкта, включення його в людську життєдіяльність, у другій — спосіб його належності. Освоєння і привласнення становлять всезагальні моменти чуттєво-предметної діяльності.

* * *

Структурирование практики под углом зрения категорий «цель», «средство», «результат» позволяет представить ее как процесс опредмечивания и распредемечивания человеческой чувственной деятельности. Однако практика не исчерпывается процессом опредмечивания и распредемечивания. Она включает в себя также освоение и присвоение, посредством которых обнаруживает себя в виде деятельности, делающей принадлежащим объект субъекту. Анализ практики с этой ее стороны раскрывает специфику чувственно-предметной деятельности в плане диалектического единства освоения и присвоения в процессе материального производства.

— — —

Зміст та функції природничонаукової картини світу

Історична експонента науково-технічного прогресу набирає своєї стрімкості з того, по суті, вихідного пункту, коли було виявлено, що природа розмовляє з дослідниками мовою математики і статистичних даних експериментального аналізу. Систематичне використання цієї мови сприяло виникненню у XVIII ст. теоретичного природознавства і машинного виробництва. Тут і зав'язується, фактично, драматургічний вузол напружених колізій інтелектуально-культурного розвитку сучасної цивілізації.

Зі становленням теоретичного природознавства та його індустріальної основи вимальовується поляризація буденного і наукового знання, посилюється диференціація його конкретно-наукових та філософських аспектів. Поглиблюється також міждисциплінарна дивергенція у сфері науки, виникає багатогалузеве природознавство. Ці процеси породили нові проблемні ситуації у загальній та прикладній методології наукового пізнання, привели до постановки на новій культурно-історичній основі двох кардинальних проблем філософського усвідомлення науки — проблеми єдності самої пізнавальної здатності людини та її здійснення в системах наукового знання.

Перша з цих проблем виявилась, по суті, традиційним предметом філософської рефлексії — проблемою аналізу категорій як загальнолюдських форм освоєння світу. Друга — новою проблемою систематизації наукового знання в своєрідній «вавілонській» ситуації розкладу науки на багатоманітність її теоретичних форм і завданням формулювання загальної природничонаукової картини світу.

Це завдання було тим більш важливим, що в науці ХХ ст. виникла ситуація множинності теорій чи теоретичних описів тих чи інших предметних областей. Внаслідок цього побудову природничонаукових теорій навіть при абстрактному підході стало неможливо розглядати поза їх відношенням до інших теорій. Конкретна теоретична система виявилася частиною певної співдружності інших теорій. Скажемо, про квантову оптику не можна говорити поза її зв'язком з теорією відносності, квантовою механікою, фізикою твердого тіла й іншими галузями знань. Та ж сама ситуація взаємного доповнення теорій наочно виявляється у фізиці елементарних частинок, в якій існує кілька доповняльних підходів: дисперсійний, реджизований, груповий, компенсаційно-динамічний та ін. Інакше кажучи, в сучасній науці конкретна теорія занурена у полісистемну конструкцію з інших теорій і не визначається поза своїм теоретичним оточенням.

Це функціонування наукових теорій в контексті певного науково-теоретичного оточення актуалізує потребу узагальнення наукових даних в інтегральній системі знання, аж до системи наукової картини світу, створює додаткові стимули та засоби синтезу знань. Важливою ланкою синтезу наукового знання на шляху до наукової картини світу стала в сучасній науці інтертеорія¹.

¹ Див.: Ляпунов А. А. О некоторых особенностях строения современного теоретического знания. «Вопросы философии», 1965, № 5.

Узагальнюючи функціонування конкретної теорії в контексті її науково-теоретичного оточення, інтертеорія характеризує сферу реалізації єдності теоретичних систем в конкретній галузі науки, а також усвідомлення засобів і завдань розвитку окремих теорій, певних процедур пояснення та опису їх предметних областей. Вона втілює змістові запити формулювання конкретної теоретичної системи та її оточення, через які визначаються способи розвитку всього полісистемного комплексу наукових знань відповідної галузі науки. Усвідомлення розвитку знання в комплексі теоретичних систем певної науки виступає як інтертеоретична програма наукового дослідження. Такими інтертеоретичними системами інтеграції конкретно-наукового знання були, наприклад, Ерлангенська програма в математиці (що заснована на теоретико-груповому підході), атомістична концепція у фізиці і хімії, еволюційна проблематика розвитку біологічних дисциплін, квантовомеханічні і релятивістські принципи пояснення та опису явищ тощо.

Отже, інтертеорія асоціює певні проблемні орієнтири розвитку знання в даній науковій дисципліні і визначає в кінцевому підсумку сферу внутрішньодисциплінарного синтезу наукових знань. Аналіз інтертеорії впритул підводить до такого вищого рівня систематизації знань, як природничонаукова картина світу, і створює теоретичні передпосилки для розуміння смислу та функцій наукової картини світу в сучасних умовах.

Картина світу є сукупним продуктом науки як форми суспільної свідомості, що відображає дійсність не тільки в межах окремих форм руху матерії, але і на рівні їх об'єктивної єдності. При цьому під наукою розуміється і природознавство, і суспільні науки, включаючи діалектико-матеріалістичну філософію. При врахуванні фундаментальної ролі наукової методології діалектико-матеріалістичного світогляду у побудові картини світу остання виступає як один із вищих поверхів систематизації наукового знання².

Якщо на рівні природничонаукових теорій діє тенденція до їх варіантної багатоманітності, то на рівні картини світу і світогляду диференціація концептуальних систем замінюється тенденцією до їх єдності. Вищим вираженням цієї інтегруючої тенденції є діалектико-матеріалістична філософія, яка в межах своїх світоглядних функцій здійснює моносистемний аналіз дійсності.

Відповідно до диференціації наук і форм їх інтеграції поняття «картина світу» розкривається в чотирьох пов'язаних, але різних аспектах. Ці аспекти репрезентовані поняттями: «наукова картина світу», «єдина конкретно-наукова картина світу», «природничонаукова картина світу», «фізична картина світу».

«Фізична картина світу» є спеціальним поняттям фізичної науки, яке одержує широкі методологічні функції лише тією мірою, якою фізика, як лідер природознавства, може претендувати на опис предметних областей більшості наук. Оскільки ці можливості обмежені, усяке розширювальне тлумачення поняття «фізична картина світу» криє небезпеку фізикалізму. Фактично різні фізичні картини світу — це інтертеорії відповідних фундаментальних концепцій фізики. В такому інтертеоретичному смислі і використовуються вислови «електромагнітна», «релятивістська», «квантова» картини світу.

Ця класифікація повністю зберігає своє значення, якщо під «картиною світу» мається на увазі деякий «образ» фізичної реаль-

² Такий підхід до аналізу поняття «картина світу» обґрунтований у монографії В. П. Чорноволенка («Мировоззрение и научное познание». К., 1970).

ності³. Але якщо даний образ мислиться як цілісне, інтегральне відображення світу, тобто йдеться про наукову картину світу як один із вищих рівнів систематизації всього наукового знання, то зведення інтертеоретичних програм розвитку фізики (типу електромагнітної чи релятивістської концепції) до рангу загальнонаукового розгляду світу виявляється наближеним уявленням, яке є справедливим лише для вузького класу задач.

Інтертеорія не завжди виходить за рамки внутрішньодисциплінарного синтезу конкретної науки, тоді як наукова картина світу обов'язково реалізує синтез провідних напрямів науки. Якщо ж розширювати інтертеорії фундаментальних концепцій науки до загального рівня наукової картини світу, то з'ясується, що, скажімо, в наш час існує кілька рівноправних картин світу, оскільки систематичний синтез квантової і релятивістської механіки ще не здійснено. Більше того, цілком закономірним стане вживання термінів «фізіологічна» чи «популяційно-біологічна» картина світу. Інакше кажучи, замість інтегральної системи, що результує підсумки наукового пізнання у масштабах всіх основних галузей знань, ми прийдемо до плюралізму автономних картин світу, тобто перекреслимо смисл самого поняття «картина світу».

Як зауважував В. І. Ленін, «картина світу є картина того, як матерія рухається і як *матерія мислить*»⁴. Тобто включає не тільки відображення неживої, але й живої природи та людину з її пізнанням. Зрозуміло, ніяка фундаментальна наукова теорія сама по собі не може претендувати на таку картину світу. Наукова картина світу задається не однією конкретно-науковою концепцією і навіть не природознавством загалом, а науковим світоглядом, на основі діалектико-матеріалістичного узагальнення даних конкретних наук. Це, проте, не виключає можливості її специфікації у вигляді природничонаукової картини світу як сфери міждисциплінарного синтезу в рамках природознавства, який відображає об'єктивну єдність природи. Про такий рівень систематизації природничонаукового знання і йтиметься у дальшому викладі⁵.

Особливим випадком організації природничонаукової картини світу є єдина конкретно-наукова картина світу. Вона визначається можливістю інтеграції основних фундаментальних концепцій науки як єдиної об'єднуючої теоретичної системи, що побудована за схемою теорії, тобто систематичного логічного виведення наслідків з прийнятих постулатів. Фактично — це ідеал природничонаукової картини світу, який ніколи ще повністю не здійснювався.

У принципі природничонаукова картина світу будується не як теорія і не як сукупність теорій, але за допомогою теорій. Це не послідовний ланцюг теорій, а своєрідна модельна реалізація (подання) фундаментальних проблем природознавства на відповідній філософсько-методологічній основі їх систематизації і уніфікації.

Природничонаукова картина світу не характеризується виділеною, логічно-однотипною для усіх її різновидів структурою. Вона скоріше аналогічна метатеорії, ніж теорії, тобто виступає фіксацією пев-

³ В такому значенні поняття «картина світу» використовував Г. Герц (див.: Герц Г. Принципы механики, изложенные в новой связи. М., 1959).

⁴ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 18, стор. 347.

⁵ Можливість фіксації цього рівня конкретизації наукової картини світу була розглянута П. С. Дишлевим (див. його статтю «Естественно-научная картина мира как форма синтеза знаний». Зб.: Синтез современного научного знания. М., 1973).

ного рівня розгляду об'єктів і певного типу знання. Хоча метатеорія і природничонаукова картина світу істотно відрізняються: перша у відповідних випадках є просто багатшою (у всіх значеннях цього терміна) галуззю порівняно з предметною областю і концептуально доповнює її, друга — завжди узагальнює і синтезує знання.

Природничонаукова картина світу передбачає екстраполяцію провідних принципів фундаментальних теорій природознавства та пов'язаних з ними понять пояснюючої частини цих теорій, а також методологічний апарат використання екстрапольованих принципів і понять для систематизації основних проблем природничонаукового пізнання. Ця систематизація реалізується через виділення загальної концептуальної схеми проблемного поля науки і пошук уніфікуючих моделей переходу від неї до пояснюючих засобів галузі знання, яка є лідером на даному історичному етапі. Відповідно природничонаукова картина світу складається з трьох частин: екстраполяційно-постулатної, проблемно-методологічної та модельно-уніфікаційної компоненти. Перша з них характеризує умови постановки проблем, що генералізовані до загальнонаукового рівня розгляду, друга — визначається завданнями формулювання проблеми єдності природничонаукового знання, третя — окреслює сферу моделей розв'язання цих проблем.

У природничонаукову картину світу входить не все наукове знання і навіть не усі загальні принципи його конкретних дисциплін. Для екстраполяційно-постулатної компоненти природничонаукової картини світу є характерним використання не просто загальних, але таких інтегральних принципів природознавства, які допускають лімітну для конкретно-наукового знання генералізацію. В цьому значенні, розкриваючи загальнонаукову генералізованість деяких принципів докласичної і класичної природничонаукових картин світу, Ф. Енгельс писав, що закон збереження енергії «є абсолютний закон природи»⁶, а К. Маркс, одночасно з вказівкою на всезагальність для розуміння природи закону тяжіння, підкреслював, що атомізм та його категорія «атом, щодо свого поняття, є абсолютна, суттєва форма природи»⁷.

В сучасній природничонауковій картині світу такими лімітно генералізованими постулатами виступають, наприклад, варіаційні принципи і принципи інваріантності (включаючи закони збереження, конкретні принципи відносності та симетрії); принцип необоротності локальних процесів (включаючи його екстраполяцію на еволюційні процеси); принцип дискретності станів, тобто сучасна форма атомізму, що поширена на аналіз дискретності дії та абстрактних станів у мікросвіті (елементарні частинки, кванти, віртуальні дискретні стани), в макросвіті (екситони, фонони, оперони, кодони, гени тощо), а також мегасвіті (фрідмони тощо); принцип близькодії (польової взаємодії) і деякі інші. З цими принципами пов'язані загальні природничонаукові поняття типу маси, енергії, негентропії, «стріли часу», багатомірного просторово-часового континууму (абстрактних просторів взагалі), стаціонарного дискретного стану, імовірнісних структур, зворотного зв'язку тощо; а також поняття про основні елементарні процеси від схоластичного і фінітного комбінаторного процесу (алгоритмічного типу) до самодетермінованого процесу та фундаментальних взаємодій (гравітаційної, електромагнітної, сильної, слабкої та найслабкішої).

Генералізація певних наукових принципів і понять у статусі постулатів і концептуальних схем природничонаукової картини світу ви-

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, стор. 502.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, стор. 49.

значається, з одного боку, завданнями теоретичного відтворення найпростіших і найзагальніших рівнів організації матерії, які допускають системний перехід до більш конкретних рівнів, з другого — деякою концепцією єдності науки, що асоційована з самою ідеєю формування картини світу в природознавстві. Ця концепція лишалася інтуїтивною на ранніх етапах розвитку класичної природничонаукової картини світу, оскільки тоді завдання інтеграції наукового знання уявлялося природним продуктом механістичного редуccionізму, зведення усіх форм руху матерії до механічної. Але вже у ХІХ ст. таке завдання потребувало спеціального методологічного обґрунтування, про що свідчать праці Г. Герца, Л. Больцмана та інших учених. Тим більш складною, що потребує спеціального теоретичного розгляду, виступає проблема єдності науки в сучасній природничонауковій картині світу, формування якої ще не завершено.

В сучасних умовах концепція єдності науки розробляється у різних ракурсах від загальнофілософського до конкретно-наукового. У філософському значенні вона спирається на загальні принципи діалектико-матеріалістичного світогляду, на аналіз загальних форм руху матерії, використання лєнінської вказівки про єдність принципу розвитку і принципу всезагального зв'язку явищ, яка дозволяє поєднувати теоретичний синтез наук на основі виведення одних форм руху з інших з логічним аналізом їх взаємозв'язку (класифікацією наук)⁸.

У межах прикладної, конкретної наукової методології концепція можливості єдності науки почала інтенсивно розроблятися з 50-х років нашого століття, коли Л. Берталанфі була здійснена спроба узагальнення природничонаукового знання на основі теорії систем. Цей напрям, збагатившись деякими ідеями кібернетики, нині посилено розробляється деякими вченими на базі використання теорії інформації і дослідження операцій, принципів аналогового моделювання та аналізу ізоморфних відповідностей у функціонуванні різноманітних систем та ін.⁹ У більш спеціальних аспектах теорія можливості єдності галузей природничонаукового знання досліджується в руслі використання ідей так званої бурбакізації науки в зв'язку з теорією абстрактних структур і абстрактних просторів¹⁰, а також в руслі ідей теорії симетрії¹¹.

Спроба побудови спеціально науковими засобами конкретної моделі інтеграції основних фундаментальних систем сучасного природознавства чи так званої теорії можливості єдності науки здійснена останнім часом відомим фізиком К. Ф. Вайцзекером¹². Виходячи з стихійно-діалектичної ідеї про базисне значення принципу розвитку, він зробив спробу створити логіку часових висловлювань як засобу уніфікації п'яти фундаментальних природничонаукових теорій: квантової і релятивістської механіки, статистичної термодинаміки, теорії елементарних частинок і космології.

Оскільки ця часова логіка формулюється в термінах теорії імовірностей, К. Вайцзекер вважає, що на її основі може бути збудована абстрактна квантова механіка як аксіоматична теорія емпіричних імо-

⁸ Характерним прикладом такого підходу є праці Б. М. Кедрова (наприклад, див.: Кедров Б. М. Предмет и взаимосвязь естественных наук. М., 1967) и В. Холлічера (див.: Холлічер В. Природа в научной картине мира. М., 1960).

⁹ Див., наприклад, зб.: Общая теория систем. М., 1966.

¹⁰ Див.: Кулаков Ю. И. Элементы теории физических структур. Новосибирск, 1968; Акчурин И. А. Некоторые закономерности развития знания. Зб.: Синтез современного научного знания.

¹¹ Вигнер Е. Этюды о симметрии. М., 1972.

¹² Див.: Weizsäcker C. F. Die Einheit der Natur Studien. München, 1972.

вірностей. Одержана теорія статистичного опису змін об'єктів природно пов'язується з статистичною термодинамікою. В результаті, з'являється деяка об'єднувальна теоретична концепція, фінітне трактування якої допускає можливість виведення з неї теорії відносності, космологічних принципів та теорії елементарних частинок. З другого боку, як гадає К. Вайцекер, абстрактна квантова механіка як теорія емпіричних імовірностей інтегрується з кібернетикою. А через біологічну інтерпретацію кібернетичних процесів відкривається перспектива поширення абстрактної квантової механіки на предметні області наук про живу природу.

Специфіка цієї, як і інших, концепцій єдності науки в сучасному природознавстві полягає в тому, що вона будується не за принципами механістичного редуціонізму, зведення одних форм руху матерії до інших, простіших, а визначається завданням їх сукупного опису та синтезу через підведення під більш загальну форму. Ця особливість синтезу знання в сучасній природничонауковій картині світу передбачає ідею багаторівневості форм організації матеріальної дійсності і, відповідно, можливість встановити для будь-якого класу об'єктів загального, інтегруючого конкретні рівні його розгляду, горизонту.

На основі уявлення певної рівневої градації предметних областей різних наук концепція єдності науки сприяє підбору базових понять картини світу в природознавстві таким чином, щоб ці поняття були інваріантні відносно максимально широкої сфери переходів з одного рівня на інший. Тому, скажемо, в сучасну природничонаукову картину світу не входить як базове поняття уявлення про матричний біохімічний синтез (незважаючи на усю його універсальність у сфері живої природи), але, проте, використовуються як базові поняття негентропії, імовірнісної структури, стаціонарного дискретного стану та ін. Вони не тільки характеризують відповідні сфери фізичних об'єктів, але і виступають засобом формування понять, що належать до об'єктів інших сфер. Так, поняття негентропії характеризує не тільки міру впорядкованості у термодинаміці, але і виявляється фізичним еквівалентом інформації; імовірнісна структура — оптимізує уявлення про поведінку складних динамічних систем (включаючи біологічні об'єкти), поняття дискретного стану — описує канонічну форму конкретно-наукового аналізу подій.

Ці поняття і дозволяють, з одного боку, описувати рівень субатомних процесів (де імовірнісна структура характеризує хвильову функцію як інформацію про стан об'єктів, а стаціонарні дискретні стани — їх квантові властивості). З другого боку, через перехід до рівня квантової хімії вони зберігають своє значення для опису статистичного механізму біологічних мутацій, інформаційних аспектів генетики, дискретної концепції еволюційних процесів взагалі. Зрозуміло, згаданий приклад не означає, що з кількох базових понять природничонаукової картини світу може бути логічно виведена багатоманітність більш конкретних понять спеціальних галузей науки.

Природничонаукова картина світу не будується за лінійними схемами логічного слідування. Вона характеризується своєю рідною мотиваційно-рівневою схемою організації свого змісту. Це означає, що природничонаукова картина світу визначається в межах понять, які інваріантні переходам з предметного рівня однієї конкретної науки (чи наук) на інший тощо. Базові поняття, які зберігаються під час таких переходів, ідейно мотивують зв'язок з попереднім рівнем, але потребують введення додаткових положень нової галузі. В результаті, вимальовується певна каскадна схема організації матеріалу на вищих

поверхах систематизації знання, коли на центральний «стовбур» базових понять картини світу немов би нарощують «гілки» додаткових положень, що необхідні для переходу від теоретичного уявлення одного рівня організації природи до іншого. Обґрунтування цих переходів з одного рівня на другий та проблем, що виникають під час таких переходів, фіксується у другій складовій частині природничонаукової картини світу — її проблемно-методологічній компоненті.

Ця компонента виражає певний філософський метод, як визначальне, центральне начало усієї систематизації знання на рівні картини світу. Сам характер здійснення синтезу знання в природничонауковій картині світу визначається відповідними філософськими методологічними установками. Редукційний спосіб синтезу наук за допомогою зведення всієї різноманітності явищ природи до однієї форми їх механічного уявлення був притаманний метафізичній методології усвідомлення картини світу класичного природознавства. Способи синтезу знань в картині світу сучасного природознавства пов'язані з діалектичною методологією як всезагальним методом розвитку сучасної науки та систематизації її даних.

Філософський метод безпосередньо стосується постановки та розв'язання таких фундаментальних проблем будь-якої картини світу, як: 1) наукове подання фізичної реальності (конкретного втілення принципу об'єктивності); 2) питання про типи каузальних схем пояснення цієї реальності (принцип причинності) і 3) прийняття засад класифікації об'єктів, критеріїв ототожнення та розрізнення ситуацій (принцип класифікації); 4) питання виділення відношень та систем об'єктів, що мають статус всезагальності (принцип узагальнення). Способи розв'язання цих питань у різних картинах світу потребують усвідомлення певних філософських категорій.

Уявлення реальності і, відповідно, втілення принципу об'єктивності в природознавстві пов'язане з усвідомленням на рівні науково-теоретичного мислення категорій «матерія», «субстанція», «буття», «простір», «час», «дискретність», «безперервність», «взаємодія» та ін. Даючи абстрактне членування предметних галузей науки, ці категорії, проте, по-різному реалізуються в конкретних поняттях різних природничонаукових картин світу. Наприклад, у картині світу класичного природознавства був прийнятий субстанційно-речовий підхід до фізичної реальності, згідно з яким просторовий континуум вважався лише вмістищем ефірної «матерії» і не характеризувався субстанційним буттям. Невипадково, натурфілософія, починаючи від Демокріта і кінчаючи Гегелем, кваліфікувала порожній простір як онтологічне «ніщо», чи «небуття». Лише в сучасній природничонауковій картині світу метрика просторово-часового континууму набула фізичного смислу і почала розглядатися як еквівалент поля гравітаційної взаємодії.

Важливе методологічне значення має для формування природничонаукової картини світу проблема критеріїв ототожнення та розрізнення пізнавальних ситуацій і асоційована з нею група категорій тождності, різниці, сутності, явища, руху та ін.

Відношення рівності як критерій ототожнення і розрізнення ситуацій лежить не тільки в основі вимірювання, але і в основі усякого узагальнення, абстракції, тобто в основі розвитку будь-якого знання. Теоретико-групове трактування відношення рівності дозволило, наприклад, в сучасній фізиці і математиці визначати різні наукові теорії через введення відповідних груп перетворень. З цього боку сучасна природничонаукова картина світу зводить у еквівалентні класи такі групи об'єктів, які в класичному природознавстві вважалися істотно

відмінними. В сучасній науці була показана еквівалентність усіх інерціальних систем відліку, тобто відсутність привілейованої системи фіксації інерціального руху. Виявилось також, що прискорений рух у гравітаційному полі та рух по інерції можуть бути за певних умов нерозрізненими. Була розкрита також нерозрізненість мікрочастинок того самого сорту, тобто неможливість їх індивідуалізації.

Відомо також, якою істотною для формування сучасної природничонаукової картини світу була група категорій, що пов'язана з принципом причинності: «необхідність», «випадковість», «причина», «наслідок», «можливість». Перехід від тлумачення каузальних схем пояснення явищ в термінах лише необхідності (динамічний детермінізм) до їх усвідомлення у термінах можливості і випадковості (статистичний детермінізм) був важливим чинником розкладу класичної природничонаукової картини світу.

Не менш істотною для конститування картини світу на різних історичних етапах розвитку природознавства є проблема виділення всезагальних, в межах пізнання природи, відношень та систем об'єктів. Ця проблема також має чітку категоріальну визначеність. Наприклад, у класичному природознавстві всезагальність пов'язувалася з категоріями абсолютного, вічного та безконечного. Відповідно всезагальність просторово-часових характеристик ототожнювалася з поняттям абсолютного простору та часового атрибуту вічності, що є характерним для спостережуваного всесвіту. Проте в сучасній природничонауковій картині світу всезагальність виявилася діалектично пов'язаною з одиничністю та особливістю. Простір та час стали відносними, залежними від руху матеріальних систем. Тим самим втратило смисл поняття абсолютного простору та єдиного, для усіх відмінних рухомих систем, часу. Єдиний для всього Всесвіту вічний плин часу став наближеним уявленням¹³.

Отже, розв'язання фундаментальних проблем природничонаукової картини світу, які пов'язані з конкретним втіленням принципів об'єктивності, причинності, узагальнення та класифікації об'єктів, асоціює найважливіші категорії пізнання дійсності. Ці категорії утворюють у рамках наукової картини світу своєрідну матрицю рубрикації та систематизації конкретних природничонаукових понять. Власне, віднесення усіх видів конкретних просторів, взаємодій, рухів, каузальних схем, принципів рівності та розрізнення до відповідних категорій простору, взаємодії, руху, причинності, тотожності і виступає як проблема категоріального синтезу, чи узагальнення конкретної багатоманітності понять у загальні категоріальні роди буття. Інакше кажучи, в конкретно-науковій картині світу відбувається своєрідне стягування її понять у єдину узагальнену концептуальну сітку категорій, що є опредмечені в природничонаукових уявленнях. Ця концептуальна сітка і створює логічний каркас знання, що узагальнене в систему природничонаукової картини світу.

Таке узагальнене знання припускає вже модельне подання, яке пов'язує загальні концептуальні схеми картини світу з описовими засобами певної науки, яка є лідером на певному етапі. В результаті здійснюється уніфікація мови опису предметного поля природничонаукової картини світу, тобто єдність її виражальних засобів. Це завдання і визначає функції третьої складової частини природничонаукової картини світу — модельно-уніфікуючої компоненти.

¹³ Див.: Кузнецов Б. Г. Принципы классической физики. М., 1958, стор. 5.

Уніфікуючі моделі не є такими сталими конструкціями, як природничонаукова картина світу. Вони залежать від її розвитку, входування нового наукового матеріалу, становлення нових інтертеоретичних програм наукового дослідження, які безперервно збагачують картину світу новими проблемами. Тому для однієї системи наукової картини світу, точніше, для різних фаз її розвитку можуть бути властиві різні уніфікуючі моделі.

Для докласичної (античної) картини світу, яка систематизувала перші, початкові спроби природничонаукового пізнання в натурфілософській формі, характерною уніфікуючою моделлю світу був образ сполучень та перекомбінацій так званих чотирьох «стихий» чи елементів: вогню, повітря, води та землі. За його допомогою і здійснювався погляд на світ, що був виражений словами Емпедокла: «Є лише суміш одна і розміщення суміші тої»¹⁴. Значення такої моделі полягало в ідеї синтезу картини світу не з без'якісних елементів, а з речей, які мають усю повноту атрибутивних характеристик. Навіть атомізм в його демокритівській інтерпретації використовував образи «стихий» як типові класифікації, оскільки вважалося, що атоми вогню відрізняються від атомів землі та ін.

Модель «стихий» відповідала рівню розвитку знання, який визначався пізнанням категорій явища. Водночас вона дозволяла поєднати спробу класифікації об'єктів докласичної картини світу за якісними предикатами з концептуальною мовою натурфілософської космології, яка була провідним в античній науці напрямом природничонаукових досліджень. Цей зв'язок моделі стихій з натурфілософською системою світу зберігся у європейській науці аж до Гегеля, який вбачав у них «всезагальні природні існування»¹⁵.

Уніфікуючою моделлю першої фази розвитку класичної природничонаукової картини світу був образ годинника, як канонічного зразка функціонування природи і її теоретичного пояснення. «В епоху Відродження і навіть протягом наступних століть,— пише Д. Я. Стройк,— годинник розглядався як модель Всесвіту. Це істотно впливало на розвиток механічної концепції світу»¹⁶. Образ годинника як моделі функціонування природи та її пояснення відповідав розвитку природничонаукового знання на рівні засвоєння механічної причинності та описовим можливостям мови кінематики.

Становленню концептуальної системи динаміки у класичній природничонауковій картині світу і категоріальній визначеності природничонаукового знання в предикатах просторового опису взаємодії матеріальних тіл відповідала модель сонячної планетарної системи, як образу дії центральних сил. Ця модель розглядалася не тільки як астрономічний образ, але і як засіб опису взаємодії будь-яких дискретних об'єктів. У природознавстві XVIII ст., як відзначає А. Пуанкаре, повсюдно використовувалася імітація законів небесної механіки.

Для вищої фази розвитку природничонаукової картини світу була характерна уніфікуюча модель гідродинамічних образів (наприклад, «хвилі» та «поток», який Д. Максвелл ототожнював з вектором) з властивими їй предикатами безперервності, безконечності, динамічності, близькодії. На основі цієї моделі явища природи пояснювалися через введення особливих «ідеальних рідин» (теплороду, ефіру тощо) та їх універсальних характеристик.

¹⁴ Див.: Додаток до кн.: Лукрецій Кар. О природе вещей, т. 2. М., 1947, стор. 664.

¹⁵ Див.: Гегель. Соч., т. 2, М.—Л., 1934, стор. 141.

¹⁶ Стройк Д. Я. Краткий очерк истории математики. М., 1964, стор. 114.

Гідродинамічна модель була базою розвитку не тільки для самої гідродинаміки, але й термодинаміки, механіки хвильових процесів (оптика, акустика), теорії пружності та динаміки суцільних середовищ, космогонії (небулярна теорія), еволюціонізму в геології (теорія рідкої Землі) і біології (ламаркістський принцип безперервності еволюційного процесу). Водночас вона дозволяє пов'язати концептуальну сітку вищої фази розвитку наукової картини світу в класичному природознавстві з описувальними засобами лідируючої в ньому науки — електродинаміки.

Нарешті, в сучасній науковій картині світу вимальовується нова уніфікуюча модель, що пов'язана з кібернетичним образом стохастичного автомата. Цей кібернетичний образ необов'язково реалізується як уявлення про матеріальний механізм; він може стосуватися також уявлень про абстрактний стохастичний автомат. Принципові можливості такого абстрактного автомата і визначають уніфікуючу здатність вказаної моделі. А вона досить потужна. Адже абстрактні стохастичні автомати можуть моделювати навіть мислення, а разом з ним і риси самого природничонаукового пізнання.

Уніфікуючі кібернетичні образи в сучасному природознавстві спираються на певну універсалізацію уявлень про механізм. Причому як механізм чи машина може розглядатися усяка система, яка виявляє ту чи іншу регулярність поведінки. З цього погляду механізмами виступають і атоми, і зоряні системи. Невипадково Н. Вінер висунув ідею кібернетичної перебудови квантової механіки. Оскільки усе те, що ми можемо побудувати, оголошується машиною (а побудувати реально, чи на шляхах математичного моделювання можна більшість об'єктів сучасної науки), образ стохастичного автомата асоціюється з одним із основних догматів сучасного природознавства — ідеєю математичності природи. Вважається, що аналогічно тому, як математика ідеально творить фізичні світи, якийсь онтологічний математичний механізм (типу стохастичного автомата) керує еволюцією атомів, зір, Всесвіту.

Інакше кажучи, кожен об'єкт можна уявити як продукт регулярної поведінки певного механізму. А це і собі приводить до уявлення про всезагальність конструктивно-технологічного підходу, яке є типовим породженням науково-технічної революції. Вважається, що подібно до того, як генотип та пов'язана з ним генетична інформація, що закладена в яйці, породжує біологічний організм, так і стохастичний автомат, якщо закласти в нього інформацію про вихідний стан Метагалактики, за певних умов (наявність речовини, енергії тощо), зміг би у принципі змоделювати процес самостворення Всесвіту.

В уявленнях, що пов'язані з модельним образом стохастичного автомата, нема, однак, нічого механістичного. Вони зумовлені прагненням до вивчення не речей самих по собі, а породжуючих їх механізмів. Скажемо, замість феноменологічного опису дуба у сформованому вигляді намагаються дослідити в жолуді генотип дуба. З теоретичного боку такий підхід наближається до ідеї К. Маркса — виходити в методології науки з аналізу первинної «клітинки», з якої логічно б випливала система дослідження.

Уніфікуюча модель, що пов'язана з кібернетичним образом стохастичного автомата, відповідає принципам діалектичної методології пізнання. Водночас вона є опосередковуючою ланкою між сучасною науковою картиною світу і описовими засобами кібернетики, яка висувається в наш час на передній план науково-технічного прогресу.

Пов'язуючи наукову картину світу з передовими напрямками наукового прогресу, уніфікуючі моделі стають варіабельними елементами картини світу в природознавстві. Варіабельність цих моделей виражає функціонування природничонаукової картини світу, як змінюваних систем знання.

Категоріальна визначеність таких змін у природничонауковій картині світу — це проблема філософського методу, як загального засобу оформлення і усвідомлення змісту наукового пізнання. Відповідно філософський метод виступає формою функціонування природничонаукової картини світу як системи знання.

* * *

Картина мира представляет собой совокупный продукт науки как формы общественного сознания, отражающей действительный мир не только в пределах отдельных форм движения материи, но и на уровне их объективного единства. Соответственно дифференциации науки и формам ее интеграции «картина мира» раскрывается в четырех взаимосвязанных аспектах. Они репрезентованы понятиями: «научная картина мира», «единая конкретно-научная картина мира», «естественнонаучная картина мира», «физическая картина мира». Последнее подразделение является специальным понятием физической науки и не может претендовать на достаточно широкое методологическое использование. Фактически, различные физические картины мира являются интертеориями соответствующих фундаментальных концепций физики. Но научная картина мира задается не одной какой-либо наукой и даже не естествознанием в целом, а научным мировоззрением, на основе диалектико-материалистического обобщения данных конкретных наук.

Научная картина мира в своей естественнонаучной спецификации строится не как логическая система конкретных теорий, а как своего рода модельная реализация (представление) фундаментальных проблем естествознания на определенной философско-методологической основе их систематизации и унификации. Она формулируется путем выделения общей концептуальной схемы проблемного поля науки и поиска унифицирующих моделей перехода от нее к объясняющим средствам, лидирующей на данном историческом этапе отрасли знания.

Естетичне почуття в структурі переконань

Формування наукового світогляду — одна з важливих передумов комунізму. Як зазначив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії тов. Л. І. Брежнев, «сила нашого ладу в свідомості мас. І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»¹.

У світогляді, що на рівні індивідуальної свідомості являє собою систему переконань, знань, ідей, уявлень, переживань, ідеалів, відображується дійсність відповідно до життєвих цілей людини. Формується світогляд в процесі практичного життя і опанування надбань культури. Знання про природу, суспільство, людину набувають світоглядного значення тоді, коли стають переконаннями і мотивами людської діяльності.

До структури переконань дослідники включають знання, ідеї, суб'єктивне визнання їх істинності, відповідність знань та ідей потребам та інтересам переконаного, усвідомлення їх необхідності для суб'єктивної діяльності, повне злиття знань та ідей з почуттями². В усвідомленні процесу переходу знань та ідей у переконання виняткового значення набуває їх злиття з почуттями. «...Ідеї.., — писав К. Маркс, — які оволодівають нашою думкою, підпорядковують собі наші переконання і до яких розум приковує нашу совість, — це узи, з яких не можна вирватись, не розірвавши свого серця, це демони, що їх людина може перемогти, лише підкорившись їм»³.

У цій статті ми розглянемо місце естетичного почуття в структурі переконань, його практичну природу і зумовлені нею змістові функції естетичних почуттів: пізнавальну, ціннісну, виховну. У радянській філософській літературі достатньо аргументовано висвітлюється питання про відмінність між емоціями і почуттями. Емоції розглядаються як елементарні переживання, пов'язані з задоволенням чи незадоволенням основних утилітарних потреб, які сприяють збереженню структурної цілісності організму і забезпеченню постійності його життєво-важливих функцій. Емоції у такому розумінні притаманні як тваринам, так і людині. Їх природа зумовлюється успадкованою, інстинктивною (безумовнорефлекторною) діяльністю. Порівняно з емоціями почуття розглядаються як якісно більш висока форма емоційного відображення дійсності, властива лише людині як суспільній істоті. Почуття пов'язані зі свідомою діяльністю особи в конкретно-історичних обставинах.

Суб'єкт завжди виступає елементом певної соціальної системи. Спосіб його «входження» в цю систему характеризує його як особистість, являє собою конкретне вираження сутності людини, тобто певним чином реалізовану інтеграцію в даному індивіді соціально-значу-

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

² Василенко В. Л. Людина і світогляд. К., 1974, стор. 112.

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, стор. 112.

щик рис, що відображують суть даного суспільства. Останнє формує певні здібності людини до естетичного почуття, його змістову сутність, а також критерії естетичних переживань, як певної людської здібності.

Найважливішою характеристикою почуттів є переживання, що має дві протилежні градації — позитивну і негативну, або задоволення і незадоволення. Єдність цих переживань і можна вважати, на наш погляд, естетичним переживанням, або естетичним почуттям. Поділ почуттів за предметною ознакою можна відобразити так: естетичне почуття, викликане явищами природи, суспільного оточення, різновидами творчої праці, формами суспільної свідомості тощо. Естетичні почуття за соціальною активністю, незалежно від знака (позитивне, негативне) поділяються на стенічні (спонукають особу до суспільно значущої діяльності і підвищують її активність) і астенічні (знижують суспільно значущу активність особи, гальмують її діяльність).

Зародження і генезис естетичних почуттів зумовлюється практичною діяльністю, працею загалом. У праці можна виділити дві сторони: конкретно корисна праця і її продукт для безпосереднього споживання, а також праця, як універсальна вільна творчість, в процесі якої предметно втілюється все багатство людських сил і здібностей. Обидві сторони, і особливо друга, немислимі поза естетичними почуттями. Завдяки цьому естетичні почуття відрізняють людину від тварини, яка «... виробляє лише те, в чому безпосередньо має потребу вона сама, або її маля; вона виробляє однобічно, тоді як людина виробляє універсально; вона виробляє лише під владою безпосередньої фізичної потреби, тимчасом як людина виробляє навіть будучи вільною від фізичної потреби, і в справжньому значенні слова тільки тоді й виробляє, коли вона вільна від неї; тварина виробляє тільки саму себе, тоді як людина відтворює всю природу... Тварина формує матерію тільки відповідно до мірки і потреби того виду, до якого вона належить, тоді як людина вміє виробляти за мірками всякого виду і всюди вона вміє прикладати до предмета відповідну мірку; через це людина формує матерію також і за законами краси»⁴.

Творча діяльність за «законами краси» виступає як універсальний розвиток людських здібностей і обдарувань, які практично реалізуються індивідом у матеріально-виробничій діяльності і у всіх інших видах і сферах життєдіяльності суспільства. У цій творчості, за Марксом, поєднуються дві «міри» — об'єктивна міра будь-якого предмета, процесу, явища, що підлягає перетворенню з боку людини, і міра об'єктивно досягненого в дану історичну епоху ступеня розвитку творчо-сутнісних сил людини, що залежать від її духовного розвитку, в тому числі й від високого рівня розвитку естетичних почуттів.

Однією з визначальних умов розвитку естетичного є всебічний розвиток людини у праці. Але тут виникає питання: оскільки в праці об'єктивно закладена можливість естетичної творчості, можливість предметної реалізації універсальних людських творчих сил, то чи збігаються повністю праця й краса, чи слід вбачати у будь-якому продукті праці одночасно й певні зразки краси. Зауважимо, по-перше, що до краси має відношення лише така праця, в якій максимально матеріалізувалися загальні творчі сили і в якій ця матеріалізація здійснена як вільна і всебічна предметна діяльність людини. По-друге, і це найголовніше, трудову діяльність людини слід брати у кон-

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, стор. 526—527.

кретно-історичному розрізі, з урахуванням відношення праці й краси в кожен історичну епоху. Адже щоб праця піднялася на рівень естетичної творчості, треба передусім подолати матеріальну і духовну убогість людини, звільнити її з-під гніту експлуатації. Необхідно також, щоб трудове життя людини не було лише засобом задоволення однієї потреби— потреби у підтриманні суто фізичного існування; праця має задовольняти духовні потреби особи, сприяти їх максимальному розгортанню і розвитку. Це може статися лише тоді, коли праця перетворюється у необхідну духовну потребу. Таку можливість надає людині комуністичне суспільство, в якому вона всебічно утверджує себе в праці і в спілкуванні з іншими людьми.

Уявімо, писав К. Маркс, що «ми виробляли б по-людському». У такому випадку кожний із нас в процесі свого виробництва подвійно утверджував би і самого себе й іншого.

1. Я в своєму виробництві *опредмечував би мою індивідуальність, її своєрідність, і завдяки цьому під час діяльності я насолоджувався б індивідуальним виявом життя, а в спогляданні створеного предмета відчував би індивідуальну радість від усвідомлення того, що моя особа виступає як предметна, чуттєво-споглядувана, і тому безперечна сила.*

2. У твоїй насолоді (естетичній.— І. З.) або твоєму споживанні мого продукту я б безпосередньо насолоджувався свідомістю того, що моєю працею задоволена людська потреба, *опредмечена людська сутність, і що тому створено предмет, який відповідає потребі іншої людської істоти.*

3. Я був би для тебе посередником між тобою і родом і усвідомлювався б і сприймався б тобою як доповнення твоєї власної сутності, як невід'ємна частина тебе самого, і тим самим я усвідомлював би самого себе ствердженням в твоєму мисленні і в твоїй любові.

4. У моєму індивідуальному життєвому вияві я безпосередньо створював би твій життєвий вияв, і, отже, в моїй індивідуальній діяльності я безпосередньо створював, стверджував би і здійснював би мою істинну сутність, мою *людську, мою суспільну сутність.*

Кожний з продуктів, які ми виробляємо, був би дзеркалом, з якого наша сутність променисто сяяла б назустріч самій собі⁶.

В розвинутому соціалістичному суспільстві здійснюється всебічний перехід праці в необхідну потребу існування, суспільного самоствердження людини, і завдяки цьому— в основний чинник естетичної насолоди. Це пов'язано з тим, що в особі соціалістичного суспільства формується комуністичний світогляд, її знання основних принципів соціалістичного співжиття перетворилось у особисті переконання. Зміна об'єктивного змісту праці в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму зумовлює те, що сама праця, як суспільно корисна діяльність, стає найважливішим джерелом формування комуністичного світогляду і естетичного почуття.

Естетичні почуття завжди практично зорієнтовані і, маючи соціальну зумовленість, мають в собі нормативно-регулюючі моменти. Ними, зрозуміло, не вичерпуються змістові функції естетичних почуттів, але вони є основними і суттєвими в світоглядних переконаннях людини.

Щоб зрозуміти регулятивну природу естетичної почуттєвості, важливо відзначити такі обставини: вона виступає ціннісним відношенням до світу; є вираженням активності людської свідомості; має

⁶ Див.: Маркс К. Заметки по поводу книги Джемса Миля. «Вопросы философии», 1966, № 2, стор. 126.

змістову цінність лише в суспільно корисній практичній діяльності; формує моральні норми поведінки і через них виявляється. Названі обставини, з погляду критеріїв комуністичного суспільства, характеризують особливості комуністичного світогляду. Тому естетична почуттєвість стає в соціалістичному суспільстві орієнтиром і регулятором діяльності мільйонів людей, широких мас трудящих, передусім в такій важливій, вирішальній сфері суспільного життя, як праця.

Естетична почуттєвість людини в соціалістичному суспільстві найповніше матеріалізується у принципах морального кодексу будівника комунізму, який свідчить про зрілість соціалістичної суспільної свідомості. На основі комуністичного ідеалу воедино зливаються естетичне почуття і моральна цілеспрямованість особи. В цьому зв'язку особливе значення має положення В. І. Леніна, висловлене на III з'їзді комсомолу: «Треба, щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі»⁶.

Моральний чинник є одним з важливих засобів людської активності, в тому числі й естетичної почуттєвості. І чим вища моральна цінність людини, тим вищою і значнішою стає вона сама. Якою б не була розвиненою людина фізично, інтелектуально й естетично — ці її риси будуть суспільнозначущими лише тоді, коли виражатимуть моральну переконаність соціального спрямування. З цього приводу К. Маркс писав, що «коли людина працює тільки для себе, вона може, мабуть, стати знаменитим ученим, великим мудрецем, прекрасним поетом, але ніколи не зможе стати справді досконалою і великою людиною»⁷. Отже, залежно від того, як розуміє людина смисл свого життя, як впливає це розуміння на її діяльність, виявляється суспільна значущість її індивідуальності. Водночас моральна переконаність зумовлюється естетичною почуттєвістю.

Важливого значення почуттям у формуванні переконань людини надавав свого часу видатний російський педагог К. Д. Ушинський. Одного розуму, підкреслював він, недостатньо, щоб бути морально вихованою людиною. Ушинський вважав, що людину стверджують найбільш повно в моральних учинках почуття. «Ніщо — ні слова, ні думки, ні навіть учинки, мотиви яких не відомі спостерігачеві, не виражають так яскраво і правильно нас самих і наше відношення до світу, як наші почуття: у них відчувається характер не окремої думки, не окремого рішення, а всього змісту нашої душі»⁸.

У моральному переконанні воедино злиті інтелект і почуття. В даному разі важливо розрізнити переконання від знання, бо в практиці педагогічної діяльності ці поняття часто ототожнюються. Хоч переконання і виникає на основі знання, але воно не обмежується знаннями. Знання — це передусім результат узагальнення суспільної практики людства, наслідок пізнавальної діяльності поколінь. Переконання ж притаманне лише індивідуальній свідомості і не існує поза своїм конкретним носієм — суб'єктом, а тому виявляється найбільш повно в естетичному почутті і волі людини, які, безперечно, формуються і розвиваються на основі праці і знань. Для того, щоб наявне об'єктивно істинне знання перетворилося у переконання, потрібні певні «каталізатори». Тоді це знання стає для особи «своїм», «внутрішнім» і набуває суб'єктивної значущості у діяльності. Одним

⁶ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 41, стор. 294.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, стор. 4.

⁸ Ушинський К. Д. Человек как предмет воспитания. Соч., т. 9, М., 1950, стор. 117.

з таких «каталізаторів» може бути естетичне почуття, за допомогою якого знання перетворюється у «власну натуру» людини⁹. Почуття переконання означає тверду впевненість в істинності власної поведінки особи, її дій і вчинків. «Коли в людини є дійсно які-небудь переконання,— писав Д. І. Писарев,— тоді ні жаль, ні повага, ні дружба, ні любов, ніщо, крім відчутних доводів, не може похитнути або змінити в цих переконаннях жодної найменшої подробиці»¹⁰. У цих словах чітко фіксується необхідність переконань у житті людини, їх практична та почуттєва зумовленість, діалектична єдність у них логічних та почуттєвих начал.

Естетичні почуття формуються і матеріалізуються в процесі праці, яка опосередковує генезис естетичних почуттів, їх практично перетворювальну здатність «за законами краси» в практичний цілеспрямований процес життєдіяльності людини. Водночас ця здатність є передумовою естетичного «дозрівання» людини і формування її етичних переконань, необхідних для спілкування з іншими людьми. Саме тому в марксистській естетиці об'єкт і суб'єкт естетичного переживання розглядається у нерозривному зв'язку з матеріальною практичною діяльністю. Практика розкриває перед людиною нові якості, зв'язки властивості обставин, що стають для людини естетичними, тобто прекрасними чи потворними, піднесеними чи низькими, трагічними чи комічними. «... Вся людська практика,— писав В. І. Ленін,— повинна ввійти в повне «визначення» предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині»¹¹. Слід підкреслити, що це повністю відноситься і до естетичних почуттів, що не тільки зумовлюються практичною діяльністю, але й будучи її необхідною структурною складовою, активізують практичну дію людини.

Естетичні почуття уособлюють в собі діалектичну єдність суб'єкта і об'єкта, що досить переконливо доводить В. П. Іванов, досліджуючи проблему естетичного¹². Щоправда, ми не поділяємо думку автора щодо існування «естетичної свідомості». Та й сам автор, як ми гадаємо, відходить від такої постановки питання, розгортаючи доказ проблеми без зіставлення філософського, естетичного, морального розуміння свідомості. Через глибоке теоретичне осмислення категорії «естетичне відношення» він, на нашу думку, доводить практично-досвідні передумови естетичних почуттів та їх вияв у різних видах людської життєдіяльності.

Естетичні почуття відіграють велику роль у соціально-активній поведінці особи. Соціальна активність виражається в творчому виконанні суб'єктом заданих йому системою суспільних відносин функцій, коли він відповідно здійснює ту чи іншу діяльність. Індивід виявляє себе в якості трудівника, суспільного діяча, сім'янина тощо, спираючись на минулі досягнення в тій чи іншій сфері діяльності, засвоюючи окремі види соціальної дії в процесі освіти, навчання, виховання. Якщо цей вияв не приносить індивідові естетичне самоствердження, то він не виявляє справжньої активності. Тому естетичне самоствердження виступає важливим чинником соціальної активності особи.

Відомо, що активність людини і її поведінка завжди детерміновані соціальними умовами її життєдіяльності. Однак людина відносно самостійна у своїй поведінці, бо впливи середовища опосередковують-

⁹ Белинский В. Г. Собр. соч. в трех томах, т. 3, М., 1948, стор. 798.

¹⁰ Писарев Д. И. Соч. в четырех томах, т. 3, М., 1956, стор. 24.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 42, стор. 280.

¹² Іванов В. П. Практика і естетична свідомість. К., 1971, стор. 7—34.

ся внутрішньою її структурою, в зв'язку з чим ціннісні орієнтації мають значну вибірковість і можливість їх реалізації з отриманням відповідної естетичної насолоди. Коли ж цього не відбувається, то і діяльність, і поведінка людини набувають ознак невизначеності, байдужості.

Естетичне переживання має подвійне вираження. Воно виявляється як безпосереднє інтенсивне почуття, яке охоплює всю життєдіяльність людини. Водночас має і предметну спрямованість, тобто відображується у свідомості як образ реальної дійсності. Пов'язане це з тим, що у житті людини, класу, суспільства встановлюється певний необхідний зв'язок між різними предметами і почуттями, тобто кожний предмет має певний комплекс почуттєво-значущих властивостей. І ці властивості закріплюються в предметі на основі тієї змістової діяльності, яка має життєве значення для суспільства, класу, індивіда. Саме в такому розумінні створюється естетична орієнтація, естетична установка на предмет.

Соціальна зумовленість естетичного переживання полягає в тому, що воно акумулює в собі досвід соціальних відносин, що склався і закріпився як стійкі ціннісні орієнтації і становить специфічну програму соціальної поведінки людини. В цьому разі об'єкт естетичного відношення слід розглядати як результат специфічної діяльності людини, що своєю формою і змістом відображує необхідність зв'язку між предметним світом і людиною.

Сприймай предмет, що естетично впливає на людину, повинен мати для людини суттєвий прямий чи опосередкований життєвий інтерес; потрібно, щоб через відображуваний предмет людина могла пов'язати своє власне життя, свою індивідуальність з життям всього суспільства, класу чи певної соціально-психологічної спільності людей.

Це є основою матеріалізації дійсності в існуючих предметах природи, а також виражає принцип індивідуалізації предмета в діяльності людини як суспільної істоти. Останнє є разом з тим і тією сферою, де «природний» зміст предмета пов'язується з його суспільним змістом. В єдності дані моменти становлять те, що деякі дослідники називають «людським» в об'єкті естетичного відношення.

Оскільки особа є носієм естетичного почуття, остільки проблема його значення у суспільному житті постає перед нами як питання про місце і роль самої особи у системі суспільних відносин.

Людина є об'єктом і суб'єктом історичного процесу. К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали, що «історія не робить нічого», вона «не має ніякого неосяжного багатства», вона «не б'ється ні в яких боях!» Не «історія», а саме людина, дійсна, жива людина — ось хто робить все це, все має і за все бореться. «Історія» не є якась окрема особа, яка використовує людину як засіб для досягнення своїх цілей. Історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»¹³. Безперечно, у цій діяльності, естетичні почуття виступають вагомими чинниками людських мотивацій, як у напрямі вибору діяльності, так і у напрямі її здійснення.

Естетичні почуття як необхідний компонент духовного світу людини, її свідомості, органічно вплітаються у матеріальне виробництво. І щодо цього думка К. Маркса про те, що «історія промисловості і виникле предметне буття промисловості є розгорнутою книгою людських сутнісних сил»¹⁴, дає можливість якнайповніше з'ясувати ме-

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, стор. 98.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, стор. 552.

ханізм виникнення об'єкта естетичного почуття і роль у цьому процесі людської діяльності.

Естетичні почуття набувають регулятивної функції через такий важливий компонент переконань, як моральні норми поведінки. Детермінуючи моральну поведінку, естетичні почуття надають ініціативі людини необхідну постійність у різних сферах життєдіяльності, в різних справах і вчинках, формують стиль поведінки особи.

Важливість естетичних почуттів стає ще більш очевидною під час аналізу саморегуляції індивідуальної поведінки, викликаючи загальний стан «благополуччя чи неблагополуччя, який називається самопочуттям»¹⁵. Перший з них — важливий і необхідний чинник, поза яким особиста і суспільно значуща активність людини має обмежений смисл. На цьому чинникові базується змістовна сутність добра. Усвідомлення себе творцем цінності, добра — того, що здійснюється гідний вчинок, дає людині й велике естетичне задоволення, а тому як необхідний результат це естетичне задоволення може мотивувати і діяльність і поведінку людини.

Крізь призму понять добра і зла оцінюється естетичний аспект людської діяльності по зміні природи, і соціального творення загалом. Добро в кінцевому результаті діяльності — таке ж творення, як відкриття істини, створення прекрасного, що дозволяють людині опанувати здобутки суспільної культури. Проте слід пам'ятати, що не всяке творення — прекрасне, а отже й добро. Марксистсько-ленінська естетика і етика розглядають процес творення з позицій комуністичного гуманізму.

Поняття добра відображує гуманістичний аспект прогресивної соціальної діяльності людей — творців історії, будівників комуністичного суспільства. В ході цього будівництва об'єктивуються їх розумові, естетичні сили й можливості. У марксистсько-ленінському розумінні добро, як естетично позитивна сутність, характеризується схваленням колективної волі соціалістичного суспільства, всього, що сприяє рухові людства вперед, всебічному розвитку особи. В. І. Ленін у «Філософських зошитах», конспектуючи «Науку логіки» Гегеля, звертає увагу на незадоволеність людини світом і бажання змінити його. Потреба змінити світ, революційно перебудувати його з метою створення комуністичного суспільства, найповніше відображає суть естетичної діяльності «за законами краси».

Комуністична переконаність дозволяє людині стверджувати себе естетично так, щоб відчувати свою причетність у соціальному житті, як цілеспрямованому процесі до найбільш справедливого комуністичного суспільства.

Щастя у справжньому науковому розумінні передбачає високі життєві цілі: саморозкриття і самоствердження особи в творчій праці на благо народу, саморозвиток у сфері духовної культури, відчуття естетичної радості людського спілкування тощо. Щастя — участь людини у створенні матеріальних і культурних благ для суспільства, а також вміння самої людини розумно послуговатися наданими їй можливостями для насиченого, одухотвореного життя.

Зв'язок естетичних моментів діяльності зі щастям виявляє активність людини, її здатність відрізнити достойне від недостойного, а також реалізацію цих якостей в практичних діях, на благо суспільства, народу. Коли при цьому виникають позитивні естетичні почуття, людина переживає щастя. Щастя народжується на тих шляхах, де лю-

¹⁵ Дерябин В. С. Чувства, влечення, емоції. Л., 1974, стор. 59.

дина виявляє активність, пов'язану з подоланням труднощів, з великою самовіддачею, самовираженням у корисній для суспільства діяльності. Саме в такій діяльності найповніше виявляються закони краси, саме таку діяльність можна назвати естетичною.

Естетичний аналіз соціально-значущої активності особи дозволяє простежити одну з істотних рис комуністичного світогляду порівняно зі світоглядом буржуазним. Буржуазні філософсько-естетичні системи орієнтують людину на вузько утилітарні потреби, що зводяться до самообмеження життя світом особистих інтересів і переживань, невтручанням у соціальну боротьбу, конформістським сприйняттям цінностей антагоністичного суспільства. Сучасний капіталізм нав'язує масам споживацьку ідеологію, соціальну пасивність.

Комуністична ідеологія формує у кожного члена суспільства активну громадянську позицію бути достойним поприща значущих соціальних справ, боротьби за нове суспільство і нову людину. Відповідно стверджуються і естетичні цінності соціалістичного суспільства, виміри яких провадяться внеском кожної людини у загальнонародну справу. Соціально цінна активність особи у сфері праці на благо суспільства є показником її громадянськості та краси.

Краса людини комуністичного суспільства виявляється в чутливості, доброзичливості, простоті, скромності, ширості тощо. Це — істотні риси, поза якими немислимий естетичний розвиток людини і особливо естетичних почуттів. Естетичні почуття супроводжують всі вияви поведінки людини; її прагнень, мотивів, намірів, планів, безпосередньої їх реалізації.

Процес формування естетичних почуттів у розвинутому соціалістичному суспільстві зорієнтований на становлення і розвиток комуністичного світогляду, на виховання у кожного члена суспільства глибокої комуністичної переконаності, єдності мислення і дії, принциповості у вчинках, активності і наполегливості у практичному здійсненні комуністичних ідеалів.

* * *

В каждой форме человеческой жизнедеятельности, поступке, отношении к внешнему миру или миру собственных внутренних переживаний проявляется эстетический момент, как форма положительной или отрицательной оценки, как выражение особой, духовной заинтересованности в мотивированном действии через систему эстетических чувств: прекрасного и безобразного, возвышенного и низменного, трагического и комического.

Эстетические чувства — неотъемлемый компонент мировоззрения. Они в значительной мере обуславливают социальную ориентацию человека, его устремленность к высшему, желаемому, совершенному — коммунистическому идеалу. Эстетические чувства формируют нравственные нормы поведения, духовный облик человека, проявляясь как в самих формах деятельности, труда, так и в общественных отношениях между людьми. В этом смысле эстетические чувства являются своеобразным показателем характера общественных отношений, посредством которых человек утверждает себя в предметном и духовном мире общественной культуры.

Особливості типології малих груп

Трудовий соціалістичний колектив є основним осередком, де здійснюється зв'язок між особою і суспільством. Він є дійовим фактором комуністичного виховання трудящих. Саме в соціалістичному колективі найбільшою мірою відбувається розвиток особи, задовольняються її потреби у спілкуванні. Тому Комуністична партія надає великого значення підвищенню ролі трудових колективів у вихованні особи соціалістичного типу, комплексному вивченню процесів, що відбуваються в них. «Партія і держава,— відзначалось у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на XXV з'їзді партії,— потребують досліджень проблем, зв'язаних насамперед з всебічним розвитком виробництва і управління виробництвом, рекомендацій, які дають можливість істотно підвищити його ефективність»¹.

У країнах соціалізму, де панує суспільна власність на засоби виробництва, інтереси особи, колективу і суспільства збігаються. Тому діяльність усіх трудових колективів має загалом суспільно значущий характер. У колективі складаються різноманітні відносини, відбувається взаємодія людей, виникають групові соціально-психологічні феномени: інтереси, цілі, традиції, звички, ціннісні орієнтації тощо.

Особливий інтерес для соціально-психологічних досліджень становлять первинні колективи, в яких здійснюються безпосередні міжособові контакти. Їх можна розглядати як один із видів малої групи, яка «є природним та невід'ємним соціально-психологічним субстратом колективу. Тому у конкретному дослідженні будь-який колектив може розглядатися на рівні малої групи...»². Водночас треба пам'ятати, що колектив не тільки один із видів малої групи, а й вища форма її розвитку, яка можлива тільки в соціалістичному суспільстві.

Колективи, малі групи мають відмінності за рівнем згуртованості, характером внутрішніх міжособових і групових відносин, психологічною сумісністю своїх членів, їх спрямованістю, рівнем свідомості тощо. Усе це й зумовлює актуальність розробки принципів типологізації колективів, малих груп з огляду на їх різноманітність за соціально-психологічними характеристиками. Деякі методологічні питання типологізації малих груп як складних соціально-психологічних утворень й розглядаються у цій статті.

У буржуазній соціальній психології та соціології не раз робилися спроби створити типологію малих груп на основі тих або тих групових ознак. Емпіричні дослідження малих груп дали змогу виділити широке коло таких ознак. Проте і ретельний аналіз окремих чинників, що впливають на функціонування малих груп, без методологічно обгрунтованого виділення найістотніших із них не міг забезпечити і не забезпечив створення справді наукової типології малих груп. Бур-

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року.— «Радянська Україна», 25 лютого 1976 року.

² Коломинский Я. Л. Социально-психологическая характеристика детских коллективов. — «Вопросы психологии», 1974, № 3, стор. 32.

жуазні дослідники навіть не дійшли згоди у питанні про те, що ж саме треба розуміти під поняттям «мала група».

Єдине, що об'єднує буржуазні концепції малої групи — це заперечення об'єктивного зв'язку між соціальною групою і суспільними відносинами. Тому критерієм для виділення групи й стає будь-яка довільна ознака (наприклад, наявність спільних норм та цінностей або просто механічна агрегація індивідів). Ця довільність у виборі критеріїв — у межах буржуазної соціальної психології — властива усім спробам виділити певні типи малих груп.

Сам по собі поділ малих груп на первинні і вторинні, на ін-групи та аут-групи, на формальні та неформальні групи може розглядатися як один з етапів дослідження проблеми типології малих груп. Але показовим є той факт, що з часів Ч. Кулі американська соціальна психологія не досягла значних успіхів у побудові типології малих груп. Первинні і вторинні групи Кулі трансформувались у «психогрупу» та «соціогрупу» Дженінгс, у «внутрішню» і «зовнішню» системи Хоманза, у «неформальну» і «формальну» системи Мільнера і Форма.

В основу виділення цих двох типів груп була покладена міра інтимності зв'язків між членами групи. Недостатність цього критерію особливо помітна в класифікації Е. Шілза, який поділяє первинні групи на: 1) первісні групи (члени яких об'єднані родинними зв'язками або сусідством); 2) особові групи (об'єднані на основі дружби, особистої схильності); 3) ідеологічні групи (членам яких властиві спільні цінності та політичні погляди)³.

Ступінь інтимності зв'язків між членами групи, за яким у даному випадку виділені певні типи груп, не є істотною характеристикою групи. Через це Шілз і змушений замість однієї суттєвої ознаки висунути три різні: первісні групи він виділяє за об'єктивним критерієм (належність до однієї родини або спільне місце проживання), особові групи — за суб'єктивним критерієм (особисті взаємини), нарешті, ідеологічні групи — за критерієм спільності поглядів. Це й зрозуміло, бо якщо вдатися до одного критерію типології — інтимності зв'язків, то, наприклад, родина, члени якої додержуються різних політичних поглядів і вороже ставляться один до одного, не може бути залічена до первинних груп.

Поняття малої групи у сучасній буржуазній соціології та соціальній психології посідає центральне місце тому, що у малій групі шукають пояснення суспільних процесів, явищ, з її допомогою намагаються конкретно уявити все суспільство, його структуру, функціональні зв'язки. Оскільки ж мала група надзвичайно дрібна суспільна структурна одиниця, це з методологічного боку заважає чітко виявити соціальні сили, суспільні класи, боротьба між якими і є справжнім джерелом розвитку суспільства. Отож, неспроможність чи небажання помічати поміж безлічі критеріїв найістотніші, найзначущі призводить до викривлення картини суспільних відносин. Позитивістські спроби буржуазних соціологів застосувати в описі різноманітних типів малих груп критерії різної значущості суперечать науковому поясненню суспільства, дають можливість затушковувати класові антагонізми, класову боротьбу, стають «теоретичним» підґрунтям зображення капіталізму як системи, де «зінтегровані» усі верстви населення.

Справді наукове пояснення природи малих груп та принципів їх функціонування дає лише марксистсько-ленінська соціологічна наука.

³ Shils E. A. Primordial, personal, sacred civilities.— "British Journal of Sociology", VIII, June, 1957.

Вона розглядає малу групу у нерозривному зв'язку з конкретними суспільними відносинами, що регулюють процес групоутворення у суспільстві. Тому під малою групою тут розуміється не якийсь автономне утворення, що управляється тільки внутрішніми принципами своєї організації, а така спільність людей, в якій взаємовідносини формуються залежно від характеру соціально-економічних, політичних та ідеологічних відносин у суспільстві загалом.

Поняття «група» в деяких радянських працях з соціології нині вживається як тотожне поняттю «спільність»⁴. Під спільностями ж маються на думці «всі об'єднання людей, в яких створений та зберігається хоча б протягом дуже короткого часу певний соціальний зв'язок»⁵. В такому разі поняття групи відображає і статистичні і системні утворення. Проте кожній з цих соціальних спільностей властивий специфічний характер внутрішніх зв'язків.

Системній соціальній спільності, приміром, притаманна не просто наявність зв'язків та відношень між її членами, а й певна їх упорядкованість. Внутрішні зв'язки та відношення людей всередині цієї спільності більш суттєві і стійкі, ніж їх зв'язки за межами цього утворення. Така спільність — певне реальне ціле, що не зводиться до суми елементів. Її єдність ґрунтується на іншому принципі внутрішньої організації людей, ніж в агрегатному, сумативному об'єднанні. Основою спільності тут виступає не загальна для всіх членів ознака (хай навіть й істотна), а закон зв'язку членів.

В агрегатних об'єднаннях людей немає спільних зв'язків і відносин, а також строго визначених внутрішніх взаємовідносин. Властивості такої спільності складаються з простої суми ознак її членів. Долучення нових членів або вибуття не спричиняє якісних змін спільності. Кожна з осіб, що входять до неї, автономна щодо всіх інших. Наприклад, робітники промислового підприємства можуть бути поділені на категорії залежно від змісту роботи, освіти, кваліфікації, стажу роботи, середнього заробітку, побутових умов тощо. Такі категорії становлять певні упорядковані реальні спільності. Проте принцип організації цих об'єднань людей надто простий — це упорядкованість агрегатного характеру. Між членами таких спільностей немає (або ми свідомо не беремо їх до уваги) таких зв'язків і відносин, які б утворили з них групу системного характеру. У цих спільностях немає строгої внутрішньої організації. Для них характерна упорядкованість за однією ознакою.

Виникнення та існування соціальної спільності з певним характером внутрішньої організації є соціально зумовленим процесом. Будь-яка з суспільних груп може бути адекватно осмислена лише як структурна одиниця соціального організму.

Через те, що соціальні спільності можна розглядати або як агрегатні утворення, або як системні, деякі автори пропонують позначати їх різними термінами. Так, соціальні утворення, що мають системну внутрішню організацію, пропонують позначати терміном «колектив». Агрегатні спільності, в яких об'єднані люди певних категорій (соціальних, професійних, освітніх тощо), пропонують називати соціальними групами. «Що ж до соціальних груп в промислово-виробничому колективі, то вони, на нашу думку, — пише О. Є. Крухма-

⁴ Див., наприклад: Анто́в Н. А. Изучение структуры рабочего класса промышленного центра. — «Социологические исследования», 1974, № 1; Шкаратан О. Н., Рукавишников В. О. Социальная структура населения советского города и тенденции ее развития. — «Социологические исследования», 1974, № 2.

⁵ Щепаньский Я. И. Элементарные понятия социологии. М., 1969, стор. 117.

льов,—включають до себе людей, що мають загальні риси в своєму суспільному положенні на підприємстві, схожих за своїм місцем в системі виробничих відносин, за роллю у виробництві, за своїми специфічними інтересами»⁶.

Таке тлумачення, як на нашу думку, не може бути прийнятним, оскільки поняття групи, що склалися в соціології та соціальній психології (мала соціальна, соціально-психологічна, референтна тощо), відображають саме системні утворення, а не агрегатні. Тому системні соціальні спільності ми позначаємо терміном «група», а агрегатні — терміном «соціальна категорія»⁷.

Системний характер зв'язків і відносин у малій групі, її цілісність виявляються у наявності спільних соціально-психологічних групових феноменів, що виникають внаслідок спільної діяльності членів групи, конкретний вид і характер якої «передбачає як наявність спільного завдання, так і розподіл функцій та соціальних ролей між особами для виконання цих завдань у груповому масштабі»⁸. Тобто сама діяльність соціальної групи зумовлює структуру групових відносин, а тому вивчення групи передбачає передусім всебічний аналіз її діяльності.

У процесі групової діяльності вирізняються етапи цілепокладання та реалізації цілей. Суб'єктові діяльності іманентно властива абстрактна можливість досягнення певного результату. Для перетворення ж її у реальну можливість він має усвідомити необхідність та можливість перетворення об'єкта діяльності. Результатом цього усвідомлення і є вироблення мети. Цілепокладання створює реальну можливість результативної діяльності.

Перетворення реальної можливості на дійсність залежить від цілої низки умов. Однак усвідомлення цієї можливості і є інтегратором, завдяки якому певна спільність стає соціальною групою. Уже на етапі цілепокладання така спільність характеризується наявністю істотних компонентів спільної діяльності і може розглядатися як соціальна група.

Отже, під групою ми розуміємо певну спільність людей, які мають спільну мету діяльності. Для малої групи, разом з цією ознакою, характерним є безпосередній міжособовий контакт між її членами, чим зумовлені її специфічні риси.

Вирішальним фактором перетворення певної агрегатної спільності людей на малу групу є їх спільна діяльність. Коли мала група досліджується як система, діяльність виявляється головним системоутворюючим фактором. А звідси випливає, що істотні компоненти діяльності повинні стати критерієм типології малих груп.

Людська діяльність відзначається складною структурою. Дослідники поділяють цей процес на три основних етапи: мотиваційний, цілепокладальний і виконавчий⁹. Специфіку людської діяльності визначає етап цілепокладання. Наявність усвідомленої мети робить діяльність тим, що дозволило людині не тільки пристосуватись до навколишнього світу, але й перетворити його згідно зі своїми потребами. Мета визначається єдністю об'єктивного і суб'єктивного, ретроспек-

⁶ Ленинизм и управление социальными процессами при социализме. М., 1973, стор. 400—401.

⁷ Див.: Оссовський В. Л. Соціальна група та її місце в суспільстві.—«Філософська думка», 1972, № 2, стор. 30.

⁸ Буева Л. П. Социальная среда и сознание личности. М., 1968, стор. 153.

⁹ Див.: Леонтьев А. Н., Панов Д. Ю. Психология человека и технический прогресс. У кн.: Философские вопросы высшей нервной деятельности и психики. М., 1963.

тивного і перспективного — мотиву діяльності і її результату. Усвідомлення мотиву діяльності та екстраполяція майбутнього результату — це дві нерозривні функції процесу цілепокладання. На етапі цілепокладання визначається, по-перше, чи відповідатиме діяльність справді актуальному для суб'єкта мотиву, а, по-друге, наскільки результат буде бажаним для суб'єкта. Останнє залежить від правильності розробки прогнозу та плану. Мета не тільки органічно пов'язує суб'єктивні й об'єктивні компоненти діяльності. Спільна мета пов'язує діяльність малої групи із соціальним середовищем; через постановку та корекцію цілей суспільство управляє діяльністю груп. Все це дозволяє розглядати цілепокладання як центральний компонент структури діяльності, як основу для побудови типології малих груп.

Оскільки мала група є системним соціальним об'єктом, різні її типи потрібно розглядати на певних рівнях системної організації. З огляду ж на те, що основою для типології малих груп є їх діяльність, а конкретніше — мета діяльності, ми маємо розглянути різні рівні розвитку групових цілей і пов'язати їх з відповідними типами малих груп.

Цільовий компонент структури групової діяльності відзначається складною ієрархією окремих елементів. Вона становить горизонтальний зв'язок підцілей спільної мети групи, що визначають послідовність групових завдань, і вертикальний зв'язок часткових цілей, які є результатом виділення в межах спільної мети конкретних завдань окремих членів групи.

Розподіл обов'язків, що є специфічною рисою групової діяльності, зумовлює те, що окремі індивіди мають часткові цілі. Усі вони є частинами спільної мети групи, і тому спрямованість індивіда на свою часткову мету є, водночас, спрямованістю і на спільну мету групи.

Але ієрархія підцілей та часткових цілей не вичерпує змісту групової мети, а є лише структурою одного з її компонентів — спільної мети групи. Другим компонентом групової мети є індивідуальні цілі членів групи. Спільна мета групи не завжди стає метою кожного члена групи. Індивід у групі може прагнути мети, яка відрізняється від спільної. І ця суперечність не може не відбитись на формуванні групової мети. Саме цим можна пояснити розбіжність між спільною метою групи та результатом, якого вона досягає.

Отже, формування групової мети відбувається на двох рівнях. На першому іде інтеграція індивідуальних елементів: усвідомлення індивідуального мотиву, індивідуальних прогнозів і планів. На другому рівні інтегрується усвідомлений спільний мотив, спільний прогноз і план. Тотожність відповідних елементів, з яких формується групова мета на цих двох рівнях, визначає справді колективний характер діяльності. Це стає можливим за наявності двох умов: по-перше, високого рівня розвитку колективізму членів групи, що дозволяє їм свідомо підпорядковувати індивідуальні цілі спільній. І, по-друге, загальна мета групи не повинна суперечити потребам та інтересам більшості членів групи. Наявність цих двох умов є характерною рисою соціалістичного способу життя.

Спільні, групові та індивідуальні цілі всередині малої групи перебувають у складному взаємозв'язку. Їх співвідношення визначає рівні розвитку діяльності малої групи. Якщо група здійснює різні види діяльності, кількість типів, до яких ця група належить, буде дорівнювати кількості цілей усіх цих видів діяльності. Пояснимо це прикладом. Головним видом діяльності колективу на підприємстві є виробнича діяльність. Щодо неї колектив характеризується певним рівнем

розвитку групової мети. Але цей же колектив може займатися й іншою діяльністю, наприклад виховною роботою. Тут рівень сформованості групової мети може бути зовсім іншим. Тому створення типології за критерієм діяльності завжди має конкретний характер.

Конкретний характер типології, можливість з її допомогою розробити інструментарій для конкретного дослідження малої групи і зумовлює якісну відмінність типологізації від процедури класифікації, яка є лише передумовою для вивчення складних соціальних об'єктів.

Відзначимо, що метод типології недостатньо розроблений стосовно соціальних досліджень¹⁰. В літературі існують два погляди в тлумаченні методу типології. Одні автори розглядають його як метод, що має певну специфіку, як прийом, що не збігається з прийомом класифікації. Французькі дослідники Р. Пенто та М. Гравітц відзначають, що «в наші дні термін «типологія» такий же популярний, хоча і невизначений, як і термін «структура»... Однак ні каталог, ні перелік, ні навіть класифікація ще не є типологією»¹¹. Аналогічної думки дотримується й американський вчений Д. Роудс¹².

Проте досить часто типологізація розглядається як прийом, тожоний класифікації. «Типологія...— вид наукової систематизації, класифікація предметів чи явищ за спільністю кількісних ознак, наприклад, типологічна класифікація мов»¹³. «Термін «типологія»,— пише О. П. Купріян,— звичайно вживається в двох значеннях: як позначення сукупності логічних операцій, спрямованих на виділення і уточнення типів або класів предметів, явищ, а також як позначення сукупності, точніше системи взаємопов'язаних та упорядкованих за певними критеріями типів або класів предметів, явищ»¹⁴. Типологія, отже, розуміється як сукупність логічних операцій, що дає можливість виділяти як деякі класи, так і певні типи предметів. І хоч в окремих випадках таке припущення можливе, як евристичний прийом воно виявляється малоефективним у конкретних, змістових дослідженнях суспільних наук. У працях з проблем типології треба розрізняти операції класифікації і типологізації.

Операція класифікації включає пошук основи для «упорядкування» деякої сукупності різноманітних об'єктів і завжди виконується на певній основі. «Клас» є деяка організованість, сукупність предметів¹⁵.

«Класом» можна назвати будь-яку множину предметів, які мають хоча б одну загальну ознаку чи умову класифікації, або, інакше кажучи, сукупність має бути упорядкована хоча б по одній «лінії».

¹⁰ Див.: Лебедев Б. Н. Принципы типологии коллективов социалистического общества. Диссертация на соискание ученой степени канд. философ. наук. Воронеж, 1970; Корнеев М. Я. Проблемы социальной типологии личности в марксистской и буржуазной социологии. Диссертация на соискание ученой степени докт. фило-соф. наук. Ленинград, 1971.

¹¹ Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. М., 1972, стор. 230.

¹² Rhoads John. The Type as a Logical Form.— "Sociology and Social Research", April, 1967, vol. 51, No 3, p.p. 347—350.

¹³ МСЭ, т. 9. М., 1960, стор. 321; БСЭ, т. 42. М., 1956, стор. 454.

¹⁴ Куприян А. П. Методологические проблемы социального эксперимента. М., 1971, стор. 89.

¹⁵ Термін «клас» вживаємо у логічному значенні. Через те, що він має й інші значення (суспільний клас, шкільний клас), беремо його в лапки. Особливо наголосуємо на тому, що поняття логічного класу і суспільного класу не тотожні. Ототожуючи їх, буржуазна соціологія «конструює» різноманітні суспільні страти. Про критику буржуазних концепцій стратифікації див.: Семенов В. С. Капитализм и классы. М., 1969; Мельников А. Н. Современная классовая структура США. М., 1974.

«Клас» відбиває певні зв'язки і відношення між предметами, що входять до нього. Через те, що існують численні властивості, зв'язки та відношення, будь-який об'єкт може бути зарахований до багатьох різних «класів», тобто може мати безліч основ для класифікації. В результаті цієї операції виділяється певна група, сукупність, множина предметів або «клас».

Згідно з пізнавальними чи практичними завданнями виділяють «класи», що об'єднують об'єкти з однаковими якісними або кількісними характеристиками, з єдиними причинами і умовами походження, з однаковою структурою або складом тощо. Одне й те саме дискретне утворення потрапляє, отже, до різних «класів» об'єктів. Це впливає з існування різноманітних варіантів реального угруповання об'єктів дійсності. Універсальний взаємозв'язок у природі і суспільстві є основою класифікації.

Будь-яка класифікація передбачає наявність загального в об'єктах або в характері їх організації. Отже, і спільність людей може розглядатися як «клас» у логічному розумінні і тоді, коли вона є можливою з ознаками, властивостями, якість, що повторюються, і тоді, коли вона є сукупністю людей, об'єднаних за єдиним принципом. Останні сукупності можна назвати системними «класами» на відміну від «класів» агрегатних. А виявлення системного «класу» може бути зрозуміле і визначене як операція класифікації. Проте це особлива класифікація. Завдяки їй виділяється не просто «клас», а змістовий, «природний», об'єктивний «клас», «клас» як певне реальне ціле, де члени, елементи не обов'язково мають загальні ознаки, схожість, подібність. Саме зовнішньої подібності, спільних рис, ознак, властивостей, що повторюються, в кожного члена «класу» може і не бути. Наприклад, мала група (виробнича бригада, студентська група, екіпаж літака) становить «клас»-систему. Основа такого «класу», його «спільне» полягає в єдності діяльності і усталеному безпосередньому спілкуванні людей, а не в їхній схожості, подібності. Найхарактернішим для подібної сукупності буде, мабуть, відмінність, несхожість, «оригінальність» її членів.

У малих групах виникають й існують численні зв'язки та відношення (формальні і неформальні, ділові і психологічні, раціональні й емоційні). Ці групи — дещо більше, ніж проста сукупність людей. Єдність такої спільності полягає не в подібності якихось властивостей осіб. Хоча, звичайно, певна їх схожість, повторюваність рис, функцій не виключена. Проте не в цьому полягає єдність групи, не в цьому основа її спільності. Підвалиною подібної соціальної групи є єдність внутрішніх зв'язків та відносин (виробничих, соціальних, політичних тощо). Принцип організації такої спільності полягає не у повторюваності рис осіб, а у повторюваності, єдності, спільності внутрішніх зв'язків і відносин усередині групи.

Отже, з поняття групи, соціальної спільності ми не можемо вивести поняття типу особи — члена цієї групи.

Тому логічний «клас» — це відображення будь-якої реальної упорядкованої сукупності, яка не залежить від характеру її внутрішньої організації. Щоб сукупність, множину упорядкувати в «клас», достатньо однієї загальної ознаки для її членів. Агрегатні «класи» є спільностями, упорядкованими за принципом координації¹⁶. Системні утво-

¹⁶ Див.: Кедров Б. М. Формальные и диалектические принципы классификации наук и общая структура научного знания. У кн.: Диалектика и логика. Формы мышления. М., 1962, стор. 271.

рення характеризуються єдністю внутрішніх зв'язків і відносин. Середині цих спільностей виникає ціла низка різноякісних системних зв'язків та відносин (взаємодії, перетворення, будови, функціонування, розвитку, управління). Ці відносини в кожному конкретному випадку співіснують в різних варіантах.

Між агрегатними і системними утвореннями немає нездоланої межі. Формальне ціле, агрегатний «клас» може перерости у системне утворення в тому разі, якщо в ньому з якоїсь причини з'являться системні зв'язки, які виконуватимуть роль інтегратора агрегатної спільності. Наприклад, група людей, які раніше не знали один одного, поселилася в одній кімнаті гуртожитку. Спочатку мешканці цієї кімнати становитимуть формальну сукупність. Але згодом у цій формальній групі можуть виникнути міцні міжособові зв'язки і відносини. Формальна група перетвориться на малу (контактну) групу, тобто на системний «клас».

Тому одна й та сама соціальна спільність незалежно від пізнавальних цілей і завдання дослідження може розглядатися і як агрегатне, і як системно-організоване утворення. Так, колектив промислового підприємства можна вивчати і як системне утворення зі складними внутрішньогруповими відносинами, чіткою внутрішньою організацією, ієрархією підлеглості, координацією прав та обов'язків, цілісною системою управління; і як деяку агрегатну спільність, в якій ми виділяємо різні категорії працівників — групи інженерів, техніків, робітників, зайнятих різною працею, групи керівників і підлеглих, групи робітників, що відрізняються за рівнем суспільної активності тощо.

Виявлення як агрегатних, так і системних соціальних спільностей є процедура класифікації. Отже, в одному випадку в результаті класифікації відбувається виділення соціальної спільності, що складається з осіб, які мають спільні, подібні, тобто типові властивості, риси, характеристики (агрегатні спільності). В іншому випадку — деякої системної соціальної спільності, істотною рисою якої є різноманітність характеристик, якостей, властивостей людей, що її складають. З цього випливає, що, по-перше, не всяка класифікація водночас є і типологізацією і, по-друге, що поняття типу члена спільності і поняття системної спільності (тобто «класу») не збігаються, а отже, поняття «тип» і «клас» не тотожні. Класифікація не завжди і не обов'язково передбачає типологізацію. Поплутання типологізації і класифікації відбувається тоді, коли «класи» розглядаються як сукупність подібних, однотипних членів.

Специфіка типологізації добре простежується на прикладі виділення типу особи. Перед суб'єктом пізнання часто постає завдання не тільки виявити межі деякої спільності людей, але й передати образ, «портрет», мислену модель її членів, яка б містила в собі спільні, характерні для всіх риси. Треба знайти такий прийом узагальнення, який би якомога краще враховував особливості індивідуальностей, специфіку осіб даної спільності. Тобто виникає потреба в такій абстракції, яка б відбивала «об'ємний» і складний портрет подібних, схожих, а в деяких відношеннях і однакових осіб. Виконати це завдання допомагає метод типологізації.

Смисл типологічної процедури полягає у створенні узагальненого образу члена тієї соціальної спільності, що вивчається. У процесі типологізації конкретизується особливе поняття — тип. Типологізація особи можлива завдяки виділенню агрегатних спільностей, певних категорій людей. Таке абстрагування дозволяє відобразити складні об'єкти немовби в «чистому» вигляді, не обтяженому другорядними

деталлями, але й достатньо насиченому, щоб розпізнати їх специфіку як деяких особливих об'єктів. Зміст поняття «тип особи» виконує роль «схеми», «прообразу», під які підводяться емпіричні об'єкти (індивідуальності) певної групи. «Типологія як засіб абстрагування означає виявлення деяких основних форм, що відбивають реальні процеси, але які не існують у дійсності в чистому вигляді»¹⁷.

Поняття типу особи є таким узагальненням, що не тільки фіксує належність або неналежність особи до певної групи, але й дозволяє йти далі — з допомогою порівняння і визначення ступеню відповідності, наближення емпірично даної особи до «моделі» особи даної спільності. Завдяки абстрагуванню, ідеалізації в процесі типологізації вдається виявити «чисту» закономірність, яка в дійсності «пробирається» кризь безліч відхилень.

Отже, поняття типу особи відбиває не просто стійкі, такі, що повторюються, ознаки і якості людей, характерні для деяких соціальних спільностей і груп (чим відзначається прийом класифікації), а стійкі, такі, що повторюються, сполучення, комбінації рис і ознак особи, тобто вичленовує структури якостей і ознак особи. Воно відбиває образ осіб даної спільності в комплексі, системі, сукупності рис, властивостей, ознак.

Тип особи передає, відображає цілу систему узгоджених особистісних якостей, властивостей. Це складне утворення, що має не «точковий», «площинний» характер, а об'ємний. Воно є моделлю, науковим образом, який втілює в собі лише характерне, типове.

Так само для побудови «класу» малої групи достатньо однієї тільки спільної ознаки, а для виділення типу малої групи цього замало.

Класифікація дозволяє лише позначити «клас» об'єктів, які мають хоча б одну спільну ознаку. Так, за ознакою контактності зв'язків ми виділяємо «клас» малих груп. Але у членів цього «класу» є значні якісні відмінності. Малі групи відрізняються одна від одної за багатьма параметрами. Охарактеризувати якісну відмінність між ними можна лише розглянувши певні типи малих груп. Типи ж малих груп залежать від того, за яких суспільних відносин відбувається їх становлення, розвиток та функціонування. Не може бути подібності між типами малих груп соціалістичного суспільства, з одного боку, капіталістичного — з другого. Наприклад, такий тип малої групи, як колектив, є специфічним утворенням, в якому формуються відносини, властиві лише соціалістичному суспільству.

Побудувати єдину абстрактно-універсальну типологію малих груп неможливо, тому що кожна мала група може бути за різними ознаками віднесена до різних «класів». Мала група сім'я, наприклад, може розглядатися як член «класу» соціальних груп, «класу» малих груп, «класу» первинних груп, «класу» реальних груп тощо. У кожному із цих «класів» сім'я характеризуватиметься відповідними типовими рисами, в кожному з них дослідника будуть цікавити ті чи ті форми її діяльності.

Отже, при типологізації малих груп передусім слід брати до уваги їх конкретну соціально-класову природу, розглядати її як систему, де головним системоутворюючим фактором є групова мета діяльності, рівні розвитку якої відповідають певним типам малої групи. Не існує абстрактно-універсальних типів малої групи, і тому виділення типів

¹⁷ Гулыга А. В. История как наука. У кн.: Философские проблемы исторической науки. М., 1969, стор. 37.

у досліджуваному «класі» груп кожного разу вимагає конкретного підходу. Процедура типологізації малих груп принципово відмінна від класифікації, яка дає можливість виділити лише певні агрегативні сукупності малих груп.

Невдалою, як на нашу думку, є спроба побудувати типологію колективів, зроблена Б. Н. Лебедевим¹⁸. Він запропонував дві класифікації: за функціональним критерієм (функція колективу у суспільстві) і за структурним (куди залічуються і об'єктивні ознаки: характер організації, рівень інституціоналізованості тощо; і суб'єктивні: рівень конформізму, морально-політичних відносин та ін.). Ця схема не є типологією колективів, бо тут не визначена суттєва основа для виділення певних типів. Претензія на універсальність такої схеми видається безпідставною.

Ми вже відзначали, що побудова універсальної типології малих груп неможлива через складність зв'язків конкретної малої групи з іншими об'єктами соціального середовища. На вищому рівні абстракції, коли всі малі групи розглядаються як агрегативний «клас», можлива типологія їх за рівнями розвитку групових цілей конкретного виду діяльності. Якщо прийняти мету групової діяльності за основу типології, потрібно розглянути її як систему і проаналізувати у трьох аспектах, що становлять сутність системного підходу до складних соціальних об'єктів: структурному, функціональному і генетичному.

Рівень сформованості структури мети діяльності малої групи визначається співвідношенням спільної, групової та індивідуальних цілей членів групи. Функціональний аспект дослідження групової мети — це виявлення того, якою соціальною спрямованістю відзначається мета діяльності групи: позитивною чи негативною. Нарешті — генетичний аналіз цілей, поставлених «зовні», «внутрішньо» сформованих і тих, що формуються в процесі поєднання «зовнішньої» мети і «внутрішньої» ініціативи членів групи.

Отже, певному типові малої групи відповідатиме, по-перше, певний рівень сформованості групової мети, по-друге, позитивна чи негативна соціальна функція цілей групи, по-третє, «зовнішня», «внутрішня» чи інтегральна форма постановки мети.

Рівень структурної організації мети визначає відповідний рівень розвитку малої групи щодо конкретного виду її діяльності. Можна виділити такі рівні структурної організації групової мети:

- 1) група має спільну мету, але вона органічно не пов'язана з індивідуальними цілями членів групи. Тому групова мета буде лише конгломератом спільної та індивідуальних цілей;
- 2) існує відповідність індивідуальних цілей та спільної мети групи, що виявляється у певному рівні сформованості групової мети;
- 3) індивідуальні цілі тотожні спільній меті групи, що характеризує верхній рівень сформованості групової мети.

Подальша конкретизація означеної типології залежить від досліджуваного «класу» малих груп. Якщо вивчаються певні типи виробничих колективів, замало відзначити, що вони характеризуються позитивною соціальною функцією, другим чи третім рівнем сформованості групової мети, зовнішнім чи інтегральним видом її постановки. Для адекватного визначення типу виробничого колективу треба розглянути конкретний зміст спільності й індивідуальних цілей у їх співвідношен-

¹⁸ Див.: Лебедев Б. Н. Принципы типологии коллективов социалистического общества. Автореф. диссертации на соискание ученой степени канд. философ. наук. Воронеж, 1970.

ні з рівнем сформованості групової мети, вивчити функції, що їх виконує колектив при досягненні групових цілей, проаналізувати місце і роль колективу при постановці спільної мети. Все це дозволить окреслити коло проблем, які потребують розв'язання на шляху перетворення кожного з означених типів колективів у колектив з дійсно комуністичним типом відносин, в діяльності якого індивідуальні цілі гармонійно пов'язані із загальними цілями, члени якого не тільки виконують свої конкретні завдання, але й беруть активну участь у розробці цілей колективної діяльності, що відповідають вимогам розвинутого соціалістичного суспільства, вимогам будівництва комунізму в нашій країні.

* * *

Практика комуністического строительства в нашей стране требует дальнейшего развития методов организации коллективов и управления ими. В статье рассматриваются методологические аспекты типологизации малых групп. Основным интеграционным фактором группы является общая деятельность. Центральным компонентом общей деятельности выступает групповая цель. Уровень развития целей малых групп представляет собой существеннейший критерий их типологизации.

Исследуется специфика типологизации в отличие от классификации. Анализ показывает, что это нетождественные процедуры. Классификация позволяет выделить ряд малых групп, которые имеют хотя бы один общий признак. Однако среди этих групп могут существовать глубокие качественные различия, обусловленные местом групп в структуре общества и содержанием их деятельности. Типологизация позволяет выделить комплекс, систему устойчивых признаков группы.

Нельзя создать абстрактно-универсальную типологию малых групп. При выборе критериев типологии необходимо опираться на анализ конкретных социальных отношений, в которых формируются и функционируют малые группы, а также на анализ конкретных видов деятельности малых групп.

Я. М. СТРАТИЙ

І. Гізель про співвідношення природи і мистецтва

Інокентій Гізель (бл. 1600—1683 р.) — визначний український культурний і громадський діяч. Освіту одержав у Києво-Могилянській колегії, де прослухав філософський курс, прочитаний Йосифом Кононовичем-Горбацьким. Завдяки цьому курсові, що відзначався світськістю, гуманістичним і демократичним спрямуванням, Гізель познайомився не лише з творами античних мислителів, а й з ідеями Е. Роттердамського, Р. Агріколи, С. Оріховського, Ш. Шимоновича. Закінчивши Київську колегію, певний час навчався за кордоном, можливо в Англії. В 1645 році стає професором, а згодом і ректором Києво-Могилянської колегії. Як палкого прихильника возз'єднання України з Росією, козацька старшина і духівництво неодноразово відряджали його до Москви.

З ім'ям Гізеля пов'язане створення першого підручника вітчизняної історії — «Синописа» (1674), в якому проводиться ідея єдності походження і кровної спорідненості російського, українського і білоруського народів. Гізель відомий також як редактор «Києво-Печерського патерика» (1661) і автор полемічних творів, спрямованих проти унії та єзуїтів. До нас дійшли три філософські праці Гізеля: «Твір про всю філософію» (1645—1646), «Філософські аксіоми» (1646), «Мир з богом людині» (1669). У філософському курсі Гізеля міститься чимало ідей, властивих натуралістичному пантеїзмові і деїзмові, а також окремих тверджень, що тяжіють до матеріалізму, хоча загалом його філософські погляди є ідеалістичними.

У цій статті спробуємо висвітлити естетичні погляди І. Гізеля, насамперед — його тлумачення співвідношення природи і мистецтва. При цьому, на наш погляд, слід розглянути тісно пов'язані з естетичною концепцією Гізеля його міркування про характер універсалій (загальних понять), а також загальносвітоглядні засади мистецтва першої половини XVII ст. Беручи до уваги культуру епохи феодалізму загалом, можна перекоонатися, що на Україні спостерігалися такі ж зрушення у способі світоусвідомлення, як і в інших європейських країнах: від чуттєво-наочної конкретності, речовизму, онтологізму відбувається перехід до духовної умоглядності, відірваної від тілесності — до теологізму, а згодом і до прориву його меж¹ і зародження елементів матеріалістичного розуміння природи і мистецтва.

Ці процеси відбуваються також у вітчизняній філософії та мистецтві першої половини XVII ст. Це був період, коли виникали нові суспільні рухи, які, з одного боку, були протестом проти феодально-кріпосницького гноблення, проти національного і духовного поневолення шляхетською Польщею, а з другого — вони, як і всі прогресивні

¹ Див. зокрема: Нічик В. Вступні уваги. Зб.: Від Вишенського до Сковороди. К., 1972, стор. 4.

рухи доби феодалізму, відбувалися під релігійними лозунгами, оскільки «інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою»².

Характерною рисою цієї епохи було прагнення українського і білоруського народів до возз'єднання з братньою Росією. Діяльність І. Гізеля, як і інших діячів Києво-Могилянської академії, мала щодо цього велике значення. Ідея історичної єдності, спільності походження слов'яно-руських народів та їх культури неодноразово підкреслювалася Гізелем і найбільш чітко була сформульована у передмові до його твору «Мир з богом людині» та у вступі до виданої з його допомогою книги під назвою «Синописис». Розв'язання проблем, поставлених ним у філософському курсі, мало важливе значення для розвитку духовної культури трьох братніх народів.

Філософська думка першої половини XVII ст. на Україні характеризувалася синтезом різних історико-філософських рівнів. Елементи середньовічного світогляду тісно переплітаються з тенденціями Відродження, закладаються передумови поширення емпіризму та раціоналізму. Як вони позначилися на естетичних поглядах І. Гізеля, в чому виявилася наступність його теорії щодо попередніх концепцій, в чому можна вбачати вияв нових тенденцій у його підході до проблеми співвідношення природи і мистецтва? Для цього встановимо, що розуміє Гізель під природою, який зміст вкладає він в це поняття.

Перш за все відзначимо, що в розумінні природи Гізелем вже наявні певні елементи пантеїзму і деїзму, які не лише суперечили один одному, але й тісно переплітались між собою. Вони були шаблями відходу тогочасної філософії від ортодоксально-християнських поглядів на природу, представлених в схоластичних вченнях. Їх наявність в філософському курсі Гізеля була безумовно позитивним явищем. Разом з тим, вони ще не давали можливості цілком вивільнити філософію від ідеї бога і в цьому полягала їх історична обмеженість. Але розглянемо це детальніше.

Всю навколишню дійсність Гізель уявляє собі як сукупність безконечної кількості рухомих тіл, які виникають і народжуються одне з одного відповідно до своїх власних законів. Основою цієї безконечності є матерія і форма в їх нерозривному взаємозв'язку. Ніщо, вважає учений, не може наново утворитися в природі, бо те, що утворюється, потребує поєднання з певною частиною чогось іншого, що було знищене. Ця частина має лишатися і продовжувати існування в новоутвореному тілі. Процеси виникнення і знищення, народження і загибелі пов'язані між собою. Народження є загибеллю, оскільки загибель називається народженням³. Всупереч дуалізму середньовічного світогляду, який різко протиставляв земне і небесне, Гізель намагається подолати цей розрив, виявити єдність світу. Він здійснює це за допомогою ототожнення небесної і земної матерії: «Небо,— каже він,— є досконалішою субстанцією, матеріальною, складеною з матерії і форми, але небесна і піднебесна матерія не мають чим відрізнятись одна від одної» (стор. 465 зв.). У єдності, на думку вченого, перебувають також сутність і існування окремих речей. «Сутність та існування не можуть бути відокремленими», «існування відрізняється від суті не реально, а природою явища» (стор. 629 зв.). Природу Гізель визначає як суть речі, що розглядається у відношенні до дії (стор. 120).

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, стор. 343.

³ I. Giesel. *Opus totius philosophiae*. Відділ рукописів, ЦНБ АН УРСР, шифр МАК/П127, стор. 512 (Далі в дужках позначатимемо сторінки цієї праці).

Однак природа, на думку вченого, є реальним буттям тільки в індивідах, бо поза ними вона не може мати реального існування (стор. 128 зв.).

Індивідуальна річ виступає як дійсний реальний об'єкт, як нерозривна єдність сутності й існування. Розглядаючи природу, Гізель стверджує, що вона не є ні загальною, ні одиничною, хоча ні одне, ні інше їй не суперечить (стор. 115). У природі він розрізняє три стани: стан природи самої по собі (стан єдності), стан відносно існування, який вона має у нескінченній кількості одиничних речей (стан одиничності) і стан існування, який вона має в абстракції розуму (стор. 115 зв.). Виходячи з цього, учений висновок: «стверджую всупереч номіналістам, що природа цілком не ототожнюється з одиничністю індивідів, але формально від неї відрізняється» (стор. 116). Проте ніщо не може мати реального існування, якщо воно не включає одиничності. Ця ж одиничність має бути закладеною у самій природі, бути чимось внутрішньо їй притаманним (стор. 116 зв.). Саме тому загальна природа, хоча й відрізняється від одиничної, відрізняється тільки формально, насправді від неї не відокремлюючись (стор. 117 зв.). Отже, у розв'язанні проблеми універсалій Гізель дотримується концептуалістичного вчення. Наявність першого стану природи, так званої природи самої по собі, вказує на трансцендентність універсалій, але твердження про об'єктивне існування у речах чогось, відповідного універсаліям, свідчить про іманентність загальних понять. Саме тут виявляються у Гізеля значні елементи пантеїзму. Перший стан природи ототожнюється Гізелем з богом. «Природа,— зауважує він,— визначається як творець природи, як універсальність створених речей» (стор. стор. 379, зв.— 380). Природа — це «щосність» і суть будь-якої речі, вона є внутрішнім початком фізичного руху (стор. 380). Бог, гадає він, присутній у речах, існує, живе в природі, його не можна відокремити від неї. Розглядаючи категорію місця, Гізель знову ж таки стверджує: «Бог, власне, немає «де», бо він не є де-небудь, він скоріше всюди внаслідок своєї необмеженості» (стор. 217). Усе це означає, за Гізелем, що бог, тотожний з природою, є усім у всьому і водночас нічим з усього, тобто він є сутністю кожної речі. Бог Гізеля — це вічна причина, але така причина, що існує поряд зі своїм наслідком. Отже, «якщо бог існує вічно, всесвіт також існує вічно», «якщо бог є від віків, то й створення є від віків» (стор. 380; 460 зв.). Отож всесвіт ніби співвічний богам. Припущення про можливість співвічності світу і бога, ототожнення бога з природою свідчить про наявність пантеїстичної традиції у вченні Гізеля, про підходи до матеріалістичного тлумачення природи. Відомо, що пантеїзм відкривав можливості дальшого руху до матеріалізму в умовах переходу від феодалізму, з його пануючим релігійним світоглядом, до капіталізму.

Слід підкреслити, що Гізелівський пантеїзм непослідовний, оскільки пантеїстичні твердження в нього «співіснують» з висловлюваннями про бога, як першопричину світу, його першорухія, що свідчить про наявність дійстичних тенденцій. У вченні Гізеля є чимало суперечностей, зокрема поділ природи в рефлексії на послідовні стани і водночас намагання зобразити її як нерозривну єдність між богом, ідеальними сутностями і одиничними речами, прагнення тлумачити бога іманентним стосовно світу і разом з тим твердження про його трансцендентність тощо. Все це вказує на те, що у гізелівському розумінні природи відбувалася боротьба матеріалістичних і ідеалістичних елементів. Про це ж свідчить і відсутність у вченого строго побудованої послідовної системи. Тут скоріше наявний пошук, розгляд різних по-

глядів, прагнення дати своїм учням можливість вибору, спрямувати їх мислення на дальші роздуми.

Про певну суперечливість розуміння Гізелем проблеми універсальній свідчить також переплетення в його вченні елементів перипатетизму й неоплатонізму, останній з яких набув особливого поширення в часи Відродження. Це не могло не позначитися на розв'язанні ним проблеми співвідношення природи і мистецтва. Як вже зазначалося, в XVII ст. естетика як самостійна наука ще не виникла і уявлення про мистецтво були не такими, як ми розуміємо його нині. Поняття мистецтва включало до себе не тільки мистецтво в сучасному розумінні, але й ремесло і виробничу техніку, як це спостерігалось в античності і в середньовіччі. Таке розуміння мистецтва було характерним і для І. Гізеля. Підкреслимо водночас, що в його естетичних поглядах, крім положень, властивих естетичній думці середньовіччя, спостерігаються значні ренесансні елементи. Як відомо, вихідним пунктом естетики Відродження було ствердження краси людини і реального світу як однієї з найістотніших їх властивостей. І якщо середньовічна естетична думка визнавала красу природи, то лише тому, що природа тлумачилась як боже творіння і на неї дивилися як на символ вічної, абсолютної, безконечної божественної суті, а цінність мистецтва була взагалі сумнівною. Згадана вже пантеїстична тенденція в гізелівському підході до розуміння природи, його намагання розчинити бога в об'єктивно існуючому світі речей певною мірою сприяли подоланню суперечності між чуттєвим і надчуттєвим світом, утверджували естетичну цінність природи, навколишнього реального світу.

Саме тут, у вченні Гізеля особливо відчутні елементи матеріалізму. «Вся досконалість світу,— зазначає він,— виявляється в речах, з яких він складається, в їхній силі, різноманітності й порядку» (стор. 458 зв.). Краса розуміється як гармонійність, порядок, співмірність, єдність у багатоманітності. Так, красу світу він образно порівнює з музичним твором, кожен зі звуків якого після свого виникнення завмирає, але цілісність лишається, зачаровуючи слухача своїм звучанням. Таке розуміння краси не було новим. Започатковане ще піфагорейцями, воно пройшло через всю естетику античності, середньовіччя і Відродження. Але з подоланням традицій середньовіччя під красою починає розумітися не ієрархічна впорядкованість божественних сутностей, а передусім гармонія та єдність безконечного світу, природи і людини. Створюється новий гуманістичний ідеал краси, який відтворює античні теорії, але на вищому рівні суспільно-історичного розвитку. Як мистецтво, так і естетичні теорії, що осмислюють його, зосереджують свою увагу не стільки на зображенні природних закономірностей, гармонії матеріального космосу, як в античну добу, скільки на їх відображенні в суб'єктивному, індивідуальному сприйманні людини. Філософська думка Відродження, долаючи дуалізм тілесного та духовного, який був характерний для середньовіччя, орієнтується на осмислення місця людини у світі, висуває на перший план гармонійну єдність природи та людини як суб'єкта пізнання і перетворення світу⁴.

Однак в тлумаченні цієї гармонійності, впорядкованості матеріального світу речей естетика Відродження не відразу і не повністю звільняється від теологічних мотивів, часто розглядаючи бога як найбільшого художника. Це позначилось і на естетичних поглядах Гізеля, де подибуємо твердження про те, що такий досконалий твір, як все-світ, міг створити своєю всемогутністю і мудрістю тільки «найдоско-

⁴ Див.: Лекції по історії естетики, книга 1. Л., 1973, стор. 79.

наліший і добрий творець» (стор. 458). «Існує три творці: бог, природа і мистецтво»,— стверджував Гізель. Але коли він, як вже зазначалося, ототожнював бога і природу,— лишалося тільки два творці: природа і людина, як суб'єкт мистецтва. «Як природа наслідує бога, так і мистецтво наслідує природу». Природа, на думку Гізеля, є досконалішою від мистецтва, оскільки вона є основою мистецтва і без неї воно нічого не здатне створити (стор. 383-зв.—384). Такі погляди були характерними для видатних мислителів і митців епохи Відродження Кузанського, Бруно та ін. «Мистецтво,— пише Гізель,— створює послідовно одну частину після іншої, природа ж одночасно цілісність. Тоді як мистецтво створює стіни після фундаменту, природа створює одноразово всі частини людини, а пізніше, за допомогою сили, удосконалює їх і розвиває. Отже, якби природа створила будинок, то вона створила б спочатку цілий будиночок, що мав би здатність житися і поступово його б удосконалила, як рослину. А якби мистецтво створило людину, воно спочатку створило б ступню, а після цього коліно» (стор. 383 зв.).

Прагнення Гізеля поєднати матерію і форму, універсалії з одиничними речами, духовне з матеріальним, свідчить, що краса відшукувалася ним не в чистих божественно-ідеальних сутностях, а у відношенні матеріального і духовного. Це є однією з ознак нового, гуманістичного світосприймання. Концептуалістичне розв'язання Гізелем проблеми універсалій, тобто визнання ним існування понять не окремо від речей, а лише в них самих і в свідомості людини, призводить до визнання краси високою духовною цінністю, яка існує завдяки спогляданню. Оскільки краса—це досконалість речей, досягнути її можуть лише почуття в єдності з інтелектом. Пізнаючи природні явища через відчуття, людина, на думку Гізеля, довідується про якість, кількість, зв'язок між предметами матеріальної дійсності. «Нічого немає в інтелекті, чого не було б у відчуттях» (стор. 594 зв.),— стверджує він. Серед усіх органів чуттів Гізель найбільшого значення надавав зору: «найдосконалішим є зір, потім слух, смак і, кінець кінцем, дотик, оскільки порядок досконалості слід брати від об'єкта» (стор. 585). Пізнати красу, досконалість речей, порівняти її з ідеалом неможливо, за Гізелем, поза розумом. «Мистецтво має своїм об'єктом якийсь природне тіло: так матерією скульптурного мистецтва є камінь». Але «мистецтво перебуває лише в інтелекті,— каже Гізель. Воно «створює подібне собі згідно з ідеєю або з наочним уявленням» (стор. 383 зв.—384). Приблизно таку ж думку висловлював відомий італійський гуманіст неоплатонічного спрямування Марсіліо Фічіно: «Якщо б хтось спитав,— зазначає він,— яким чином форма тіла може бути подібною до форми душі і думки і розуму, то нехай він, я прошу, подивиться на будинок архітектора. Спочатку архітектор створює в душі план будинку і ніби його ідею. Потім в міру можливості він споруджує дім таким, яким він його задумав. Хто буде заперечувати, що дім—тіло і що водночас він схожий на безтілесну ідею майстра, за зразком якої він створений? Далі, будинок має вважатися подібним скоріше на основі якогось безтілесного строю, ніж на основі матерії. Отже, прибори матерію, якщо можеш (а ти можеш це зробити мислено) і залиши стрій. У тебе не лишиться нічого тілесного, нічого матеріального. Навпаки, залишиться той самий стрій, який походить від творця і перебуває в творці»⁶. Гізель наводить приклад з архітектури і медич-

⁶ История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. М., 1962, т. 1, стор. 503.

ного мистецтва. Останнє на його думку, перебуває у свідомості лікаря і завдяки рухомій силі останнього прилучає ліки до пошкодженої частини тіла, сприяє таким чином видужуванню хворого. «Мистецтво має справу з частковими (речами), а їх основа міститься в митці» (стор. 384 зв., 265 зв.),— стверджує Гізель. В дусі філософії раннього Відродження він пояснює мистецтво як діяльність, як вміння працювати в певному порядку, згідно з якимсь способом. «Мистецтво — це навик, що надає правильності у виготовленні речей». «Кожний творчий навик, поєднаний з правильним способом дій,— говорить Гізель,— є мистецтвом у власному розумінні» (стор. 265). Отже, мистецтво становить творчий процес, що реалізується за допомогою свідомої діяльності митця, в якій різноманітні ідеальні образи знаходять своє втілення в певному матеріалі. Джерелом творчих процесів свідомості є спостереження, пізнання і наслідування природи. Такого погляду дотримується й Леонардо да Вінчі. Описуючи творчість художника, він зауважує: «І справді все, що існує у всесвіті як сутність, як явище або уявне, він (вони такою мірою прекрасні, що в той самий час створюють таку ж пропорціональну гармонію в одному єдиному погляді, яку створюють предмети (природи)»⁶.

В естетичних поглядах І. Гізеля є прагнення поєднати творчу діяльність мистецтва з науковим пізнанням. «Мистецтво створює, пізнаючи» (стор. 383 зв.),— говорить Гізель. Відродження запозичило цей погляд від античності. Сформульований ще Арістотелем, він розвивається в римській естетиці. Так, для Горация, одного з найвидатніших теоретиків мистецтва, поезія — це не тільки талант, але й складна наука, що будується згідно з певними правилами. Особливого значення він надавав думці і пізнанню:

«Тільки в знанні — джерело й запорука справжнього вірша.
Вникнути в речі тобі допоможуть Сократові книги;
Вникнеш — то й влучні слова не змусять на себе чекати»⁷.

Це положення історично розвивалося, щоразу видозмінюючись, залежно від умов і потреб суспільної практики, воно проходить крізь усі теоретичні поетики, як західноєвропейські, так і ті, що були прочитані в Києво-Могилянській академії, де авторитет Арістотеля і Горация був дуже високий. Це і собі вплинуло на естетичну концепцію Гізеля. Сприйняте раціоналістичною думкою Ренесансу, воно дістало свій дальший розвиток в естетичних поглядах таких мислителів, як Леонардо да Вінчі, який вважав пізнання і міркування тією силою, що зумовлює зростання мистецтва⁸, Леонардо да Вінчі, який називав живопис «наукою живопису»⁹, ототожнюючи його з пізнавальною діяльністю людини. Щодо спорідненості мистецтва і науки становлять інтерес думки Гізеля про співвідношення мистецтва і логіки. У літературі, живописі та інших різновидах мистецтва він вирізняє два відмінних між собою навики: один спрямовує до пізнання, завдяки якому людина учиться, як слід, наприклад, писати або малювати. Інший надає легкості і вправності в малюванні, писанні тощо. З другого боку, «ло-

⁶ Там же, стор. 543.

⁷ Квінт Гораций Флакк. Про поетичне мистецтво. Журн. «Жовтень», 1973, № 1, стор. 14.

⁸ Див.: Історія естетики. Памятники мировой эстетической мысли. М., 1962, т. 1, стор. 521.

⁹ Книга о живописи мастера Леонардо да Винчи, живописца и скульптора флорентийского. М., 1934, стор. 82.

гік-митець», за висловом Гізеля, може пізнавати правила утворення силогізму, поділу, визначення та інше і, згідно з цими пізнаними правилами, може утворювати визначення, поділ і силогізм (стор. 277 зв.).

Наголошування на пізнанні, спостереженні, необхідності існування певних правил, завдяки яким відбувається творчий процес, зближення мистецької і наукової діяльності, свідчило про посилення раціоналістичних тенденцій. Безперечно, в естетичних і взагалі філософських поглядах Гізеля співіснують, в естетичних і взагалі філософських поглядах Гізеля співіснують, в естетичних і взагалі філософських поглядах Гізеля співіснують, в естетичних і взагалі філософських поглядах Гізеля співіснують, різні рівні історико-філософського розвитку. Тут використовується антична та середньовічна спадщина. Незважаючи на наявність деяких положень, характерних для античності і середньовіччя, загалом у своїх естетичних поглядах Гізель найбільш близький до Відродження. Так мистецтво порівнюється з наукою, підкреслюється його пізнавальне значення, великої ваги надається раціональним моментам у творчому процесі. Разом з тим деякі науки, зокрема алхімія, як і в середньовіччі, називаються у Гізеля мистецтвом. Говорячи про виготовлення золота, він стверджує, що практично цього ще ніхто не досяг. Але теоретично він не відкидає такої можливості, підкреслюючи, що з розвитком, як він каже, «хімічного мистецтва», досвіду, людина зможе прийти до створення справжнього золота (стор. 384 зв.). У цих його міркуваннях ще багато схоластики, навіть середньовічної алхімії, проте не можна не відзначити деяких раціональних думок, які свідчать про становлення нової науки.

З середини XVI ст.— у першій половині XVII ст. відбуваються істотні зміни в мистецтві України. В архітектурі поряд з вітчизняними традиціями поєднуються тенденції західноєвропейського Ренесансу, що знайшло своє відображення в оригінальних художніх спорудах¹⁰. Скульптура, цей, можна сказати, основний різновид античного мистецтва, в добу середньовіччя на Україні, як і в інших країнах, майже занепадає. Лише в кінці XVI — на початку XVII ст. вона знову набуває значного поширення, що свідчить про вплив ідей Ренесансу. Значні зміни відбулися в живописі, спостерігається прагнення до конкретної, реальної передачі дійсності. Стають більш матеріальними фігури в іконописі, з'являється портрет. Зокрема, в старовинних українських церквах збереглися тогочасні портрети ігумена В. Красовського (Троїцька церква Кирилівського монастиря), П. Могили (церква Спаса на Берестові в Києві). Цікаві факти наводить відомий радянський вчений В. Н. Лазарев у книзі «Російське середньовічне мистецтво» (М., 1970). Йдеться про заміну за вказівкою П. Могили центральної фігури Христа в груповому портреті родини Ярослава у Софіївському соборі на фігуру князя Володимира. П. Могила, прославляючи діяльність цього князя, виводив спадкоємність влади у російській державі від часів Київської Русі, про що писав у спеціальному посланні до російського уряду. Це мало не абияке значення для ствердження ідей загально-руської єдності, що диктувалось потребами національно-визвольної боротьби, яку вів у той час український народ. Отже, мистецтво тієї доби не лише набуває елементів світськості, але й стає більш політично і соціально загостреним. У літературі, крім традиційного, притаманного середньовіччю жанру проповіді, набуває поширення емблематична поезія барокко, шкільна драма, театр.

Наявність раціоналістичних тенденцій в естетичних поглядах Гізеля та інших тогочасних мислителів, знання ними творів античних

¹⁰ Всеобщая история искусств, т. 2, кн. 1. М., 1960, стор. 286.

авторів, особливо Арістотеля і Горація, підготовляли ґрунт для виникнення вітчизняного класицизму¹¹⁻¹³.

Цей процес був спільним для України та Росії, де на початку XVII ст. спостерігається виникнення ренесансних напрямів в мистецтві, що виявляється в спільності барочних форм в архітектурі, у розвитку портретного і пейзажного живопису, основоположниками якого в Росії були С. Ушаков та Й. Владимиров. На противагу канонізованому на той час «силуетному» зображенню дійсності вони дотримуються у своїй творчості принципу об'ємності, що свідчить про утвердження нового розуміння природи, людини і мистецтва, характеру їх взаємозв'язку. В гізелівському розумінні згаданої проблеми, як вже відзначалося, переважають ренесансні традиції. Вони виявляються насамперед в пантеїстичному спрямуванні його міркувань про співвідношення природи і мистецтва, в намаганні поєднати загальні поняття (універсалії) з одиничними речами, в спробах подолати однобічність поглядів на співвідношення природи і мистецтва в номіналістів та реалістів, в утвердженні краси реального, а не потойбічного світу, в розумінні мистецтва як творчої діяльності, що споріднена з наукою. Ці теоретичні міркування впливали на розвиток тогочасного мистецтва, яке й собі сприяло збагаченню і прогресивному розвитку філософської думки. Взаємозв'язок між ними опосередковувався характером тогочасного суспільного розвитку, запитами суспільної практики та науки.

Далі подаємо перекладені з латинської уривки з філософського курсу, читаного І. Гізелем в Києво-Могилянській колегії.

Дослідження III. Про природу¹⁴

Розділ I. Про визначення природи

Після пояснення сутності природного складника (*essentia compositi naturalis*) стосовно себе, слід тепер подати його відношення до руху. Але передусім конче потрібно навести різні визначення природи. Вона поділяється на шість видів. По-перше, природа характеризується як творець природи. По-друге, вона розглядається як універсальність створених речей. Отже, чудом може бути лише те, що перевищує природний порядок, тобто порядок усіх речей, які існують під богом. По-третє, природою називаються природні причини, оскільки вони діють згідно з природою. Так, Арістотель у другій книзі «Про небо» сказав, що природа творить те, що є найліпшим. По-четверте, природа розглядається як щосність (*quidditas*) і суть будь-якої речі. Так, визначенням називається вислів, що з'ясує природу речі. По-п'яте, вона характеризується як співвідносне будь-якої речі. Так, наприклад, під флегматичністю і меланхолією ми розуміємо природу флегматика або меланхоліка. І, нарешті, природа називається внутрішнім принципом фізичного руху. Відповідно до цього природне визначається п'ятьма способами. По-перше, як таке, що протиставляється надприродному; по-друге, як таке, що протиставляється вільному; по-третє, як таке, що протиставляється дії сили; по-четверте, як таке, що протиставляється несподіваному або випадковому і нарешті як таке, що протиставляється мистецькому. Незважаючи на те, що існування природи не підлягає жодному сумніву, воно не може бути визначенням а priori, Це видається правильним, бо те, що визначається а priori, має бути доведеним через причину, з якою має необхідний зв'язок, бо з того, що існує бог, не обов'язково випливає, що існує природа. Крім того, якщо бог існує вічно, то всесвіт не обов'язково існував би вічно. Але існування може бути доведеним а posteriori за допомогою його власного наслідку, а саме через фізичний рух. Адже з того, що камінь сам собою прагне впасти донизу, ми робимо правильний висновок, що у камені є наявною природа, бо природа є не

¹¹⁻¹³ Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. Харків, 1960, стор. 9.

¹⁴ Giesel I. *Opus totius philosophiae*. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр МАК/П127.

чим іншим, як основним принципом внутрішнього руху. Арістотель так визначає природу: «Природа є принципом і причиною руху і спокою в тому, в чому вона існує передусім сама собою (per se) і не випадково». Розкриваючи це визначення, звернімо увагу, по-перше, на те, що для розуміння природи слід дослідити, що є причиною руху, внаслідок чого виникає позбавлення, яке хоча і є принципом руху, проте не є водночас його причиною. Причина ж повинна дійсно і реально впливати на рух. По-друге, додається місце руху і спокою. При цьому зауважимо, що природа не спричинює їх одночасно, вони тільки приходять на зміну один одному. Бо не буває, щоб річ стосовно тієї самої своєї частини рухалася і перебувала б у стані спокою одночасно. Звернімо увагу, що ця частинка і сприймається деякими відокремлено, як частинка, або так, що природа є причиною руху або спокою, іншими ж сприймається у зв'язку, так, що природа є принципом руху, поки річ є поза природним місцем і принципом спокою, коли вона (річ) перебуває у своєму природному місці. Перша думка видається більш вірогідною тому, що небо і земля не приводяться в рух природою. Крім того, рух означає тут будь-який фізичний рух, види якого були наведені у відповідних розділах. Основним, однак, є рух локальний, оскільки він є найпевнішою ознакою природи. По-третє, природа є принципом такого руху, в якому вона перебуває, тобто, в якому значенні виступає сама природа, щоб відрізнитися від принципів руху і спокою інших речей, для яких не є властивими ці принципи, подібно до того, як існують діючі причини, оскільки інші тіла можуть рухатися з причини себе самих. По-четверте, як зазначалося, природа є першим принципом руху і не внаслідок припущення того, що інший принцип перебуває в основі якоїсь речі і відповідно до цього усуваються такі якості, як важкість, легкість та ін. Ці сили не є основними принципами фізичного руху, але самою формою, наприклад каменя або вогню. Додається, нарешті, що природа є принципом руху і спокою сама собою і не через акциденції, за допомогою яких розуміються частинки. Однак тут не дається причина ясності через акцидент. У тих самих частинках виключається мистецький рух, що зумовлюється не природою, а мистецтвом. Так, рух годинника відбувається не сам собою, а через акцидент і називається мистецьким рухом, а не природним, незважаючи на те, що мистецтво є принципом руху тієї речі, в якій воно перебуває, тобто внутрішнього руху. Так, лікар поки лікує себе самого, не є причиною цього руху сам собою, але через акцидент, тому що лікар, хоча і лікує як лікар, але лікується не як лікар, а як хворий. Проте можна дещо закинути проти такого пояснення визначення природи. По-перше, це визначення цілком підходить до мистецтва. Адже мистецтво танцю є принципом руху того, в кому воно закладено передусім і само собою і не відповідно до акцидента, бо мистецтво танцю передусім само собою є принципом такого руху. Але мистецтво найбільше відрізняється від природи. Отже, визначення природи не є остаточним.

Відповідь. Заперечую, що це визначення відповідає мистецтву. Адже мистецтво танцю не є основним принципом руху, бо він (основний принцип руху) є природою самої людини, яка танцює. Мистецтво є найближчим принципом, який зумовлює якість руху, тобто таким, що вказує, яким цей рух повинен бути. Інші вважають, що танець, який, так би мовити, створюється мистецтвом, не є, власне, рухом, а тільки його модифікацією. По-друге, тому що спокій є позбавленням руху і, отже, є нічим. А те, що є нічим, не має причини, оскільки є нічим. З цього випливає, що неправильно визначати природу, як принцип руху і спокою. Роз'яснюючи це твердження, зауважимо, що спокій можна сприймати двояко: в одному випадку як заперечення або позбавлення руху, в іншому — як тривалість у якійсь формі. Взявши це до уваги, відповідаємо, розділяючи антецедент: якщо спокій розуміти так, як у першому випадку, то стверджуємо. Але спокій не розглядається так у визначенні природи. Якщо ж його розуміти так, як у другому випадку, заперечується антецедент. Так, у визначенні природи, навпаки, береться до уваги рух, оскільки він являє собою прагнення до спокою і займає середнє положення стосовно нього як до мети, до якої має природний нахил. І таким чином вони (рух і спокій) не протиставляються один одному, а підпорядковуються. Інші вважають, що спокій, хоча не має причини (causa efficiens), діючої через реальний вплив, має, проте, позбавляючу причину, бо природа спричинює спокій, поки позбавляє від руху. По-третє. Природа визначається як одне ціле. Отже, вона не є причиною протилежностей. А рух і спокій суть протилежності. Отже, неправильно розуміти природу як принцип руху і спокою. Відповідаємо. Цей принцип або аксіома не означає, що природа не може зумовлювати більшу кількість протилежностей. Але є сенс в тому, що природа є одним цілим, тобто з необхідності. Якщо ж стверджувати, що раціональна душа не залежить від природи, тому що для неї є характерним вільне оперування, то відповідаємо, що в даному разі природу слід розуміти не як щось таке, що протиставляється свободі, а як щось таке, що є принципом руху або вільним, або необхідним. По-четверте. Існують природні тіла, що позбавлені руху в собі як емпірейське небо і елемент землі. Вони не рухаються по природі. Але існують й інші тіла, що не мають у собі принципу спокою, як вісь неба.

яка ніколи не перебуває у стані спокою. Отже, є неправильним стверджувати, що природа є принципом руху і спокою. На це можна відповісти, що не обов'язково, щоб будь-яка природа була частково принципом руху і спокою, але вона повинна змінюватися, оскільки є принципом одного і другого. І є сенс у визначенні, тому що природою є те, що є принципом руху (в тому об'єкті), в якому він (рух) перебуває, і природою також є те, що є принципом спокою в тому об'єкті, який перебуває у стані спокою. По-друге, відповідаємо, заперечуючи антецедент. Емпірейське небо і земля мають принцип свого власного руху, за допомогою якого їх власна матерія перетворилася в свою субстанціальну форму в момент створення. І після цього вони мають принцип руху, за допомогою якого їх субстанція рухається до акцидентії, з нею спорідненої. Земля також може рухатися по природі стосовно будь-якої своєї частини локальним рухом, а також рухом альтерації до тепла і холоду. І рухалась би передусім вдарена, якби якийсь природний чинник міг її цілу відірвати від центру світу. І рухомі небеса, хоча не мали принципу спокою, протиставлені локальному рухові, мають проте принцип спокою, тому що їх матерія перебуває в стані спокою в субстанціальній формі неба і насамперед перебувають у стані спокою, протиставленого природному рухові, тоді, коли за допомогою розуму не можна збагнути цього руху. По-п'яте. Тому що природа є субстанцією, є чимось абсолютним, то неправильно визначати її через принцип руху, оскільки в цьому приховується відношення до руху. Відповідаємо. Оскільки цей принцип береться як основа відношення до руху, бо не береться принцип і причина в акті, очевидно тому, що в акті вона переходить у наслідок. Адже в акті зумовлюється акцидентальний рух, характерний для природи. Проте цей принцип береться як принцип і причина в потенції так, що є сенс вважати, що природа є тим, що спричинює рух. Адже згідно з логіками слова, вжиті у визначенні, мають на увазі не дію, а можливість.

Розділ III. Що є спільного і відмінного між природою і мистецтвом

...Мистецтво має своїм суб'єктом якість природне тіло: так матерією скульптурного мистецтва є камінь. Це... зазначивши, ставимо питання. Що є спільного між природою і мистецтвом і що є відмінного? Спільним, отже, є: по-перше, як природа створює подібне до себе згідно з буттям, так мистецтво створює подібне до себе згідно з ідеєю (прообразом) або з наочним уявленням (зображенням). По-друге, як мистецтво наслідує природу, так природа наслідує бога. По-третє. Як природа, так і мистецтво звичайно починають від недосконалого. Так, рослина поступово в процесі свого розвитку набирає досконалої форми. Те саме слід сказати і про картину. По-четверте. Як у природному, так і в мистецькому бувають нещасливі і щасливі випадки, бо в природному трапляються дива і в мистецькому можна знайти випадковості. Як приклад можна навести розповідь про Апелла, який, будучи неспроможний найбільш досконало зобразити піну коня на картині, в запалі гніву, кинув по ній пензлем і таким чином здійснив випадково те, що не міг зробити свідомо. Відмінним між природою і мистецтвом є: по-перше, мистецтво створює послідовно одну частину після другої, природа ж водночас цілісність. Тоді як мистецтво створює стіни після фундаменту, природа створює одночасно всі частини людини, а потім за допомогою сили удосконалює їх і розвиває. Отже, якби природа створила будинок, то вона створила б спочатку цілий будиночок, що мав би здатність жити і поступово його удосконалила б, як і рослину. А якби мистецтво створило людину, воно спочатку створило б ступню, а після цього коліно. По-друге, мистецтво, пізнаючи створює, природа — не пізнаючи. По-третє, мистецтво не створює субстанціальної форми, тільки розміщення фігур, а природа створює субстанціальну форму золота, срібла та інших речовин. По-четверте. Природні речі є суб'єктом мистецтва, а мистецькі речі не є суб'єктом природних речей. По-п'яте. Природна форма є уродженням принципом руху і спокою в тому, в чому вона існує, а мистецтво не є само собою принципом руху суб'єкта, в якому воно існує, але в іншому. Звідси випливає, що природа просто є більш досконалою від мистецтва, бо природа є основою мистецтва і без неї мистецтво нічого не може створити. На противагу цьому мистецтво не є основою природи і багато може створити природа без мистецтва. Не заперечується однак і те, що мистецтво відтворює природу від зовнішнього і відповідно до нього.

Розділ IV. Чи може мистецтво створювати творіння природи

Передусім слід зробити висновок, що мистецтво фізично не може досягти творіння природи, тобто не може створити своєю силою субстанціальні форми. Довідимо, по-перше. Адже мистецтво перебуває тільки в інтелекті, тому воно фізично не досягає творіння природи, а лише деяких актів розуму. Довідимо, по-друге. Жодна

причина не може діяти понад свою можливість. Але мистецькі причини суть другорядні стосовно природних і, отже, є ніби служницями останніх. Отже, мистецтво не може перевищувати природне творіння, оскільки таке творіння перевищує здатність мистецьких причин. Слід зробити той висновок, що мистецтво морально впливає на творіння природи, очевидно, спрямовуючи рухому силу людини на приєднання активного природного начала до пасивного, з чого з'являється якийсь творіння природи. Це відомо передусім з медичного мистецтва, яке, перебуваючи у свідомості лікаря, його рухомою силою спрямовує на приєднання ліків до uszkodженої частини. Звідси виникає здоров'я, яке є творінням природи. Це відомо також з різних експериментів, з яких про один повідомляє Скалігер, а саме про народження пташенят в Єгипті. Він розповідає, що в Єгипті були збудовані якісь печі для випікання хліба з складним склепінням і в них було покладено яйця. Потім було внесено слабкий вогонь і так з цих яєць, підігрітих на слабкому вогні, через деякий час вилупилися пташенята. Цей приклад свідчить про те, яким чином мистецтво наслідує природу. Те саме звичайно мовиться про алхімію або про мистецтво створення золота, про яке і ми разом з деякими фізиками кажемо, що можна за допомогою хімічного мистецтва, з'єднуючи активну і пасивну природи, отримати справжнє золото, але це дуже важко. Що це не є неможливим очевидно з того, що немає опору ні з боку діючої причини, ні з боку матерії, що має здатність перетворюватися в золото. Немає опору з боку діючої причини, бо діючою причиною є мистецтво, а мистецтво наслідує природу і створює твір природи, без сумніву, за допомогою з'єднання активного й пасивного начал. З боку матерії також немає опору. Адже золото, утворене природним шляхом, є не що інше, як якась матерія, що складається з живого срібла і сірки, сплавлених між собою відповідним чином у надрах землі за допомогою сонячного тепла. Хімік також за допомогою мистецтва відповідним чином може сплавити сірку з самородним сріблом і, отже, прийти до створення справжнього золота.

Хто є логіком-митцем, може здійснювати дві речі: пізнавати, як треба утворювати силогізм, поділ, визначення та інше; давати визначення, поділ і силогізм згідно з цим пізнанням. Виходячи з цього, мистецьку логіку можна поділити на навчальну і застосовчу.

У літературі, живописі й інших (мистецтвах) можна виявити два навиви, що реально відрізняються один від одного. Один спрямовує до пізнання, як треба малювати, писати, а другий надає легкості і вправності в малюванні, писанні і іншому. Отже, те саме слід сказати і про мистецьку логіку... Але в мистецтвах не є та сама здібність, яка пізнає, як треба виконувати ці дії, а яка їх виконує. Це зрозуміло і тому є більше навиків, один для здійснення однієї здібності, інший — для іншої.

Переклад з латинської
Я. М. СТРАТІЙ.

В. М. СЕЛІВАНОВ

Організаційно-управлінський фетишизм як вияв кризи буржуазної ідеології

За останні роки, завдяки послідовному проведенню в життя Програми миру, висунутої ХХІV з'їздом КПРС, здійснюється розрядка міжнародної напруженості, дістали світове визнання принципи мирного співіснування. Проте позитивні зрушення у міжнародних відносинах не означають згасання ідеологічної боротьби між двома соціально-економічними системами, як це намагаються сьогодні довести буржуазні ідеологи, пропагуючи «свободу обміну ідеями та людьми», відмову від усіх форм класової боротьби в основних сферах суспільного життя. «Класова боротьба двох систем — капіталістичної і соціалістичної — в сфері економіки, політики і, звичайно, ідеології триватиме. Інакше і бути не може, бо світогляд і класові цілі соціалізму і капіталізму протилежні і непримиренні»¹.

Ідеологічна боротьба в сучасних умовах стає однією з найголовніших ділянок класової боротьби капіталізму і соціалізму. Тому не випадково, що нині розширюється проблематика буржуазного суспільствознавства, урізноманітнюється діяльність його ідеологічних інститутів. Як зазначає професор Чикагського університету Г. Моргентау, у США сьогодні функціонує своєрідний «політико-академічний комплекс» теоретиків і практиків у галузі політики та управління; в його завдання входить проведення інтересів монополістичних кіл у буржуазній науці та «прямий вплив на духовне життя суспільства»². За таких умов привертає до себе увагу буржуазна «наука управління», яка починає відігравати все більшу роль у загальній системі ідеологічних інститутів буржуазного суспільства. Ця «наука» становить досить складний і здебільшого суперечливий синтез різних філософсько-соціологічних та політико-правових шкіл і напрямів, які виконують функцію ідеологічного захисту державно-монополістичного капіталізму. Місце та роль буржуазної «науки управління» у сучасній ідеологічній боротьбі зумовлені насамперед тим, що в сфері управління суспільними процесами надзвичайно відчутно виявляються особливості загальної кризи капіталізму. Класова спрямованість управління відображає соціально-економічну та політичну сутність буржуазного суспільства.

Прагнення державно-монополістичної буржуазії стабілізувати економічні та політичні позиції капіталізму внаслідок використання науки і техніки, застосування найновітніших методів організації і управління, спроб державно-правового регулювання економіки, ви-

¹ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 42.

² Див.: «Правда», 22 січня 1972 р.

користання можливостей міжнародного поділу праці незмінно нашоуюються на суперечності, нерозв'язні засобами цієї соціально-економічної системи. Показовим прикладом цього є оголошена на початку 70-х років державна економічна політика США, яка мала забезпечити гармонійне поєднання сторін так званого магічного чотирикутника: економічне зростання, повну зайнятість, стабілізацію цін, вирівнювання платіжного балансу. Невтішні наслідки цієї політики відзначив навіть орган великої західнонімецької буржуазії «Industrie Kurier», підкреслюючи, що відбулося «перетворення «магічного чотирикутника» у квадрат, сторони якого становлять безробіття, інфляція, дефіцит платіжного балансу та стагнація»³.

Такі явища є повсякденною реальністю сучасного капіталізму, взаємопов'язаними і взаємозумовленими елементами єдиного незворотного процесу загальної кризи буржуазного суспільства, які надають їй всеохоплюючого, руйнівного характеру. Кризові явища капіталістичного світу такі очевидні, що їх реальність визнають навіть буржуазні дослідники. Так, американський юрист, професор школи права Йельського університету Ч. Рейч, вивчаючи причини сьогонішньої кризи в США, підкреслює, що дана криза не є просто нагромадженням окремих, незалежних одна від одної проблем, які можна було б розв'язати з допомогою реформ. «... Дана криза,— пише Ч. Рейч,— органічно пов'язана з матеріальними умовами, в яких ми живемо. З цієї причини ніяка проста реформа не зможе зробити на неї потрібного впливу»⁴.

Криза у сфері соціально-економічних відносин капіталізму неодмінно позначається на буржуазній політико-управлінській ідеології, яка неспроможна розкрити призначення його організаційно-політичних і управлінських інститутів. «Ідеологічна система,— визнає професор Гарвардської школи ділової адміністрації Д. Лодж,— яка... була керівництвом у діяльності наших соціальних інститутів, стала паралізованою і невиразною»⁵. «Старі ідеї і уявлення,— відзначає цей же автор,— що колись сприяли наданню нашим інститутам законності, авторитарності і надійності, майже зруйнувалися. Вони відступають перед мінливою реальністю, поступаючись місцем несистематизованим і суперечливим ідеям і уявленням»⁶. Аналогічні погляди висловлює відомий американський спеціаліст в галузі організації і управління П. Дракер, який песимістично констатує той факт, що «основні положення, на яких ґрунтувалися протягом останніх 50 років теорія і практика управління, нині стали неприйнятні. Деякі з цих положень фактично застаріли. Інші, хоча ще можуть застосовуватися, але швидко втрачають свою ефективність»⁷. «Сучасна криза є водночас кризою організаційної теорії і організаційної практики»⁸.

Нині буржуазним суспільствознавцям стає все важче приховати справжню сутність державно-монополістичного капіталізму. Проте констатація окремих фактів загальної кризи капіталізму з боку буржуазних суспільствознавців не виходить за межі буржуазного сві-

³ Цит. за: Общество без будущего. М., 1974, стор. 46.

⁴ Reich Ch. The Greening of America. A Bantam Book, 1972, p. 4.

⁵ Lodge G. Top Priority: Renovating our Ideology. "Harvard Business Review", 1970, vol. 48, N 5, p. 44.

⁶ Lodge G. Business and The Changing Society. "Harvard Business Review", 1974, vol. 52, N 2, p. 59.

⁷ Drucker P. Management's New Role. "Harvard Business Review", 1969, vol. 47, N 6, p. 49; Drucker P. Technology, Management and Society. N. Y., 1970 p. 24.

⁸ Drucker P. New Templates for to-day's Organisations. "Harvard Business Review", 1974, vol. 52, N 1, p. 46.

торозуміння. Непослідовність, класова обмеженість і політична реакційність висновків буржуазних ідеологів достатньо повно розкриваються в тих лозунгах, які вони проголошують, закликаючи лише до реформ і «оновлення» існуючих організаційних і управлінських доктрин⁹. І чим глибші, гостріші суперечності капіталізму, чим обмеженіші можливості капіталістичного застосування найновіших досягнень науки і техніки, тим неспроможнішими стають спроби ідеологічного захисту і виправдання даної суспільної системи.

Буржуазні ідеологи намагаються знайти розв'язання гострих проблем капіталізму у створенні нової, більш пристосованої до сучасних соціально-економічних умов «філософії менеджменту», яка б правила за теоретичну основу розробки і практичного застосування нових принципів і методів управлінської діяльності. Метою даної «філософії» проголошується «забезпечення процесу мислення, спрямованого на визначення бажаних результатів і їх наступне досягнення через раціональне використання людських умов і відповідних ресурсів у найбільш урівноважених інтересах організованого (читай — капіталістичного. — В. С.) суспільства»¹⁰.

Внутрішні суперечності сучасних буржуазних організаційно-управлінських концепцій виявляються найбільш помітно в спробах синтезу двох взаємовиключаючих тенденцій: загального підходу до аналізу організаційно-управлінських зв'язків і відносин капіталістичного суспільства з суб'єктивно-ідеалістичних, волюнтаристських позицій і опроектованого через призму класових інтересів прагнення до об'єктивного врахування реальної дійсності. Ці концепції однобічно відображають реальний стан розвитку сучасних капіталістичних продуктивних сил, що об'єктивно потребують планомірної, раціональної організації і управління в масштабі всього суспільства. Буржуазні ідеологи ігнорують вплив приватновласницьких виробничих відносин, які обмежують можливість раціонального використання ресурсів суспільства, виключають науково обґрунтоване планове управління процесом розвитку всього суспільного виробництва.

Згідно з таким тлумаченням, зміст, значення того чи іншого уявлення, судження про організацію і управління, про процеси, які в них відбуваються, визначаються не безпосередньо об'єктом відображення, його закономірностями і зв'язками, а потребами і інтересами окремого індивіда, його суб'єктивним відношенням до знання. Це, зокрема, виражається в тому, що буржуазні теоретики ставлять організаційно-управлінські відносини в пряму і безпосередню залежність від діяльності суб'єкта управління (індивідуального чи колективного), нехтуючи зумовленістю процесу функціонування і організаційної структури суб'єкта законами розвитку об'єкта управління. Звідси перебільшення значення особи керівника, його ролі в процесі управління, втілене буржуазними теоретиками в ідеях «менеджеризму»¹¹. Об'єктивні закономірності і потреби соціальної організації і управління підміняються, таким чином, суб'єктивним тлумаченням їх зов-

⁹ «Нам необхідна ревізія і поновлення нашої ідеології», — пише Д. Лодж. (Lodge G. Top Priority: Renovating our Ideology, p. 44); «Йдеться не про революцію, — підсумовує Ч. Рейч. — Йдеться про заповнення ідейного вакууму, забезпечення глуду там, де його немає. Політична революція тепер неможлива в США. Та така революція і не потрібна». (Reich Ch. The Greening of America, p. 329). Див. також: Collier A. Business Leadership and Creative Society. "Harvard Business Review", 1968, vol. 46, No. 1, p. 155.

¹⁰ Мее Y. Future Management Philosophy: A Synthesis, in: "Management in International Perspective", ed. by B. Prasad. N. Y., 1967, p. 43.

¹¹ Старосьцяк Е. Элементы науки управления. М., 1965, стор. 72—73.

нішніх зв'язків і проявів. Це призводить до того, що функції управління в рамках капіталістичного підприємства розглядаються поза зв'язком із соціально-економічними відносинами, лише як залежні від психологічних характеристик та діяльності «всезнаючих» менеджерів. Р. Фолк прямо заявляє, що «управління залежить... від типу особи, яка його здійснює»¹².

Хибні уявлення буржуазних суспільствознавців про організацію і управління, про організаційно-управлінські зв'язки і відносини пов'язані з організаційно-управлінським фетишизмом, який значною мірою пронизує буржуазну політико-управлінську ідеологію і, відповідно, буржуазну управлінську науку. Основною рисою цього фетишизму є абсолютизація організаційно-управлінських явищ, відрив їх зовнішньої форми від реальної сутності. Дійсний зміст і сутність організації і управління як соціальних явищ підмінюється їх зовнішніми виявами — адміністративно-формалізованими зв'язками і відносинами, що становлять їх бюрократичну організаційну структуру, мистецтвом здійснення управлінської діяльності. Тим самим, через організаційно-управлінські і нормативно-правові механізми, реальні виробничі зв'язки і відносини капіталістичного суспільства дістають викривлений характер. Виробничі відносини сучасного капіталізму подаються буржуазними соціологами в функціональній залежності від організації і управління, які нібито мають самостійну логіку розвитку, незалежну від структури суспільних відносин. Організаційно-управлінські форми видаються як визначальні щодо всієї сукупності суспільних відносин. Антагоністичні суперечності капіталістичного суспільства якщо і визнаються, то в уяві буржуазних теоретиків набувають неполітичного характеру. Так, Ч. Рейч намагається переконати, що «ми перебуваємо під владою не капіталістів-експлуататорів, а безглузких, безособових сил, які переслідують свою власну, нелюдську логіку»¹³. Організація, її формальні структури подаються буржуазними дослідниками як самостійні, незалежні від суспільних відносин чинники, що детермінують поведінку людей. «Організація і бюрократія, — пише Ч. Рейч, — будучи результатом застосування технології до соціальних інститутів, дедалі більшою мірою диктують нам моделі життя, ставлячи логіку організації вище, ніж будь-які інші цінності»¹⁴.

Підтвердження вищенаведених інтерпретацій організаційно-управлінських процесів і явищ буржуазні теоретики намагаються знайти в деяких зовнішніх проявах науково-технічної революції, даючи однобічні, тенденційні тлумачення великого промислового виробництва, його техніки і технології. Якщо представники «класичної школи» буржуазної управлінської науки розглядали управлінські відносини у відриві від розвитку продуктивних сил і впливу матеріальних умов життя суспільства на організаційно-управлінські процеси, то сучасні теоретики під впливом досягнень науково-технічної революції змушені визнавати вплив на організацію і управління продуктивних сил як елемента системи суспільного виробництва. Проте це визнання має однобічний характер, оскільки продуктивні сили розглядаються як незалежний від виробничих відносин фактор, який нібито призводить до автоматичних змін в організаційно-управлінських процесах. Розглядаючи розвиток суспільних, в тому числі організаційно-управлінських відносин, як простий механічний наслідок прогресу

¹² Falk R. The Business of Management. Penguin Books, 1971, p. 42.

¹³ Reich Ch. The Greening of America, p. 12.

¹⁴ Reich Ch. The Greening of America, p. 6.

науки і техніки, буржуазні ідеологи намагаються обстоювати позиції техніко-виробничого детермінізму¹⁵. Відбувається неправомірне отождолення промислово-технологічних процесів управління техніко-організаційними відносинами виробництва з соціально-політичними процесами управління суспільними відносинами капіталізму. Звідси і реакційний висновок про перетворення корпорацій в некапіталістичні установи, в яких трудящі нібито працюють на саму організацію¹⁶.

Насправді ж діяльність агентів управління детермінується не технікою, не досягненнями науково-технічної революції, не організацією і її структурами, а передусім суспільними виробничими відносинами, економічними відносинами власності, які одержали відповідне організаційне оформлення і правове закріплення. Характер організаційно-управлінської бюрократії визначається сутністю буржуазних суспільних відносин, а не навпаки, як це намагаються довести буржуазні автори. Що ж до науково-технічної революції, в тому числі і управлінської, то вона не є самостійним, ізольованим соціальним явищем, як це вважають буржуазні теоретики¹⁷. Її вплив на сфери життя суспільства визначається взаємозв'язком з його соціально-економічними та політичними умовами, які і виступають вирішальною передумовою реалізації досягнень науково-технічної революції. Техніка набуває соціального характеру лише щодо людей, які використовують цю техніку як предмет власності відповідно до своїх класових інтересів. Вона не може виконувати свої соціальні функції (програмування, регулювання та ін.) інакше, як в системі історично-конкретних виробничих відносин і зумовлених ними ідеологічних принципів. Соціальні функції техніки, напрям її застосування органічно пов'язані насамперед з економічними і політичними цілями, які впливають з інтересів панівного у суспільстві класу¹⁸.

Буржуазна управлінська наука ігнорує соціальні відмінності зовні подібних управлінських явищ і процесів, розглядаючи будь-яку систему управління як просту сукупність довільних, з погляду суспільства, відносин. Не випадково буржуазні ідеологи подають цю науку як «об'єктивну», позапартійну, як універсальний засіб ліквідації всіх негативних явищ капіталізму і створення «організованого», «ідеального» суспільства. Основний світоглядно-методологічний недолік сучасної буржуазної управлінської науки полягає в нерозумінні чи свідомому нехтуванні об'єктивною основою управління, у відриві його від власності, влади, політики. Буржуазні теоретики розуміють управління по-суб'єктивістському, лише як процес впливу менеджерів на діяльність групи людей з метою досягнення певних організаційних цілей, тобто як мистецтво керівництва групою індивідів відповідно до поставлених завдань¹⁹. Отже, управління, як важлива соціальна функція ототожнюється ними з капіталістичним менеджмен-

¹⁵ Див.: Хавина С. Критика буржуазної теорії «індустріального общества». «Вопросы экономики», 1974, № 2, стор. 114.

¹⁶ Див.: Drucker P. Power and Democracy in America, Indiana, 1961, p. 20.

¹⁷ Див., наприклад: Ellul Y. The Technological Society. N. Y., 1965; Brzezinski Z. Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era. N. Y., 1970.

¹⁸ Див.: Мелешенко Ю. С. В. И. Ленин и проблемы техники, технического прогресса. — «Вопросы философии», 1969, № 6; Варламов К. И. Ленинская концепция социалистического управления. М., 1973, стор. 60; Ленинизм и управление социальными процессами при социализме. М., 1973, стор. 52—53.

¹⁹ Clough D. The Concepts in Management Science. London, 1963, p. 2; Frost M. Management. London, 1966, p. 8; Haimann Th., Scott W. Management in the Modern Organisation. N. Y., 1970, p. 8, 15.

том, який можна визначити як мистецтво управлінської діяльності у сфері бізнесу в умовах капіталізму²⁰. Підміна управління — цього складного, багатогранного суспільного явища окремими його сторонами, зокрема — управлінською діяльністю в сфері бізнесу призводить буржуазних теоретиків до хибних висновків про відокремлення влади від власності, управління від влади, про якусь «заміну» в капіталістичному суспільстві суб'єктів влади та управління.

Буржуазні теоретики, ігноруючи той факт, що право власності породжує право на управління, контроль і розподіл цієї власності в інтересах власника, прагнуть відірвати владу від інституту власності, пов'язати її тільки з інститутом організаційної структури. На їхній погляд, організаційно-управлінську владу дає не власність на засоби виробництва, а особисті психологічні якості й знання менеджера. Влада, відповідно, розглядається лише як суб'єктивна здатність особи здійснювати свою волю²¹, «контролювати інших осіб і процес прийняття рішень»²².

Інтерпретація влади як лише суб'єктивної здатності, як психічного явища використовується буржуазними авторами для того, щоб обґрунтувати апологетичну тезу нібито політична влада в американському суспільстві представлена людьми, які, по суті, не мають власності. Звідси ж випливає суб'єктивно-ідеалістична концепція «менеджерської влади», що нібито «самовстановлюється» й «самозапроваджується». Відповідно до цих тверджень влада монополій і корпорацій начебто не є похідною від права власності, не контролюється і не регламентується власниками засобів виробництва. П. Дракер, наприклад, відверто заявляє, що «в нашій індустріальній (тобто капіталістичній. — В. С.) системі влада менеджерів не ґрунтується на праві власності індивіда. Вона не впливає з цього права, не контролюється і не обмежується власниками цього права, є незалежною від них»²³. Таку ж думку висловлюють американські дослідники П. Берен і П. Свізі²⁴.

Показовим виявом організаційно-управлінського фетишизму є спроба буржуазних учених подати управління як домінуючу, визна-

²⁰ Зазначимо, що останнім часом в американській школі буржуазної науки управління відбувається деяке переоцінювання традиційної концепції про сутність управління. Йдеться про визнання за управлінням об'єктивних соціальних функцій, які властиві не тільки для комерційної організації, але й суспільству загалом. Це характерне для поглядів П. Дракера. «Менеджмент, — відзначає він, — не є ізольованою особливістю тільки одного унікального винятку (бізнесу.— В. С.), а скоріше загальною і головною функцією нашого суспільства». (Drucker P. Management's New Role, p. 52; Drucker P. Technology, Management and Society, p. 32). П. Дракер визнає також тісний взаємозв'язок соціального управління з «культурою і системою цінностей та переконань суспільства». Більше того, як гадає він, управління становить «засіб, за допомогою якого дане суспільство створює власні цінності та переконання». (Drucker P. Management's New Role, p. 53; Drucker P. Technology, Management and Society, p. 37). Така точка зору, як зауважують радянські вчені Г. Х. Попов та Б. З. Мільнер, означає половинчате визнання того, що управління виробництвом має свій конкретний соціально-політичний зміст і відповідно має розглядатися у класовому суспільстві як класове явище. (Див.: Попов Г. Х., Мільнер Б. З. Мифы и реальности менеджмента. 36.: Идеологические проблемы научно-технической революции. М., 1974, стор. 136). Природно, що П. Дракер намагається ухилитись від прямого визнання цього висновку.

²¹ Blau P. Exchange and Power in Social Life. N. Y., 1967, p. 117.

²² D'Antonio W., Ehrlich H. Democracy in America: Retrospect and Prospect, in: "Power and Democracy in America", ed. by Drucker P., Indiana, 1961, p. 132.

²³ Drucker P. Die Zukunft der Industrie — Gesellschaft. Düsseldorf. 1967, S. 75.

²⁴ Див.: Baran P., Sweezy P. Monopoly Capital. Penguin Books, 1970, p. 29.

чальну силу суспільно-історичного розвитку. Вже згадуваний П. Дракер намагався довести, що не матеріальне виробництво і відповідні відносини власності зумовлюють суть і зміст управління, а, навпаки, управління і організація детермінують економічний і соціальний розвиток, визначаючи відповідні форми суспільних відносин. «Економічний і соціальний розвиток є результатом управління»²⁵. Звідси робиться висновок, нібито причини усіх криз буржуазного суспільства криються не в його соціально-економічній структурі, а в недоконалостях управління і організації.

Прибічники примату управління в розвитку суспільних відносин метафізично абсолютизують зворотний вплив управління на суспільні процеси і явища. Насправді управлінське регулювання суспільних процесів детермінується економічними відносинами, які і визначають відповідні форми та методи управлінської діяльності. Кожна суспільно-економічна формація має свої специфічні особливості управління, зумовлені панівними у даному суспільстві виробничими відносинами. В буржуазному суспільстві організація і управління виробництвом не може вийти за межі об'єктивних соціально-економічних закономірностей даного суспільства. Цілі управління і відповідні методи їх здійснення визначаються всіма цими закономірностями, відповідають тим матеріальним умовам суспільства, що склалися на даному етапі історичного розвитку. Таким чином, сутність управління як особливої соціальної функції завжди перебуває в залежності від соціально-економічної сутності даної суспільної організації, від її державно-політичної структури. Це зовсім не означає, що управління в структурі суспільних відносин виступає лише пасивним елементом, який зазнає одностороннього впливу економіки²⁶. Основоположники марксизму-ленінізму постійно наголошували на необхідності комплексного аналізу суспільних явищ, всебічного вивчення їх взаємодії «на основі економічної необхідності, яка *кінець кінцем* завжди прокладає собі шлях»²⁷. Марксизму був завжди глибоко чужим підхід до аналізу суспільних явищ з позицій економічного детермінізму як це намагаються твердити буржуазні ідеологи. «Зовсім навпаки, матеріалісти (марксисти) були першими соціалістами, які висунули питання про необхідність аналізу не самої економічної, а всіх сторін суспільного життя»²⁸.

Матеріальні економічні відносини між власниками засобів виробництва і безпосередніми виробниками і становлять основу політико-управлінської і правової надбудови суспільства, з якою перебувають у постійному діалектичному взаємозв'язку і взаємодії. Породжуючи певні форми влади, політику, право і управління, економічні, виробничі відносини, як базис, самі зазнають зворотної дії форм надбудови. Так, управління як форма реалізації влади, суть якого обумовлена матеріальними економічними відносинами суспільства, відповідними певному ступеню розвитку суспільного виробництва, може, в свою чергу, справляти на це виробництво і його організацію різний вплив, стимулюючи чи гальмуючи його розвиток. Якщо

²⁵ Drucker P. Management's New Role, p. 54; Drucker P. Technology, Management and Society, p. 40; див. також: Мее Y. Future Management Philosophy, p. 39—40.

²⁶ Відзначимо, що буржуазні теоретики і тепер намагаються звинувачувати марксизм в абсолютизації економічних факторів. «Марксизм, — пише Ч. Рейч, — акцентує увагу лише на економічному інтересі, не враховуючи інші життєві фактори». (Reich Ch. The Greening of America, p. 12, 332).

²⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 39, стор. 166.

²⁸ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 1, стор. 150—151.

управління, його принципи і методи відповідають об'єктивним закономірностям соціально-економічного розвитку, то даний розвиток під дією управління прискорюється. Якщо управлінський вплив здійснюється без врахування закономірностей соціально-економічного розвитку, то управління вступає з ним у конфлікт, стає перешкодою для дальшого розвитку суспільства, призводить до нераціональних витрат суспільної енергії і ресурсів.

Управління як об'єктивна соціальна функція, що реалізується через управлінську діяльність людей не є абстракцією, відірваною від усєї сукупності суспільних відносин. Воно завжди конкретно визначається соціально-економічними закономірностями суспільної організації. Будучи органічно пов'язаним з суспільними відносинами власності, в класовому суспільстві управління завжди має класовий характер, відповідним чином виражаючи інтереси економічно панівного класу.

Буржуазні суспільствознавці, відриваючи суб'єктивну діяльність людей по здійсненню управлінських функцій від об'єктивних закономірностей, що визначають цю діяльність, штучно намагаються перенести сутність та зміст капіталістичного менеджменту за межі буржуазного суспільства, зокрема — ототожнити його із змістом та сутністю управління в соціалістичному суспільстві. Викривлено трактуючи науково-технічну революцію, яка сприяє дальшій концентрації виробництва, ускладненню економічних та організаційно-управлінських процесів і стимулює значне зростання управлінського апарату, буржуазні ідеологи намагаються довести, нібито здійснення управління як в капіталістичних, так і в соціалістичних країнах фактово підготовленими спеціалістами призводить до усунення відмінностей їх управлінської діяльності, до зближення соціальних укладів цих країн²⁹. Подібні безпідставні твердження ідеологів буржуазії спрямовані на те, щоб посіяти реформістські ілюзії конвергенції двох протилежних соціально-економічних систем, послабити боротьбу робітничого класу в країнах капіталу. Твердження про широкі можливості капіталізму «регулювати» властиві йому кризові явища шляхом вдосконалення управлінської майстерності, апологетичні заяви про неантагоністичний, позакласовий характер соціально-економічної і політико-управлінської структури буржуазного суспільства спрямовані на притуплення класової свідомості трудящих, на їх ідеологічне роззброєння. Доказом наукової неспроможності цих тверджень є сама практика капіталістичної дійсності.

Загальна криза капіталізму продовжує поглиблюватися, виявляючись в усіх сферах буржуазного суспільства через різноманітні форми соціально-економічних і політичних антагонізмів. За даними міністерства праці США, рівень безробіття в країні наприкінці 1975 року досяг 8,3 процента від загальної кількості робочої сили, що становить 8 млн. чоловік³⁰. Водночас зростають прибутки державно-монополістичної буржуазії. Таке економічне становище свідчить не про соціальний мир і «організованість», а про посилення поляризації класових сил. Воно призводить до поширення загально-демократичного і робітничого руху, змушує буржуазних ідеологів та політиків шукати більш замасковані методи експлуатації, більш витончені форми ідейного та політичного впливу на народні маси.

²⁹ Див.: Grosset S. Management: European and American Styles. California, 1970, p. 144.

³⁰ «Правда», 26 грудня 1975 р.

* * *

Кризис буржуазной политико-управленческой идеологии неразрывно связан с общим кризисом капитализма. Буржуазная политико-управленческая идеология неспособна объективно раскрыть назначение организационно-политических и управленческих институтов капиталистического общества. Это находит свое выражение в попытках буржуазных обществоведов создать более приспособленную к новым условиям «философию управления» как теоретическую основу разработки и практического применения новейших принципов и методов управленческой деятельности. С «философией менеджмента» связываются надежды буржуазных идеологов предотвратить необратимый процесс разложения капиталистической системы.

В статье раскрывается несостоятельность присущего данной «философии» организационно-управленческого фетишизма, основной чертой которого является абсолютизация организационных и управленческих явлений. Подвергаются критике концепции буржуазных исследователей (П. Дракер, Ч. Рейч, Д. Лодж), касающиеся современных проблем буржуазной организации и управления.

Реакційний характер утопічних ілюзій сучасної буржуазної соціології

Загострення соціально-економічних антагонізмів імперіалізму, яке особливо посилюється під впливом сучасної науково-технічної революції, примушує буржуазію вишукувати нові шляхи і засоби утримання свого панування, розробляти нові форми ідейного і політичного впливу на маси. В доповіді «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» товариш Л. І. Брежнев відзначив, що з зростанням економічної і політичної могутності соціалізму «ідейне протистояння двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою»¹.

Буржуазні ідеологи, пристосовуючись до сучасних умов, створюють концепції, покликані перешкодити усвідомленню народними масами своїх власних класових інтересів. Ці ідеологічні і політичні концепції буржуазії суперечать об'єктивним закономірностям історичного розвитку, обстоюючи ілюзійні шляхи подолання тієї кризи, в якій опинилася світова система капіталізму. Такими ж ілюзійними є їх «альтернативи» революційному перетворенню світу. Всі ці намагання є новими різновидами антинаукових ідеологічних утопій. Цю обставину неодноразово підкреслював К. Маркс, зазначаючи, що суспільні системи, засновані на антагоністичних відносинах, вимагають для свого виправдання містифікованого розуміння суспільного життя і породжують його. Ненаукову ідеологію і обернені, фетишистські форми світорозуміння К. Маркс називає «суспільно-значимими мислительними формами» буржуазного суспільства.

В. І. Ленін зауважував, що ілюзії або хибні ідеї породжуються економічним становищем історично віджилих суспільних класів, тобто кореняться в антагонізмах суспільного життя. Саме тому В. І. Ленін вказував на необхідність конкретного «вивчення всіх форм економічного антагонізму в Росії, вивчення їх зв'язку і послідовного розвитку». Це дає можливість розкрити ті ілюзійні форми, в яких економічні антагонізми відображуються скрізь, де вони прикриті «політичною історією, особливостями правових порядків, усталеними теоретичними передсудами»². Принципи матеріалістичного розуміння суспільного життя дають можливість усвідомити ту обставину, що соціальні ілюзії є не тільки свідомою оманною (хоч і вона не виключена), а й неусвідомленим хибним відображенням соціальної дійсності, що має матеріальні основи в самій дійсності.

Дане положення зумовлюється насамперед тим, що «думки пануючого класу є в кожен епоху пануючими думками. Це значить, що той клас, який являє собою пануючу матеріальну силу суспільства,

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

² Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 1, стор. 286.

є в той же час і його пануюча *духовна сила*»³. Монополізуючи матеріальні засоби виробництва, буржуазія використовує усі засоби тиску для укорінення ілюзій щодо вічності свого панування, намагаючись видати буржуазні суспільні відносини як єдино можливі.

Відкриття К. Марксом і Ф. Енгельсом в «Німецькій ідеології» фундаментального закону соціально-історичного розвитку про зумовленість суспільної свідомості суспільним буттям дало можливість послідовно розкрити походження різноманітних духовних утворень, а серед них і ненаукових форм ідеології, ілюзійних форм осягнення дійсності. Матеріалістичне розуміння історії започатковує справжню науку про суспільство, вільну від ілюзійних переконачень і збочень. Аналізуючи ілюзійні форми осягнення дійсності, основоположники марксизму виходять з об'єктивних відносин суспільного буття, матеріальних виробничих відносин, в яких наявні корені соціальних заблуджень. Якщо люди в «своїх уявленнях ставлять свою дійсність на голову, то це є знов-таки наслідок обмеженості способу їх матеріальної діяльності та їх, впливаючих звідси, обмежених суспільних відносин»⁴. Загалом причини ілюзійного усвідомлення дійсності кореняться в суспільних формах реалізації поділу праці, в класовому членуванні суспільства, в розриві, відособленні форм матеріальної і духовної діяльності.

Товарне виробництво досягає свого найповнішого розвитку лише за капіталізму, хоча нерозвинуті його форми існують і в попередніх суспільно-економічних формаціях. Зі становленням розвинутих форм товарного виробництва одержує своє остаточне оформлення і панування виробництва над виробниками. Відношення відчуження, оскільки робоча сила стає товаром, досягає в процесі капіталістичного виробництва свого крайнього загострення. Головною причиною поглиблення відчуження є розрив, відособлення безпосередніх виробників від матеріальних чинників виробництва, об'єктивних умов людської діяльності. Процес відчуження за капіталізму призводить до того, що всі суспільні явища і соціальні відносини набувають у буржуазній свідомості обернених, спотворених форм, і в таких ілюзійних формах постають перед дослідниками. «Та переконачена форма, в якій виражається дійсно існуюче переконачення, природно відтворюється в уявленнях агентів цього способу виробництва»⁵. Безпосередній досвід агентів капіталістичного виробництва (чи то матеріального, чи то духовного) не виходить за межі відчуження, утверджуючи тим самим панування ілюзійних уявлень про дійсність.

У буржуазній свідомості світ усвідомлюється через призму утилітарних потреб. Безсилля окремих індивідів щодо сукупного процесу виробництва, взятого в цілому, є основною умовою влади буржуазії, яка об'єктивно заінтересована в тому, щоб увічнити фетишистські й натуралістські ілюзії. Отже, в буржуазному суспільстві соціально-історичні відношення людей і речей набувають вигляду природних, чужих людині сил, що мають «незмінні» властивості. Відчужені умови суспільної життєдіяльності з необхідністю породжують такі особливості буржуазного світосприймання, як антиісторичний підхід до соціальної дійсності, некритичний позитивізм ідеологів буржуазного суспільства. В зв'язку з цим К. Маркс виокремлює дві форми фетишистського усвідомлення соціальних зв'язків: по-перше, буденні, повсякденні уявлення агентів капіталістичного виробництва, в яких

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, стор. 43.

⁴ Там же, стор. 23.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч III, стор. 445.

відображається їх утилітарний життєвий досвід; по-друге, проникнення цих уявлень у суспільні теорії, що спотворено відображають суспільні відносини, де вони реалізуються як обернені форми свідомості.

Економічні відносини буржуазного суспільства, наприклад, у тому вигляді, як вони сприймаються у своїй позірній формі, не тільки відрізняються від свого суттєвого змісту, але і спотворюють цей зміст, будучи прямо протилежними науковому його усвідомленню. Це — так звана ілюзійна дійсність. В умовах капіталізму вона є об'єктивною визначальною основою різноманітних ілюзій. Ілюзії буденної свідомості є первинною формою спотвореного відображення соціальної дійсності індивідами капіталістичного суспільства, втягнутими в систему приватновласницьких виробничих відносин. Здебільшого вони позбавлені можливості вийти за межі своїх безпосередніх інтересів, оскільки останні виступають мотивами їх діяльності.

Різноманітні ненаукові теорії, що дають хибне відображення дійсності, є вторинною формою ілюзійного відображення. Їх специфіку можна усвідомити більш чітко, виходячи з Марксового аналізу відмінностей між класичною і вульгарною політичною економією. Поряд з ненауковими уявленнями, систематизацією яких переважно займалась вульгарна політична економія, існують і такі теоретичні заблудження, які виникали при намаганнях представників класичної політичної економії вийти за межі даних повсякденного досвіду, що ілюзійно відображує явища і зв'язки соціальної дійсності. «Навіть кращі з її представників, — вказує К. Маркс, — та інакше воно й бути не може при буржуазній точці зору, — в більшій чи меншій мірі лишаються оплутаними тим світом видимості, який вони критично зруйнували, і тому в більшій або меншій мірі впадають у непослідовність, половинчастість і нерозв'язні суперечності»⁶. Таким чином ілюзії теоретично реконструюються навіть при намаганнях їх подолати.

Одна з важливих історичних закономірностей, розкритих К. Марксом, полягає в тому, що з розвитком класово-антагоністичного суспільства поглиблюється уречевлення, інституалізація суспільних відносин і зв'язків. В умовах сучасного державно-монополістичного капіталізму це призводить до посилення ілюзійних моментів у відображенні суспільної дійсності. Це закономірно, оскільки сучасний державно-монополістичний капіталізм не змінив сутності відчуження в цілому, не змінив і його основи — економічного відчуження, відчуженого характеру праці. Урізноманітнилися лише форми вияву класової суті буржуазної держави. Охорона інтересів капіталу проводиться нині в життя більш витонченими демагогічними або зовсім прихованими засобами. Правляча монополістична верхівка, посилюючи експлуатацію трудящих у сфері виробництва, встановлює своє панування також і поза виробничими сферами. Індивід, який виступав об'єктом маніпуляцій у сфері виробництва, зазнає таких же маніпуляцій і в сфері споживання. Розпочинаючись з ринку товарів першої життєвої необхідності, ці маніпуляції поширюються на весь позавиробничий досвід трудящих. Витончені прийоми маніпулювання свідомістю покликані створити ілюзії високих життєвих достатків, приховати посилення капіталістичної експлуатації.

Сучасна буржуазна соціологічна думка неспроможна здійснити об'єктивні дослідження суспільних явищ капіталістичного суспільст-

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, стор. 365.

ва, зокрема — соціальних проблем, зумовлених науково-технічною революцією. Виявляючи суперечності між науково-технічним прогресом і посиленням відчуження в капіталістичному суспільстві, буржуазні соціологи по-різному намагаються осмислити цей конфлікт. Але в усіх випадках вони пропонують лише ілюзійні засоби його подолання, висуваючи антисцієнтистські концепції, тісно пов'язані з технофобією, страхом перед технічним прогресом, з одного боку, і сцієнтистсько-технократичні теорії, в яких наука перетворюється в автоматично діючий чинник суспільного розвитку, з другого. Так, апологети «індустріального» і «постіндустріального» суспільства (Д. Белл, Д. Гелбрейт, У Ростоу, Р. Арон, Ж. Фурастьє) виходять з того, що наука і техніка самі по собі здатні забезпечити не тільки високий рівень виробництва, але й необмежені можливості для цілеспрямованого регулювання соціальних процесів. У зв'язку з цим Д. Гелбрейт відзначає: «вимоги, що диктуються технікою і організацією виробництва, а не ідеологічні символи — ось що визначає обличчя економічного суспільства»⁷⁻⁸.

Якщо Д. Гелбрейт фетишизує техніку і «техноструктуру», то Д. Белл в книжці «Майбутнє постіндустріальне суспільство» приписує визначальну роль в розвитку суспільства «інтелектуальній технології». «В цій книжці я стверджую, — пише він, — що головним джерелом структурних змін суспільства — змін у способах інновації науки і технології, а також у галузі державної політики — є зміни в характері знання»⁹.

Автори таких концепцій заперечують класову боротьбу, революційну роль робітничого класу, як єдиної соціальної сили, що здатна згуртувати навколо себе усіх трудящих і звільнити людство від експлуатації та гноблення. Визначальним фактором розвитку суспільства проголошуються наука та техніка. Отже, прибічники теорій «індустріального» і «постіндустріального» суспільства, відриваючи досягнення науково-технічного прогресу від соціальних форм їх реалізації, стають на позиції «технологічного», або «наукового» фетишизму і проголошують вирішальною силою суспільного прогресу учених і технічних спеціалістів. Зміни в структурі зайнятості населення (розширення сфери обслуговування, зростання кількості людей розумової праці, наявність менеджерів, що беруть на себе функції управління) розцінюються як доказ того, що створюється нова соціальна структура суспільства: «розмивається» суперечність робітничого класу і буржуазії, з'являється клас людей управління. Таким чином, суспільні процеси сучасного державно-монополістичного капіталізму отримують у таких «схемах» спотворене відображення. Перерозподіл праці між сферою виробництва і сферою обслуговування зовсім не свідчить про скорочення або зникнення пролетаріату, про «розмивання» суперечностей між робітничим класом та буржуазією. Сфера обслуговування не знаходиться за межами класової структури суспільства, в ній відтворюється властивий антагоністичному суспільству поділ на класи. Науково-технічний прогрес, зростання культури і освіти справді призводить до значного збільшення людей розумової праці. Однак це зовсім не свідчить про виникнення нового класу висококваліфікованих спеціалістів. Соціальний склад людей розумової праці різнобічний і диференціація цього прошарку посилюється.

Буржуазні ідеологи, апологетично обстоюючи підвалини капіталістичного ладу, намагаються протиставити марксизму-ленінізму такі

⁷⁻⁸ Гелбрейт Д. Новое индустриальное общество. М., 1969, стор. 289.

⁹ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society, N. Y., 1973, p. 1.

альтернативні теорії, які дали б «нові» інтерпретації суспільного розвитку, обґрунтували правомірність капіталістичних суспільних відносин, виправдали існування капіталізму. В основі більшості альтернативних теорій лежать стратифікаційні концепції класової структури суспільства з їх ідеями «інтеграції» робітничого класу в систему буржуазного суспільства, «розчинення» пролетаріату в аморфному «середньому стані». Отже, у новітніх формах відроджуються давні намагання буржуазії — довести відсутність класових суперечностей у капіталістичному суспільстві, заперечити неминучість революційного усунення приватновласницьких суспільних відносин.

Один з головних теоретиків «суспільства середнього стану» Гельмут Шельський пише: «Процеси мобільності призводять до утворення нівельованого суспільства дрібнобуржуазного середнього стану, який так само мало схожий на пролетаріат, як і на буржуазію. Це суспільство відзначається відсутністю класових суперечностей і соціальної ієрархії»¹⁰.

Хоч такі уявлення залишаються домінуючими у тлумаченні соціальних суперечностей, у 70-х роках ХХ ст. в буржуазній соціології з'являються дещо модифіковані інтерпретації суспільних явищ буржуазного суспільства. З погляду загострення внутрішніх суперечностей капіталізму, поглиблення його загальної кризи, стають непереконливими пропаганда «соціальної гармонії» і «соціального партнерства». Саме тому ілюзії соціальної інтеграції і нівелювання класів доповнюються теорією «соціальних конфліктів», яка стверджує наявність суперечностей у суспільстві і необхідність їх «інституалізації», тобто «регулювання» соціальних конфліктів і спрямування їх у «потрібному» напрямі.

Цю концепцію особливо активно розвиває один з провідних західнонімецьких соціологів Р. Дарендорф. Визнаючи існування конфліктів, Р. Дарендорф водночас всіляко намагається вилучити з них класовий зміст. Він розглядає конфлікти як першооснову суспільного життя. Вони, за цим автором, характерні для усіх суспільств, для усіх суспільних сфер, для будь-яких структурних елементів суспільних процесів. Класові суперечності визнаються як похідна форма «загальносоціальних» конфліктів. Конфлікти нібито є породженням сутичок «квазігруп», які визначаються як конфліктуючі соціальні угруповання, що намагаються досягти влади.

Р. Дарендорф дає вкрай абстрактну класифікацію соціальних конфліктів, поділяючи їх на «ендогенні» (ті, що продукуються в самому суспільстві) та «екзогенні» (ті, що привносяться в суспільство ззовні)¹¹. Раби і вільні в Римі, негри і білі в США, протестанти і католики в Нідерландах, фламандці і валони в Бельгії, консерватори і лейбористи в Англії, профспілки і союзи підприємців у капіталістичних країнах — все це, на думку Р. Дарендорфа, різновиди соціальних конфліктів. Звертає увагу той факт, що при класифікації конфліктів Р. Дарендорф керується формально-абстрактними критеріями, розглядаючи конфлікти поза історичним аналізом суспільної життєдіяльності людей, вважаючи суспільні конфлікти вічним явищем, нехтуючи їхньою специфікою на різних етапах історичного розвитку. Не дивно, що за такого підходу класова боротьба — визначальна сила історичного розвитку — зводиться Р. Дарендорфом на

¹⁰ Schelsky. H. Wandlungen der deutschen Familie. Stuttgart, 1954.

¹¹ Dahrendorf R. Zur einer Theorie des sozialen Konflikts. In: "Theorien des sozialen Wandels", Köln — Berlin (West), 1969, S. 109.

ступінь одного з численних конфліктів суспільства, а антагонізм між буржуазією і пролетаріатом ставиться в один ряд з іншими різновидами соціальних конфліктів капіталістичного суспільства. Тим самим стверджується, що всі суперечності капіталістичного світу можуть бути розв'язані засобами самої капіталістичної системи, без революційної зміни приватновласницьких відносин. Головним засобом боротьби з усіма соціальними суперечностями проголошується їх «раціональне врегулювання», приведення конфліктуючих сторін до «загального знаменника» з деякими визначеннями «правил гри», які були б прийнятні для обох сторін. «Хто вміє вправлятися з конфліктами через їх визнання і врегулювання,— пише Р. Дарендорф,— той бере під свій контроль ритм історії. Хто втратить цю можливість, одержує ритм собі в противники»¹².

Причини конфліктів неможливо усунути, можна лише встановити видимі форми їх прояву. Одне суспільство відрізняється від іншого, на думку Р. Дарендорфа, не наявністю чи відсутністю конфліктів, а тільки ступенем їх інтенсивності. Регулювання конфліктів зовсім не покликане усунути їх. Воно повинне контролювати їх в інтересах буржуазії. Вирішальну роль у цьому регулюванні має відігравати сила. Якщо простежити еволюцію поглядів буржуазних соціологів щодо державного впливу на регулювання соціальних конфліктів, то у Р. Дарендорфа, незважаючи на маскування, монополістична природа такого регулювання виступає цілком відверто.

Отже, теоретична думка буржуазії в аналізі класової структури суспільства, дальших шляхів його розвитку не підіймається до рівня передових мислителів раннього буржуазного суспільства, все більше фальсифікуючи дійсні відносини в суспільстві.

Характерною рисою буржуазних соціологічних теорій 70-х років є заперечення політичних дій як ефективного засобу перебудови суспільства. Відроджуються концепції, за якими суспільні перетворення мають здійснюватися через зміни, переорієнтації свідомості людей. Тим самим реставруються утопічні ідеї суспільного розвитку. Прикладом такого підходу може бути концепція Хорста Хаймана, викладена ним у статті «Демократичний соціалізм на Сході і Заході»¹³. Підґрунтям концепції Х. Хаймана є теорія конвергенції, згідно з якою в умовах науково-технічної революції головною тенденцією суспільного розвитку як капіталізму, так і соціалізму є рух у напрямі «суспільства споживання», «демократичного соціалізму». При цьому соціально-політичне обличчя «демократичного соціалізму» лишається дуже туманним. Це «суспільство з контрольованою і керованою економікою, в якому діють нові критерії для прийняття економічних рішень в інтересах людини. Соціалізм — це не тільки інституціональна і технократична проблема, але і моральна»¹⁴.

Як і всі соціально-політичні утопії, утопія Хаймана ґрунтується на ідеалістичному розумінні історії і суспільного життя. Вона надто еkleктична. Класова обмеженість, хиби ідеалістичного світогляду залишають ліберально-буржуазних теоретиків на зразок Х. Хаймана у сфері реформістських ілюзій як стосовно джерел, що породжують соціальне зло, так і щодо правильних і ефективних засобів його ліквідації. Пошуки ліберально-буржуазними теоретиками «третього шля-

¹² Dahrendorf R. Gesellschaft und Demokratie in Deutschland. München, 1965. S. 117.

¹³ Heimann H. Demokratischer Sozialismus in Ost und West.—“Aus Politik und Zeitgeschichte”. Beiträge zur Wochenzeitung.—“Das Parlament”, 1972.

¹⁴ Ibidem, S. 143.

ху» розвитку з їх моделями «демократичного соціалізму» і використанням ідей «конвергенції», намагання видати ліберальний утопізм за «альтернативу» марксизму засвідчують те, що в своєму розумінні сучасних суспільних процесів вони не виходять за межі буржуазної суспільної науки, не здатні розкрити об'єктивну істину суспільного розвитку. Буржуа, як вказував Ф. Енгельс, «по суті консервативний, хай навіть і в ліберальній формі; його інтереси нерозривно зв'язані з існуючим ладом і для всякого руху вперед він людина мертва»¹⁵.

Це ж саме можна сказати і про утопічну концепцію «активного суспільства» американського соціолога А. Етціоні (його основні праці: «Aktive Society» (1968); «Demonstration Democracy» (1970). У своїх еkleктичних теоретичних конструкціях Етціоні механістично поєднує декілька протилежних світоглядних принципів, зокрема — намагається синтезувати функціоналістські кібернетичні моделі соціальної реальності, що «самоорганізується» і «спонтанно регулюється» з волюнтаристськими уявленнями Е. Фромма, Е. Маслоу та ін. Виходячи з вищезгаданих принципів, Етціоні намагається з'ясувати тенденції розвитку сучасних суспільств і змальовує як ідеал утопічну картину «активного суспільства», що поєднує в собі «високий ступінь контролю» з «високим рівнем згоди». Вказуючи на деякі «недоліки» і «недосконалості» сучасної буржуазної демократії, Етціоні обмежується лише закликами до трансформації капіталізму в утопічне «активне суспільство».

Сучасні ліберально-буржуазні концепції, подібні вищенаведеним «теоретизуванням» Х. Хаймана, А. Етціоні, є в кінцевому підсумку новою формою апологетики капіталізму. На ділі вони означають відмову реформістських теоретиків від революційної боротьби за здійснення справжніх соціалістичних ідеалів, інтеграцію їх діяльності в систему буржуазних ідей і цінностей. Проводячи критику капіталістичного суспільства у формі його «самокритики», ліберально-буржуазні соціологи намагаються обеззброїти цим самим справжніх критиків імперіалізму, які доводять необхідність революційної заміни капіталізму соціалізмом.

Зазначимо, що і в сучасну епоху соціальні позиції буржуазії, будучи тісно пов'язаними з її класовими інтересами, приводять до односторонніх, викривлених, утилітарно-прагматичних інтерпретацій суспільних явищ. Це пов'язане з тим, що в умовах величезного ускладнення процесів управління суспільним життям, буржуазна соціологія виконує суто службові функції орієнтації монополістичної верхівки в її практичній діяльності. Ті дослідження, що проводяться буржуазними соціологами (вивчення конкретних різновидів праці, соціальної психології, громадської думки тощо), сприяють лише удосконаленню механізмів експлуатації, а не її ліквідації, як того вимагає рівень розвитку продуктивних сил. Запровадження тих чи інших рекомендацій соціологічних досліджень у практику державно-монополістичного капіталізму, як правило, обертається величезною кількістю неконтрольованих соціальних наслідків, що посилюють і примножують дію ірраціональних тенденцій сучасного державно-монополістичного капіталізму. Це недвозначно засвідчує, що соціальні позиції агентів духовного виробництва сучасного капіталістичного суспільства суперечать історичним тенденціям суспільного розвитку. «Поки людина залишається буржуа, — відзначає К. Маркс, — вона не-

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, стор. 343.

може не бачити в... антагоністичних відносинах відносин, які ґрунтуються на гармонії і вічній справедливості»¹⁶.

Розкриваючи гносеологічні корені фетишистських ілюзій і теоретичних заблуджень буржуазної свідомості, К. Маркс висуває дуже важливе методологічне положення про те, що вони, будучи адекватним відображенням окремих сторін і моментів суспільного буття, лишаються хибним усвідомленням дійсності в її конкретній цілісності. В уявленнях агентів буржуазного суспільства відбиваються лише зовнішні прояви капіталістичної дійсності¹⁷. В умовах соціального відчуження, яке породжує «ілюзійну дійсність», свідомість хибно відображує суспільне буття загалом саме тому, що вона, адекватно відображуючи зовнішні його сторони, явища, сприймає видимість за сутність, а сама сутність виступає на поверхових рівнях суспільного буття в містифікованих формах. Явище і сутність, отже, перебувають у суперечливому відношенні одне до одного. Це відношення повинне бути конкретно визначеним у кожному випадку. Суперечності між ними, які спостерігаються у відчуженому світі капіталістичної суспільної дійсності, характеризують прихованість, неочевидність сутнісних зв'язків суспільного буття.

Ілюзії і теоретичні заблудження буржуазної свідомості, ґрунтуючись на метафізично-ідеалістичному світорозумінні, будучи продуктом «ілюзійної дійсності», неспроможні розкрити діалектику позірності, видимості і сутності. Ідеалістичні теорії суспільних відносин і зв'язків, у яких би різноманітних формах вони не виступали, реконструюють в мислительних формах ту перестановку первинного і вторинного (суспільного буття і суспільної свідомості, сутності і явища), яка фактично наявна при пануванні продуктів діяльності над виробниками. Не усвідомлюється в адекватних формах і сутність матеріальної, суспільно-практичної діяльності. Антагоністичні суспільні відносини буржуазного світу, в формі яких реалізується соціальна практика капіталізму, реально закріплюють безсилля окремих суб'єктів капіталістичного виробництва будь-що змінити в цих відносинах. Водночас нерозуміння справжньої сутності матеріально-практичної діяльності суспільства, переобтяженість свідомості ілюзіями повсякденного досвіду виключає можливість свідомої (зі знанням справи) діяльності, спрямованої на революційну заміну приватно-власницьких суспільних відносин. Усе це, в опосередкованій формі відповідає інтересам того класу, панівне становище якого ґрунтується на цих суспільних відносинах.

Слід відзначити можливість поділу соціальних ілюзій, в яких у тій чи іншій формі відображується наявне суспільне життя і моделюються перспективи розвитку суспільства, на прогресивні і реакційні. Ілюзії прогресивних класів у своїй абсолютній більшості відігравали прогресивну роль, оскільки, як звичайно, виражали протест революційних сил суспільства, трудящих мас проти існуючої системи соціального гніту. В період висхідного розвитку буржуазії її класові інтереси відповідали об'єктивним вимогам суспільного прогресу. В лозунгах буржуазії до деякої міри вгадувалися справжні тенденції історичного розвитку. Тому стосовно ілюзій буржуазії цього періоду основоположники марксизму вживали визначення типу «історично правомірні», називали їх «сміливим і відкритим кроком вперед»¹⁸. Так, ідеологічні ілюзії, породжені французькою революцією 1789—

¹⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, стор. 106.

¹⁷ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. III, стор. 445.

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, стор. 391—392.

1793 років, сформульовані її вождями, ідеологами і політиками проблеми, принципи, лозунги до деякої міри виражали об'єктивну істинну історію, реальні потреби своєї епохи і тому мали силу історичної правоти і прогресивності. У праці «18 брюмера Луї Бонапарта» К. Маркс, на основі порівняльного аналізу революційних подій у Франції, показав, що в першому випадку ілюзії буржуазної свідомості мали революційний характер, були обернені в майбутнє і служили тому, «щоб звеличити дане завдання в уяві, а не для того, щоб втекти від його розв'язання в дійсності»¹⁹. Останні слова з наведеної оцінки К. Маркса стосуються соціальної позиції буржуазії в революції 1848 р.

Такий же конкретно-історичний підхід ми знаходимо у В. І. Леніна при оцінці ним ілюзій революційних і ліберальних народників щодо історичних умов російської дійсності. Говорячи про висунуті революційними народниками принципи «трудового начала» і «зрівняльності», В. І. Ленін підкреслює: «В туманній формі ці принципи *справді* виражають щось реальне і *прогресивне* в даний історичний момент»²⁰. Саме тому «хибний в формально-економічному розумінні, народницький *демократизм* є істина в історичному розумінні»²¹.

З виникненням і розвитком ідеології робітничого класу дрібнобуржуазні ілюзії втрачають право на історичне виправдання, оскільки в суспільстві складаються об'єктивні і суб'єктивні чинники для наукового розв'язання ідеологічних проблем. В сучасну епоху, коли марксистсько-ленінська революційна теорія знайшла практичне втілення у світовій системі соціалізму, дрібнобуржуазні ілюзії ще більшою мірою позбавлені будь-якого історичного виправдання.

Загострення соціальних антагонізмів сучасного капіталістичного світу посилює розклад дрібнобуржуазної ідеології, виродження її в абстрактну фразеологію. Намагання стати «вище» боротьби проти-лежних ідеологій, класів, соціально-політичних систем засвідчує теоретичну і практичну капітуляцію цієї ідеології перед дійсним розв'язанням поставлених перед суспільством завдань. Особливо чітко це виявляється в сучасних псевдосоціалістичних концепціях правого і «лівого» гатунку, які є відображенням дрібнобуржуазних ілюзій про соціалізм.

Об'єктивний розвиток історії ставить буржуазію у становище «вмираючого» класу. Це змушує її знову і знову відроджувати, створювати і увічнювати реакційні в усіх відношеннях ілюзії про життєвість її панування. «Коли ідейний вплив буржуазії на робітників падає, підривається, слабшає,— писав В. І. Ленін,— буржуазія *скрізь і завжди* вдавалася і буде вдаватися до найодчайдушнішої брехні і наклепу»²². Класові інтереси примушують буржуазію ігнорувати наукове пізнання законів суспільного розвитку. Класові інтереси пролетаріату, навпаки, передбачають таке пізнання.

Подолання ілюзій неможливе без зміни тих умов, які їх породжують, «вимога відмовлення від ілюзій відносно свого становища є *вимога відмовлення від такого становища, яке потребує ілюзій*»²³. Тут виникає органічний зв'язок наукового пізнання і революційного перетворення дійсності. Цей зв'язок вказує на необхідність створення революційної партії, озброєної науковим світоглядом, яка і виступає тим авангардом революційних сил суспільства, який поєднує теорію

¹⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, стор. 114.

²⁰ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 16, стор. 198.

²¹ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 22, стор. 114.

²² Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 25, стор. 335.

²³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, стор. 385.

наукового комунізму, теорію революційного перетворення капіталізму в соціалізм і комунізм з пролетарським рухом, класовою боротьбою робітників. Тільки засобами наукового пізнання, поєднаними з рушійною силою суспільного прогресу в сучасну епоху — робітничим класом можна подолати містифіковану сутність капіталістичних суспільних відносин. Теорією, яка дає можливість робітничому класу сучасних капіталістичних країн науково пізнати і докорінно змінити буржуазні суспільні відносини, звільнити народні маси від усіх форм експлуатації, є революційна теорія марксизму-ленінізму. Соціальні позиції робітничого класу надають йому можливість усвідомити об'єктивні закономірності суспільного розвитку. «Робітничий клас ставить собі величезні, всесвітньо-історичні цілі: визволити людство від усяких форм гноблення і експлуатації людини людиною,— писав В. І. Ленін,— ...Нічого не може бути важливішого для такого істинно революційного класу, як позбутися всяких самообманів, усяких міражів та ілюзій»²⁴. Класова заінтересованість пролетаріату в революційному знищенні капіталістичних суспільних відносин породжує таку ж глибоку заінтересованість в об'єктивному пізнанні законів суспільного життя.

* * *

Буржуазные социологические теории, апологетически защищая основы капиталистического строя, пытаются противопоставить марксизму-ленинизму такие альтернативные теории, которые бы давали «новые» интерпретации общественного развития, обосновывали правомочность капиталистических общественных отношений. В них возрождаются давние стремления буржуазии доказать отсутствие классовых противоречий в капиталистическом обществе.

Современная буржуазная социология не в состоянии осуществить объективные исследования общественных явлений капиталистического общества, в частности,— социальных проблем, обусловленных научно-технической революцией. Выявляя противоречия между научно-техническим прогрессом и усилением отчуждения в капиталистическом обществе, буржуазные социологи во всех случаях предлагают лишь иллюзорные средства преодоления этого конфликта. Критическое рассмотрение буржуазных социологических теорий показывает, что теоретическая мысль буржуазии в анализе классовой структуры общества, путей его дальнейшего развития и т. п. не поднимается даже до уровня передовых мыслителей раннего буржуазного общества, все более фальсифицируя и извращая действительные общественные отношения. Как и все социально-политические утопии, современные буржуазные социологические теории основываются на идеалистическом понимании истории и общественной жизни.

²⁴ Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 9, стор. 124—125

Соціальна інформація і управління суспільством

Інформація відіграє нині важливу роль практично у всіх сферах людської діяльності: в ідеологічній роботі і управлінні суспільними процесами, у вихованні і формуванні світогляду людини тощо. Під впливом науково-технічної революції ускладнюється структура потоків інформації, зростає інтенсивність комунікаційних процесів і загалом кількість інформації, яка є в обігу.

За своєю природою проблема інформації є комплексною, міждисциплінарною. Її вивчають математики, кібернетики, філософи, соціологи, психологи, фахівці з інформатики, наукознавці, спеціалісти в галузі масових комунікацій, мовознавці, біологи та ін. Комплексний характер інформації визначає і багатоманітність методів, що застосовуються для дослідження інформаційних процесів у природі і суспільстві, спричиняє багатоплановість тих понять, до яких вдаються дослідники. Саме це спричинило різні тлумачення змісту поняття «інформація». У сотнях публікацій пропонуються — з позицій спеціальних наук — підходи та методи вивчення інформаційних процесів. Саме тому настійною потребою нині є комплексний підхід до цієї проблеми. Як зазначається в редакційній статті газети «Правда» про завдання філософської науки, саме «організація комплексних досліджень, об'єднання зусиль учених різних спеціальностей стають в сучасних умовах найактуальнішим завданням в науковій роботі»¹.

Однією з перших спроб комплексно розглянути проблему інформаційних процесів у суспільстві є книжка В. Г. Афанасьєва, присвячена діалектиці взаємозв'язку соціальної інформації і управління соціальними процесами². В ній зроблена спроба здійснити аналіз інформаційного аспекту суспільних відносин саме з позицій комплексного, міждисциплінарного підходу. Інформація розглядається в її якісно-змістовому плані, а окремі відкриття кібернетики, математики, інженерної психології та інших спеціальних наук використовуються передусім як конкретні аргументи для філософсько-методологічних узагальнень автора.

Значного розвитку, як відомо, набули математичні теорії інформації. Їх розглядові присвячений перший розділ рецензованої праці. Відзначаючи певні досягнення цих теорій, В. Г. Афанасьєв показує їх обмежені можливості в розкритті якісних аспектів інформаційних процесів. На його думку, інформація є тією частиною знання, яка використовується для орієнтації, активної дії, для управління, і тому вона є характерною ознакою тільки органічних систем, а не всезагальною властивістю матерії (стор. 33). Інформація, яка циркулює в суспільстві і використовується в управлінні суспільними процесами, є соціальною.

Для того, щоб розкрити сутність інформаційних процесів у суспільстві, зазначає автор, треба звернутися до аналізу таких фундаментальних понять, як різноманітність, відображення, управління тощо, і розглянути їх відношення до інформації. Автор не погоджується з тими вченими, які тлумачать інформацію як відображення різноманітності, тому що це, в кінцевому підсумку, призводить до визнання наявності інформаційних процесів у неживій природі, а поняття інформації набуває рангу загальної категорії науки. Автор доходить висновку, що «інформаційні процеси притаманні лише системам, які самоуправляються і яким властива сигнально-інформаційна причинність, відмінна від властивості неживим системам фізичної причинності» (стор. 27).

Наведене положення є дискусійним. Досягнення визначеності в цьому питанні має важливе значення для дослідження природи інформації взагалі і соціальної інформації зокрема. З огляду на це, автором, гадаємо, належало б ґрунтовніше аргументувати свою думку, коли йдеться про заперечення того, що в неживих системах відсутні інформаційні процеси. У рецензованій книжці аналіз цього питання дещо побіжний.

Розглядаючи далі відображення й інформацію, В. Г. Афанасьєв відзначає, що інформація є результат відображення, але вона — «не всякий зміст відображення, не всяке знання, а те знання, що висловлене у повідомленні» (стор. 33). Інформація — це ті відомості, повідомлення, те знання, яке потрібне і в якого є споживач. У процесі пізнання знання набуває характеру повідомлення, тобто стає інформацією (стор. 33). Поняття «відображення» ширше, ніж поняття «інформація», перше

¹ «Правда», 19 вересня 1975 р.

² Афанасьєв В. Г. Социальная информация и управление обществом. М., 1975. 408 стор.

включає друге і не зводиться до нього. Якщо відображення може існувати самостійно, то інформація без відображення не існує, однак вона має зв'язок не з усім відображенням, а лише з активним. Здатність же до активного відображення мають лише високоорганізовані інформаційні системи.

Другий, третій і четвертий розділи монографії присвячені аналізу сутності, основних особливостей, видів та джерел соціальної інформації. Соціальною автор називає інформацію, яка циркулює у суспільстві і використовується в управлінні суспільними процесами. «Вона є знанням, відомостями, повідомленням про соціальну форму матерії і про всі інші її форми тою мірою, якою вони використовуються суспільством і залучені до орбіти суспільного життя» (стор. 39). Це, на думку автора, соціальна інформація в широкому розумінні слова; вона циркулює у суспільстві і проходить через свідомість людей. Соціальна ж інформація, яка стосується відношень людей, їх потреб, інтересів, є, за визначенням автора, соціальною у вузькому розумінні слова. У монографії підкреслюється, що соціальна інформація містить у собі глибокий слід класових, національних та інших відносин, відбиток потреб, інтересів, соціально-психологічних рис колективу, що вона є найбільш складним і багатограним типом інформації.

Автор переконливо доводить, що соціальна інформація виникла на основі суспільної практики, а здатність сприймати інформацію у людини утворюється в процесі праці, виробництва і використання знарядь праці. Завдяки трудовій діяльності людина удосконалювала свою здатність відображувати, здобувати і накопичувати інформацію. Використання соціальної інформації пов'язане з вищим типом доцільності — осмисленою доцільністю, що притаманна лише людині.

Розглядаючи проблему диференціації видів соціальної інформації, аналізуючи наявні в радянській літературі погляди з цього питання, автор пропонує взяти за основу класифікації суспільну практику і поділяти соціальну інформацію на види залежно від того, сучасних чи майбутніх соціальних явищ, процесів вона стосується. За такого підходу соціальна інформація поділяється на два великих класи: інформація про сучасне, про те, що нині є дійсністю, і про майбутнє — прогностична і планова, тобто та, яка передбачає майбутній розвиток суспільства. Щоправда, не дуже зрозуміло, яким чином, за В. Г. Афанасьєвим, ці два види інформації можуть цілком охопити життєдіяльність суспільства — тобто і його історію, факти і події, що вже минули. Чи не залишається тут поза увагою інформація, яка відображає минуле, те, що вже стало надбанням історії? Адже очевидно, що наукове управління суспільством не може не враховувати інформацію про минулий стан об'єкта управління.

Важливим чинником класифікації, зазначає автор, є і джерело соціальної інформації, у ролі якого може виступати як об'єкт, відображення якого є інформація, так і суб'єкт, що створює і поширює інформацію. Відмінності між джерелами соціальної інформації зумовлюють і відмінності між її видами. Існують економічна, політична, науково-технічна та інші види соціальної інформації. Економічна інформація, наприклад, містить знання про економічну політику партії і держави, про виробничі відносини і їх вияв у різних галузях господарства тощо.

Питання про роль інформації в управлінні суспільством, у прийнятті управлінських рішень присвячені п'ятій і шостій розділи монографії. Соціальна інформація є атрибутом управління, завдяки їй система здатна здійснювати доцільну взаємодію з навколишнім середовищем, координувати і субординувати відношення своїх компонентів, спрямовувати їх розвиток до поставленої мети. Під науковим управлінням автор має на увазі «свідомий, побудований на достовірному знанні систематичний вплив суб'єкта управління (управляючої підсистеми) на соціальний об'єкт з метою забезпечення його ефективного функціонування і розвитку, досягнення поставленої мети» (стор. 114). Кожен управлінський цикл починається із збирання і обробки інформації і завершується здобуттям інформації про наслідки управлінського акту. Остання становить вихідний етап нового циклу. В управлінні інформація є специфічною формою взаємозв'язку, взаємодії між компонентами системи, а також між системою загалом і зовнішніми умовами; вона обслуговує всі функціональні рівні управління — від підготовки і прийняття рішення до аналізу наслідків його виконання; нарешті, вона є одним із чинників, що визначають вибір того чи іншого варіанту функціонування системи щодо поставленої мети, спричиняють її перехід у новий стан, забезпечуючи тим самим її розвиток. Розглядаючи проблему зв'язку інформації і управління, автор підкреслює, що її обсяг і зміст залежать від структури системи управління, від співвідношення централізації і децентралізації. Чим вищий ступінь централізації, тим більший обсяг інформації потрібний вищим рівням управління. До соціальної інформації, яка використовується в управлінні суспільством, ставляться високі вимоги. Серед них перше місце посідає класовий, партійний підхід до аналізу і оцінки зміста інформації. Важливими вимогами є також систематизований, комплексний характер інформації, її оптимальність, повнота, оперативність, її відповідність компетентності, повноваженням суб'єкта управління, який її використовує.

Одним із найважливіших моментів в управлінні є прийняття рішення. Дослідженню цього питання у книжці відведено чільне місце. Рішення, зазначає автор, — це, власне, згусток спеціально зібраної,

проаналізованої і опрацьованої суб'єктом управління інформації. Прийняття рішення складається із двох частин — констатуючої, яка містить інформацію про завдання, яке розв'язується, і регулятивної, що містить наказову і нормативну інформацію. Процес прийняття рішення включає визначення мети, якості і кількості необхідної інформації, її збирання і переробку, створення інформаційної моделі, визначення альтернативного досягнення мети, вибір критерію для оцінки альтернативи і прийняття оптимального рішення, коригування рішення у процесі його реалізації. У книжці разом з теоретичними проблемами соціальної інформації досліджуються і практичні, пов'язані з її повсякденним використанням в управлінні суспільством. Так, у сьомому й восьмому розділах аналізуються практичний досвід, перопективи розвитку і впровадження інформаційних систем у нашій країні. Автор звертає увагу на питання про ефективне використання технічних засобів, зокрема ЕОМ, для обробки інформації, на труднощі, які виникають в процесі розробки і впровадження АСУ в народне господарство. Розглядаючи інформаційні системи, В. Г. Афанасьєв спиняється на можливості створення нової специфічної науки — соціальної кібернетики, предметом якої буде дослідження кількісних, формальнологічних і технічних сторін обробки соціальної інформації.

Водночас автор слушно зазначає, що те, «чи буде створена соціальна кібернетика як специфічна наука — справа дуже проблематична» (стор. 253). Таке зауваження має підстави. Адже існуючі методи кібернетики ефективні, коли йдеться про збирання, обробку і зберігання соціальної інформації. Саме спеціалісти-кібернетики розробляють технічну основу єдиної загальносоюзної інформаційної системи, яка створюється нині на базі інтеграції АСУ регіонами тощо. Що ж стосується соціально-економічних і політичних аспектів соціальної інформації, то вони, очевидно, не можуть бути об'єктом дослідження кібернетики, навіть в її «соціальному» варіанті, а становлять частину предмета теорії наукового комунізму, науки управління соціалістичним суспільством.

Мірою дальшого розвитку науки і техніки, нагромадження досвіду здійснюватиметься поступовий перехід до проектування і практичного впровадження галузевих автоматизованих систем управління, де використання математичних методів, ЕОМ і сучасних засобів зв'язку органічно поєднуюватиметься з політичними і соціально-економічними завданнями управління суспільними процесами на основі обробки соціальної інформації.

Останні розділи присвячені аналізу проблеми «людина — комп'ютер», дослідженню таких видів соціальної інформації, як науково-технічна і політична. Автор розглядає поняття науково-технічної інформації, її джерела, виявляє, як виникла нова нау-

ка — інформатика, що її предметом є дослідження структури і властивостей наукової інформації, закономірностей науково-технічної діяльності. Звертається увага на питання про відмінності між науковим знанням і науковою інформацією, про удосконалення системи науково-технічної інформації.

Важливе місце у системі соціальної інформації посідає політична інформація. Розкриваючи сутність останньої, автор спиняється на її відношенні до політики як сфери життєдіяльності суспільства, відображенням якої є ця інформація. У вузькому розумінні політична інформація — це сукупність повідомлень про політичну сферу суспільного життя, в широкому ж вона використовується як повідомлення не тільки про політичну, а й про інші галузі — економіку, соціальні відносини, культуру. Справедливо зазначається, що роль управляючого фактора політична інформація виконує не прямо, а опосередковано, через формування свідомості людей, установок, цінностей. Керівництво системою політичної інформації в нашій країні здійснює Комуністична партія Радянського Союзу. У книжці показана дедалі зростаюча роль політичної інформації в комуністичному будівництві. Автор аналізує вимоги, які висувуються щодо політичної інформації, розглядає засоби масової інформації і пропаганди, їх вплив на свідомість, поведінку, працю і побут людей.

Книжка написана з позицій комуністичної партійності, критики буржуазних концепцій соціальної інформації. Вже на початку монографії підкреслюється, що соціальна інформація в капіталістичному суспільстві є товаром, предметом купівлі й продажу. Її класова сутність зумовлена інтересами буржуазії. За капіталізму інформація використовується як знаряддя маніпулювання свідомістю і поведінкою трудящих. Тільки в умовах соціалізму соціальна інформація використовується в інтересах усіх трудящих, служить всьому суспільству і кожній людині зокрема, сприяє гармонійному і всебічному розвитку радянських людей.

Як відомо, навколо проблеми людини розгортається гостра ідеологічна боротьба. Деякі буржуазні кібернетики, генетики, футурологи пророкують витіснення інтелекту людини «інтелектом» машини. В. Г. Афанасьєв, виходячи з марксистсько-ленінського розуміння трудового процесу, переконливо показує, що в системі «людина — комп'ютер» людина має принципові переваги над машиною — зокрема «володіє монополією на творчість» (стор. 316). Тому утопічно-песимістичні висновки окремих буржуазних учених про «загрозу» людству з боку ЕОМ є безпідставними: хоч як зростатиме їх значення, вони, як й інші технічні засоби, залишаться тільки знаряддями людської праці. Соціалізм створює всі об'єктивні можливості для інтенсивного розвитку і гуманного використання сучас-

них технічних засобів обробки соціальної інформації в інтересах всього суспільства.

Діалектико-матеріалістичний аналіз соціальної інформації в управлінні суспільством, здійснений В. Г. Афанасьєвим, намічає новий, комплексний підхід до цієї важливої проблеми. Рецензована книжка,

безперечно, робить великий внесок у розробку філософських питань соціального управління, привертає увагу науковців до філософського розгляду проблем соціальної інформації і управління.

В. В. КОСОЛАПОВ, В. В. ХОЛОХ

Специфічне у діалектичних суперечностях за соціалізмом

Учення про єдність і боротьбу протилежностей становить ядро марксистської діалектики. Воно набуває особливого значення в сучасну епоху — епоху переходу від капіталізму до соціалізму.

Праця І. А. Мороза* присвячена питанню про специфіку діалектичних протилежностей у соціалістичному суспільстві. Спираючись на твори класиків марксизму-ленізму, автор обстоює думку, що відсутність антагонізмів за соціалізму не означає зникнення діалектичних протилежностей.

Протилежності — неодмінний суттєвий елемент структури діалектичної суперечності. Їх треба розглядати не як щось статичне і завжди однакове, а тільки у їхньому розвитку, як процес, що включає в себе всі етапи руху протилежностей від простої відмінності до полярного протиставлення і розв'язання суперечності (стор. 28).

Цього принципового положення автор послідовно дотримується у дослідженні зовнішніх і внутрішніх суперечностей соціалістичного суспільства. Заслуговує на увагу висновок, що «суперечність між суспільством і природою поступово стає внутрішньою сутністю способу матеріального виробництва розвинутого соціалізму і цей процес (перетворення суперечності між суспільством і природою у внутрішню сутність способу виробництва) буде посилюватися мірою нашого просування до комунізму» (стор. 74).

У нашій літературі закони і суперечності соціалізму часто-густо аналізуються нарізно, хоча ті й ті є чинниками, що зумовлюють процеси розвитку. Тому видається плідною спроба автора розглянути основний економічний закон соціалізму у зв'язку з основною суперечністю першої фази комунізму. «Основний економічний закон соціалізму треба шукати у самій економіці суспільства, у соціалістичному способі виробництва, — зазначає І. А. Мороз. — Цей закон повинен бути безпосередньо пов'язаний із справді основною суперечністю нового суспільства, впливати з

діалектики продуктивних сил і соціалістичних виробничих відносин» (стор. 108).

Доводячи, що діалектична суперечність і за соціалізму лишається джерелом розвитку, автор пропонує розрізнити зміст поняття «соціальне» у широкому і вузькому розумінні слова і показує, що зникнення соціальних протилежностей у вузькому значенні не скасовує їх у значенні широкому. Ця думка дуже важлива. Вона спростовує погляд, що нібито за соціалізму взагалі зникають соціальні протилежності. У монографії аналізуються також складні питання про діалектику продуктивних сил і виробничих відносин за умов соціалізму, діалектику соціальних відносин — між класами, всередині класів, між націями, між містом і селом та ін. Автор піддає аргументованій критиці антинауковий підхід до цих питань у буржуазній філософії і ревізійній ідеології.

Звичайно, праця, присвячена розв'язанню таких складних проблем, не гарантована від окремих недоліків. Це насамперед — категоричність висновків. Не варто, мабуть, «закривати» для дальшого дослідження недостатньо вивчені проблеми, наприклад таку, як відображення діалектичних суперечностей у людській свідомості, у логіці.

Є у книжці й неточні висновки. Так, автор твердить: «Взаємозв'язок між сутністю суперечності та її виявом це вже внутрішня структура суперечності. Адже потрібне існування суперечності із своєю структурою як умова вияву цієї суперечності» (стор. 26). З цього висловлювання можна зробити висновок, що існує якась незмінна структура суперечності, незалежна від конкретних умов. Звичайно, це не так, та й сам автор на наступній сторінці пише: «Тепер ми вже не можемо обмежуватися розумінням протилежностей тільки як готового результату розвитку явища, який є закінченням, незмінним, статичним, а повинні враховувати і сам процес розходження явищ, той напрям, що приводить до крайньої відмінності у тенденції» (стор. 27). Не можна погодитись і з твердженням автора про те, що «потреби суспільства і його членів... перебувають поза матеріальним виробництвом... є ідеальним, духовним утворенням» (стор. 107), адже

* Мороз І. А. Проблема протиположностей в діалектичних противоречиях при социализме. Дніпропетровськ, 1974, 192 стор.

потреби зумовлюються передусім об'єктивними умовами життя.

Розглядаючи проблеми відносин міста і села, автор зазначає, що аналізуватиме останні як певні типи поселень «Тут однаково небезпечні, — пише він, — як абсолютизація типів поселення людей, відрив їх від усього комплексу соціально-економічних підвалин, так і розчинення їх у цих підвалинах» (стор. 148). Цю думку не можна не підтримати. Проте автор не показує визначальної ролі соціально-економічної і культурної діяльності людей у розвитку цих поселень. І це спричинило висновки про ліквідацію усіх, а не лише істотних відмінностей між містом і селом під

час переходу до комунізму. З цим не можна погодитись. Певні (неістотні, не соціальні) відмінності є і будуть не тільки між містом і селом, а й навіть між містами.

Є у праці невдалі вислови, наприклад, «робітник індустріального типу», «міжпоселенні комунікації» тощо.

Однак загалом праця І. А. Мороза, безумовно, заслуговує на позитивну оцінку. Вона робить певний внесок у дослідження проблем суперечностей соціалістичного суспільства і має не тільки теоретичне, а й практичне значення.

С. М. ЧЕРНЕНКО

Філософське дослідження природи наукових понять

На початку нашого століття фізика упевнено посіла місце лідера в системі наук про природу. Аналіз та осмислення здобутих нею результатів, гносеологічні та методологічні проблеми, які вона поставила перед наукою, привернули увагу спеціалістів й інших галузей знання. І невдовзі форми і методи пізнання, способи побудови наукових теорій, розроблені фізиками, стали еталоном для багатьох наук.

Інтерес до методологічних і гносеологічних проблем, що виникли внаслідок розвитку фізики, не послабився і нині. Незважаючи на велику кількість праць з філософських проблем релятивістської та квантової фізики, кожна нова добре написана книжка, присвячена цим питанням, привертає пильну увагу наукової громадськості.

Розвиток будь-якої науки характеризується не лише здобутком нових, більш глибоких знань про предмет її дослідження. Нові знання — лише підсумок, кінцевий результат, досягти якого було б неможливо без великої підготовчої роботи. Розвиток науки передбачає також становлення нових форм пізнання, розробку і вдосконалення методів наукового дослідження, понятійного апарата. Важко виділити який-небудь з цих та багатьох інших чинників, котрий мав би вирішальне значення для прогресу наукового знання. Кожний з них заслуговує на спеціальне і всебічне вивчення.

Понятійний апарат становить плоть кожної науки і наукової теорії. Без його розвитку і збагачення неможливе будь-яке зростання знання. «В науці, — писав Ф. Енгельс у передмові до англійського видання «Капіталу», — кожна нова точка зору веде за собою революцію в її технічних термінах»¹.

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, стор. 33.

Зміни у понятійному апараті науки не зводяться до суто кількісних. Складні теоретичні побудови сучасної фізики, широкі застосування математичних методів покликали «до життя» такі поняття, з якими ще не мали справи інші емпіричні науки. Але оскільки ці останні теж стали на шлях теоретизації і математизації, вони прагнуть використати досвід утворення і обґрунтування теоретичних понять, нагромаджений у фізиці.

Філософському аналізу цього досвіду й присвячена монографія Л. В. Озадовської «Гносеологічний статус понять у релятивістській фізиці»². Вже у вступі ми дізнаємося про значення вислову «гносеологічний статус понять», якого йому надає автор. Л. В. Озадовська подає коло проблем, охоплених цим загальним поняттям: 1) співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у сучасному фізичному знанні; 2) відношення теоретичних понять до досліду, яке включає два моменти — зумовленість понять дослідом і застосування теоретичних понять до пояснення досліду і 3) обґрунтування понять у релятивістських теоріях. Отже, предмет дослідження окреслено досить чітко, хоч, безперечно, під час викладу матеріалу авторові доводиться поглиблювати ці рамки і більш-менш докладно розбирати інші поняття, пов'язані з утворенням та функціонуванням понять.

Фокус усієї розглядуваної проблематики — об'єктивність змісту теоретичних понять. І хоч до цього й не зводиться повністю питання про об'єктивність наукового знання взагалі, однак воно не може бути остаточно розв'язане без надійних критеріїв об'єктивності змісту понять — цих

² Озадовская Л. В. Гносеологический статус понятий в релятивистской физике. К., 1975, 158 стор.

своєрідних молекул, з яких складається тіло науки. Історія філософії значною мірою становить історію пошуку таких критеріїв. Емпіризм і раціоналізм Нового часу, «трансцендентальний ідеалізм» Канта, неопозитивізм та багато інших напрямів і шкіл намагались розв'язати цю проблему з різних позицій. Проте, як свідчать дослідження Л. В. Озадовської, ані спосіб утворення понять, ані його відношення до емпіричних даних, ані функціонування у рамках теоретичної системи не дають надійної гарантії його об'єктивної значущості. Єдиною опорою для філософа і природодослідника в їх методологічних пошуках може бути марксистський принцип практики як критерій істинності наших знань. Але на практиці перевіряється не кожне, окремо взяте поняття, а теоретична система загалом, яка може містити й «пусті» поняття, позбавлені об'єктивної значущості. Ця трудність має принциповий характер, бо сам критерій практики, за висловом В. І. Леніна, «настільки «невизначений», щоб не дозволяти знанням людини перетворитися в «абсолют», і в той же час настільки визначений, щоб вести нещадну боротьбу з усіма різновидностями ідеалізму і агностицизму»³.

Основним у монографії Л. В. Озадовської є другий розділ, де аналізуються методологічні передпосилки релятивістського підходу до проблеми утворення понять, їх генезису і функціонування. Саме тут містяться найцікавіші ідеї автора, формулюють основні висновки. Дальший аналіз гносеологічного статусу понять релятивістських теорій (одночасність, простір, час) має на меті конкретизацію висновків, що були одержані раніше.

Перший розділ книжки, присвячений генезису уявлень про природу понять у філософії та методології науки, зовсім не становить історико-філософський вступ до теми, як це спершу може здатися. Щоправда, вибір філософських напрямів для критичного розбору тут традиційний: емпіризм і раціоналізм Нового часу, апіризм Канта, позитивістські концепції природи природничонаукових понять. Однак авторові вдається виявити такі особливості у поглядах і теоретичних побудовах деяких мислителів, на які не звертали уваги інші дослідники. Ось бодай один приклад. Питання про природу і функції категорій розсудку в системі «трансцендентальної аналітики» Канта неодноразово обговорювалося на сторінках філософської літератури. Але непоміченою залишалася одна суперечність у системі Кантових тверджень, важлива не лише для правильного розуміння і критики трансцендентального ідеалізму, а й для дальшого розвитку діалектико-матеріалістичного вчення про категорії.

Згідно з Кантом категорії — це чисті розсудкові поняття, які є формами мислення. Автор цілком справедливо зауважує, якщо категорії є поняттями, то усі вони мають одну форму — форму поняття. Коли ж вони позбавлені змісту, як у цьому запевняє сам Кант, то виявляється, що категорії в його системі не розрізняються. Вони мають ту саму форму і однаковий нульовий зміст. Отже, можлива тільки одна категорія, а Кант налічує їх дванадцять (стор. 31—32).

На жаль, Л. В. Озадовська не зробила усіх висновків, які випливають з виявленої нею обставини. А вони, як на наш погляд, такі: по-перше, навіть у системі Канта категорії не можуть бути «чистими» поняттями. Вони позбавлені тільки «емпіричного» змісту (чим і відрізняються від емпіричних понять типу «дерево», «будинок», «рослина» тощо), але не формального чи функціонального. По-друге, категорії не можуть бути водночас і загальними поняттями і різними формами мислення. Адже, розрізняючись за змістом, вони зберігають одну форму, а саме — форму поняття. Очевидно, що категорії як загальні поняття і категорії як форми мислення — це два різні, хоч і пов'язані один з одним, об'єкти.

Зрозуміло, що категорії функціонують у наукових теоріях інакше, ніж решта понять. Відрізняються вони також за своїм походженням, призначенням і відношенням до об'єктивної реальності. Отже, спосіб перевірки їх об'єктивності також мають бути специфічними. Це було невідомо Юмові, який хотів спостерігати причинність і субстанцію на зразок якихось речей. Він застосовував однакові критерії до принципово різних понять, внаслідок чого й прийшов до заперечення об'єктивності категорій мислення. Якби автор монографії звернув увагу на цю обставину, це примусило б його, по-перше, якимось чином класифікувати поняття, що функціонують у науці, і, по-друге, шукати специфічні критерії об'єктивності для різних класів і груп понять.

Хоч Л. В. Озадовська і не мала цього на меті, в її монографії містяться цікаві спостереження про відмінність між поняттями. Вона, зокрема, відзначає, що «у знанні можна розрізнити як поняття і висловлювання, що становлять характеристику об'єктів теорії (у спеціальній теорії відносності — інтервал, у загальній — просторово-часові збіги), так і поняття, в яких зафіксовано факт зумовленості знання способом і засобами його одержання» (стор. 64). Від цих окремих спостережень, зрозуміло, ще далеко до загальної класифікації.

Автор рецензованої праці переконливо доводить, що проблему об'єктивності змісту теоретичних понять слід розглядати саме у зв'язку з теоріями релятивістської фізики. На початку ХХ ст., зазначає Л. В. Озадовська, пізнавальна ситуація у фізиці

³ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 18, стор. 133.

істотно змінилася. Якщо протягом класичного періоду її розвитку для пояснення певної предметної ділянки створювалася лише одна логічно завершена і перевірена дослідом теорія, то поява теорії відносності покликана до життя низку теорій, що конкурують з нею. До того ж усі вони однаковою мірою узгоджені із результатами спостережень і експериментів.

Поява багатьох теоретичних систем замість однієї, що претендує на абсолютну істинність, була сприйнята як втрата знанням об'єктивності. Саме тому перед фізикою раніше, ніж перед будь-якою іншою наукою, постало завдання глибокого переосмислення класичного розв'язання проблеми об'єктивності фізичного знання.

Розвиток людської думки, яка виробляє діалектико-матеріалістичний погляд на об'єктивність наукового знання взагалі і на природу теоретичних понять зокрема, відбувався двома шляхами. Перший з них — це переробка у рамках філософії концепцій, які передували марксизмові, подолання метафізичних та ідеалістичних тенденцій, що привело зрештою до марксистсько-ленінської тези про активність людської свідомості. Другий, більш складний, шлях пройшли природодослідники, котрі під впливом нових фактів і потреб своєї науки змушені були переглянути застарілі метафізичні погляди на природу наукового знання. Внаслідок цього процесу діалектико-матеріалістична філософія одержала нове потвердження в сучасній фізиці, а методологія фізики знайшла своє теоретичне обґрунтування в марксистській філософії.

Прагнучи всебічно обґрунтувати цей висновок, Л. В. Озадовська ретельно аналізує співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в науковому пізнанні. Вона зіставляє з положеннями марксистсько-ленінської теорії пізнання, власними висновками погляди з цього питання А. Ейнштейна, М. Борна та інших природодослідників. Методологія релятивістської фізики, стверджує автор монографії, дала більш глибоке, порівняно з традиційним, розв'язання проблеми співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у фізичному знанні. Згідно з цим об'єктивність змісту теоретичних термінів не може бути встановлена способом апеляції до безпосереднього досліду. З цією метою слід застосовувати сучасні логіко-математичні методи, зокрема методи теорії груп, які дають змогу конкретизувати поняття об'єктивності.

Одним із найважливіших внутрішньотеоретичних критеріїв об'єктивності є інваріантність теоретичних описів щодо схеми експерименту. Але з цього зовсім не випливає, ніби об'єктивність можна ототожнювати з інваріантністю і що ті характеристики об'єкта, котрі не мають статусу інваріантності, позбавлені будь-якої об'єктивності (стор. 76—77). Разом з автором ми змушені визнати, що зазначений критерій не є достатнім і, отже, слід або шука-

ти йому заміну, або доповнювати його іншими критеріями. Зрозуміло, постає питання, чи не можна відшукати такі додаткові критерії, проаналізувавши процедуру утворення теоретичних понять та їхній зв'язок з величинами, що емпірично спостерігаються.

Досліджуючи цей аспект проблеми об'єктивності, Л. В. Озадовська багато уваги приділяє поглядам А. Ейнштейна, який «зміг виробити власний, багато в чому оригінальний погляд на природу наукових понять» (стор. 156). Визнаючи, що поняття не виводяться з логічною однозначністю з набору експериментальних ситуацій, А. Ейнштейн формулює тезу про притаманну людському розуму свободу творчості, яка виявляється в самій процедурі утворення понять.

Зіставляючи цю думку Ейнштейна з марксистсько-ленінським положенням про активність людської свідомості, автор дає їй, як на наш погляд, занадто високу оцінку. Безперечно, ця думка свідчить про те, що Ейнштейн вже подолав суто метафізичний погляд на поняття як на абсолютно точну і мертву копію дійсності. Його розуміння природи наукового поняття далеке і від суб'єктивно ідеалістичного. І все ж треба визнати, що свобода творчості може розглядатися лише як один з аспектів проблеми, а не її розв'язання. І справді, чи є таким вже вільним людський розум, створюючи нові поняття? Адже результати його діяльності залежать від цілей і завдань дослідження, від рівня розвитку науки і вже існуючого понятійного апарата, а також від інших чинників, джерелом яких є не тільки об'єкт, а й суб'єкт пізнання. Що ж у змісті понять припадає на вільну, недетерміновану зовнішніми обставинами творчість?

Нам здається, що мовити тут слід не стільки про «свободу творчості» (цей термін здатний скоріше заплутати питання, аніж уточнити його), скільки про необхідність враховувати різні (як об'єктивні, так і суб'єктивні) чинники, що визначають кінцевий здобуток діяльності мислення в утворенні нових понять.

Марксистська теза про активність людської свідомості набагато глибша, точніша і конкретніша ейнштейнівського положення про свободу творчості. Вона саме і полягає у вимозі враховувати не лише чинники, джерелом яких є об'єкт, і не стільки індивідуальні особливості вченого, що якимсь чином впливають на результати його діяльності, а насамперед роль суспільно вироблених і засвоєних індивідом конкретних цілей і форм пізнання, існуючого понятійного апарата, мовних засобів тощо. Завдання полягає в тому, щоб з'ясувати механізм цієї активності і навчитися свідомо використовувати його з метою наукового пізнання.

У книжці Л. В. Озадовської немає заперечень проти такої постановки завдання філософського дослідження наукової твор-

чості, проте проводиться ця точка зору не завжди послідовно. Розглядаючи перехід від чуттєвості до мислення і справедливо зазначаючи, що логіка не може його описати, автор сподівається пояснити цей перехід, апелюючи до інтуїції. «Тільки тоді вчений може досягти чогось більшого в науці, коли розум його здатний звільнитися від «важких кайданів» старого розмірковування» (стор. 92). Навряд чи сама авторка погодиться із висновками, які випливають з цього її твердження. Адже смисл такого «звільнення» полягає у відмові від використання існуючих наукових методів і пошуків нових. Там, де в нас є надійні наукові методи пізнання, не виникає жодної потреби в інтуїції. До неї, як звичайно, апелюють тоді, коли не можуть знайти і пояснити механізму діяльності свідомості, наприклад механізму утворення нових ідей. Проте посилання на інтуїцію, «свобода творчості» та ін. нічого не пояснює, а лише створює ілюзію розуміння. Справжнє розуміння етапів і сторін наукової творчості з'являється тоді, коли створюються все нові і нові методи пізнання, які дають змогу кожній людині, що опанувала їх, одержувати відповідні результати.

Книжка Л. В. Озадовської цікава насамперед тим, що вона збуджує думку чи-

тача, спонукає його робити висновки з висловлених автором думок і спостережень. Основні положення праці аргументовані досить ґрунтовно, з чітким розумінням суті досліджуваної проблеми і того фізичного матеріалу, що є предметом філософського аналізу.

Відзначимо ще одне достоїнство книжки — вдумливий і глибокий науковий аналіз різних концепцій і точок зору на природу наукових понять. На різних рівнях дослідження автор зіставляє протилежні напрями, вмiло виявляє в них суперечності і слабкі місця для того, щоб спочатку викристалізувати саму проблему, а потім відкинути безвихідні шляхи в пошуках її розв'язання.

На закінчення скажемо, що багато висновків, одержаних автором монографії, хоча і ґрунтуються на аналізі понятійного апарата деяких фізичних теорій, можуть бути узагальнені і поширені на понятійні системи інших наук з урахуванням, звичайно, їх особливостей. Взагалі, понятійний апарат сучасної науки становить широке поле для філософських досліджень, які можуть бути джерелом цікавих і глибоких ідей.

С. О. ВАСИЛЬЄВ, Д. М. АЗАРХІНА

Методологія наукового пізнання

Проблема методу і методології пізнавально-практичної діяльності людини має важливе практичне, методологічне і світоглядне значення. Цій проблемі присвячена книжка В. І. Солдатова «Методологія наукового пізнання»¹.

У першому і другому розділах праці розглядаються роль наукового пізнання для прогресивного розвитку суспільного життя, структурні елементи науки (факт, закон, закономірність, теорія, проблема, методологія), історичний аспект виникнення і формування діалектичного матеріалізму і його революційно-критичний характер. Особливий інтерес становить висвітлення співвідношення понять «методологія» і «метод», які автор визначає на основі багатого фактичного і теоретичного матеріалу. Усвідомлюючи складність проблеми і труднощі її розв'язання, В. І. Солдатов відзначає як позитивні моменти, так і обмеженість існуючої в літературі класифікації методів; вдало поділяє (звичайно, відносно) на методи спеціальні, загальнонаукові і філософський метод (стор. 46);

узагальнює відтинки тлумачення методології і моменти її генезису (стор. 13—15). Розглядавані В. І. Солдатовим положення доводяться змістовним висвітленням історії формування методології. Для цього він залучає багатий історико-філософський матеріал (Платон, Арістотель, Ф. Бекон, Р. Декарт, Г. Лейбніц, І. Кант, Г. Гегель та ін.). Але справді наукове розв'язання цієї проблеми, як перекожливо показано в книжці, вперше в історії науки дали К. Маркс і Ф. Енгельс, створивши метод нового типу — матеріалістичну діалектику і матеріалістичне розуміння історії. З появою діалектичного і історичного матеріалізму, зазначає автор, «методологія стала наукою, яка увібрала в себе в критично переосмисленому вигляді найкращі надбаня методологічних пошуків минулого, — наукою творчою, що розвивається і збагачується разом з розвитком і збагаченням філософського світогляду на основі узагальнення нових досягнень природознавства і досвіду революційного оновлення суспільства» (стор. 24).

В зв'язку з цим акцентується увага на тому, що методологія не є простою сукупністю правил наукової процедури, а живий спосіб організації досліджень, розвитку на-

¹ Солдатов В. І. Методологія наукового пізнання. К., 1975, 135 стор.

укового мислення. Методологія вказує основні орієнтири для творення і розвитку нового, виступає могутнім знаряддям боротьби проти догматичного ставлення до наукових висновків і релятивістського перекручення сутності науки. Матеріалістична діалектика, каже автор, є «живою душею» марксизму тому, що «...вона нічого не сприймає на віру без всебічної перевірки і критики, відкидає погляд на знання як щось незмінне і застигле» (стор. 53). У параграфі «Основні методологічні принципи діалектичного матеріалізму» дається стисла характеристика п'ятьом принципам діалектики. Шкода, що зміст даного параграфа має здебільшого популярний характер, в ньому йдеться про вже відомі речі філософам-спеціалістам в галузі теорії пізнання². На наш погляд, автор недостатньо звернув увагу на те, що більш докладна розробка цієї проблеми має важливе значення для дослідження наукової суті методології, оскільки поняття «методологія», «метод» і «принципи» мають певне співвідношення і взаємозв'язок у творчому пізнанні і перетворенні світу. Цієї проблеми автор повністю не з'ясовує, хоча потреба дослідження її пізнавального значення очевидна.

Особливу увагу привертає аналіз автором мало вивченої проблеми логіко-гносеологічних функцій принципів творчості, мисленого процесу побудови нових знань-припущення³ і гіпотези. Як підкреслює автор книжки, поняття припущення, гіпотеза, теорія виконують роль своєрідного кістяка творчого мислення, відправних пунктів мисленого пошуку. Взаємозв'язок їх показує закономірність творчого процесу, який включає в себе: 1) певну мислену фіксацію і виділення якостей, зв'язків, відношень досліджуваного явища з іншими явищами; 2) аналіз, синтез і узагальнення відображеного та виділення його конкретною думкою за змістом і формою (у вигляді догадки, припущення, гіпотези, теорії); 3) методи і принципи переходу ймовірного знання у достовірне.

Загальним методом дослідження істини є гіпотетичний метод (щоправда, автор вказує на це побіжно), якому підпорядкований принцип припущення. Принцип при-

пущення і собі виступає однією з характеристик гіпотетичного методу, який є певною стороною методу матеріалістичної діалектики. Діалектика визначає місце і роль гіпотетичного методу і його принципів у суперечливому русі пізнання до об'єктивної істини. Принцип припущення виконує роль форми мислення, організації знання і наукових досліджень, коли дійсність відтворюється свідомістю людини у специфічно-логічній формі як передбачена, можливо існуюча. Отже, принцип припущення є вихідним пунктом наукового дослідження, побудови нової теорії. Припущення як вихідне начало гіпотези слугує вузловим моментом переходу від практики до теоретичного пізнання і навпаки. Завдяки припущенню мислення відображує в предметі не просто дані чуттєвого досвіду, але й момент суперечності між емпіричним і теоретичним знанням.

Аргументовано досліджуються автором матеріалістична діалектика як теорія пізнання і логіка наукового дослідження як єдина методологія практичної діяльності і пізнання суспільних явищ. Тут В. І. Солдатов спиняється на з'ясуванні предмета і завдань логіки наукового дослідження. Щоправда автор розглядає лише окремі аспекти проблеми; робить висновок, що логіка наукового дослідження — це не якась особлива галузь науки, що стоїть над діалектикою, логікою і теорією пізнання, а один з напрямів філософських досліджень, який конкретно розвиває проблеми пізнання залежно від їх конкретно-наукової специфіки.

На наш погляд, досить вдало викладаються автором основні елементи структури пізнавальної діяльності, методологічна роль філософських категорій (матерія, простір, час, кількість і якість) як вузлових моментів пізнання. Пояснюються логіко-гносеологічні функції спеціальних методів дослідження. Викладаючи ці питання, В. І. Солдатов своєрідно підходить до діалектики взаємовідношення чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного, абстрактного і конкретного, суб'єктивного і об'єктивного. Основною альтернативною руху пізнання до істини є, на думку автора, «...чуттєве пізнання — джерело всіх людських знань» (стор. 71). Тут слід сказати і про один з істотних недоліків книжки: автор, пояснюючи сутність чуттєвого і раціонального, ставить важливу проблему співвідношення форм мислення (судження і поняття), критично аналізує полеміку щодо поглядів на це питання, але нічого нового для розв'язання цього питання не пропонує (див. стор. 72—73).

Заслугове на увагу аналіз автором загальнонаукових методів дослідження, зокрема пізнавальності методу ідеалізації. Автор вважає, що умовно створений зміст ідеального об'єкта не повинен бути тотожним з матеріальним об'єктом, але обов'язково «...певні спрощувальні припущення по-

² Більш змістовне і докладне тлумачення основних методологічних принципів наукового пізнання див.: Методологические основы научного познания. М., 1972, стор. 64—112; Зах С. Б. Принципы и основные законы материалистической диалектики. М., 1974, стор. 5—62.

³ Про недоцільність ототожнення припущення з гіпотезою в зв'язку з тим, що в природі творчого мислення існують різні за формою і змістом припущення — самостійні форми теоретичного мислення див.: Коплин П. В. Философские идеи В. И. Ленина и логика. М., 1969, стор. 336—350; Сичивица О. М. Методы и формы научного познания. М., 1972, стор. 81.

винні спиратися на певні емпіричні дослідження і мають бути такими, щоб «просто спрощення» не стало «надспрощенням» (стор. 92). На основі ідеалізації мислення людини створює зміст певних ідеальних об'єктів, достовірність яких має засвідчити практика науки. Плідним, на нашу думку, є аналіз діалектики відносної і абсолютної істини, з'ясування сутності нових наукових визначень щодо наявних теоретичних побудов. Але В. І. Солдатов недостатньо розглядає механізм діалектики продукування нових гіпотетичних знань, переходу їх у достовірні і роль у цьому процесі творчих форм розвитку проблематичних знань. Ця проблема привертає до себе увагу в зв'язку з неухильним зростанням ролі теоретичних побудов у науці та збільшенням загальної суми гіпотетичних знань. Не можна погодитись також з твердженням автора, що індукція являє собою не більш, ніж форму вияву простих емпіричних залежностей, і що «...у її логічних схемах відсутня можливість відкриття теоретичного закону» (стор. 89). Але цій думці суперечить, і не без певної підстави, висновок самого автора про рух пізнання від явища до сутності і навпаки на стор. 69. Мимоволі постає питання: хіба такий процес пізнання можливий без індукції? Ні! Нарешті, чи можна відкрити закон, пізнати сутність явища без емпіричних залежностей. Звичайно, ні. Без індукції неможливе як встановлення проблематичних думок на емпіричній основі, так і саме теоретичне мислення.

Значну частину рецензованої праці присвячено розгляду матеріалістичної діалектики як методології пізнання суспільних явищ. Наголошуючи, що ця проблема є однією з найважливіших у марксистсько-ленінській філософії, автор загострює ува-

гу на ролі історичного матеріалізму — невід'ємної частини марксистсько-ленінської філософії, на розвитку суспільних наук і суспільного життя загалом. Найважливішим методологічним принципом дослідження розвитку суспільства є принцип конкретно-історичного, партійно-класового підходу в пізнанні і оцінці суспільних явищ. В. І. Солдатов піддає аргументованій критиці апологетичні теорії буржуазної, ревізіоністської і реформістської ідеології, які спотворено трактують сутність класової боротьби в капіталістичному суспільстві, заперечуючи її як таку.

Розглядаючи питання про співвідношення філософії, історичного матеріалізму і соціології, В. І. Солдатов висловлює свою незгоду (стор. 105) з приводу думок деяких авторів, які перебільшують значення соціології як спеціальної науки. Але власні думки автора з цього питання дуже стислі. Варто було б більш докладно і ґрунтовно розкрити обмеженість наведених точок зору.

Закінчується книжка параграфом «Матеріалістична діалектика і ленінський стиль у роботі». Тут йдеться про основні методологічні принципи партійної роботи, якими є науковий підхід, колективність і персональна відповідальність, діловитість. Усі вони, як зазначається у книжці, тісно пов'язані з матеріалістичною діалектикою.

Підбиваючи підсумки, скажемо, що праця В. І. Солдатова є загалом успішною спробою розв'язати окремі складні проблеми методології наукового пізнання; вона написана на високому ідейно-теоретичному рівні, є певним внеском у розробку актуальних проблем матеріалістичної діалектики.

В. А. МАНДРИКА.

Про проведення конкурсу статей з актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму

Правління Українського відділення Філософського товариства СРСР та редакція журналу «Філософська думка» прийняли постанову про продовження закритого конкурсу на кращі статті з актуальних питань діалектичного та історичного матеріалізму до 1 жовтня 1976 року.

Про умови конкурсу див.: журнал «Філософська думка», 1975 р., № 4.

Н а ш і а в т о р и

- ШИНКАРУК**
Володимир Іларіонович — член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР
- ТИХОНОВИЧ**
Всеволод Олександрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СУХОРУКОВ**
Григорій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри марксизму-ленінізму Кримського сільськогосподарського інституту
- СИЧИВИЯ**
Олег Михайлович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Горьківського університету
- ВОЙТКО**
Віталій Іванович — доктор філософських наук, професор, директор Науково-дослідного інституту психології УРСР
- БЕЗПАЛЬЧИЙ**
Володимир Федорович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою марксизму-ленінізму Київського інституту театрального мистецтва
- ТАРАСЕНКО**
Валентин Іванович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- КРИМСЬКИЙ**
Сергій Борисович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЗЯЗЮН**
Іван Андрійович — кандидат філософських наук, ректор Полтавського педінституту
- ГОЛОВАХА**
Євген Іванович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- ШУЛЬГА**
Микола Олександрович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СТРАТІЯ**
Ярослава Михайлівна — науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР
- СЕЛІВАНОВ**
Володимир Миколайович — кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту держави і права АН УРСР
- ЄМЕЛЬЯНОВА**
Алла Василівна — асистент кафедри філософії Донецького медичного інституту

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, вул. Героїв Революції, 4,
редакція журналу «Філософська думка».

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *Л. М. Кравченко*

Коректор *С. А. Нова*

БФ 07884. Здано до складання 16.I 1976 р. Підписано до друку 16.III 1976 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 1. Умовних друк. арк. 11,9. Облік.-вид. арк. 12,21. Тираж 2400 прим. Зам. К-11.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3. Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 2, 1976, март—апрель. (На українському мові). Научно-теоретичний журнал Інституту філософії АН УРСР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев Революции, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Ленина, 19.